

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Історичний архів

НАУКОВА СТУДІЯ

Випуск 6

Миколаїв – 2011

Засновники видання:

Чорноморський державний університет імені Петра Могили

Інститут української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України

Видання засновано у 2008 р.

Свідоцтва про державну реєстрацію серія КВ № 14511-3482Р видано Міністерством юстиції України від 15.09.2008; серія КВ № 15567-4039ПР видано Міністерством юстиції України від 07.07.2009.

Збірник друкується як фахове видання, згідно з рекомендаціями ВАК (бюлетень №1-05/2 від 10.03.2010)

Адреса редколегії:

вул. 68 Десантників, 10, м. Миколаїв, 54003

Тел.: (0512) 76-55-99,

(050) 820-57-26,

факс: (0552) 46-51-94,

E-mail: avi@kma.mk.ua,

e.sinkevych@gmail.com

Головний редактор:

Сохань Павло Степанович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Редакційна рада:

Клименко Леонід Павлович – доктор технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки, ректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Мешанінов Олександр Павлович – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Дарієнко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор Херсонського економіко-правового інституту (м. Херсон);

Маврін Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Редакційна колегія:

Багмет Михайло Олександрович – доктор історичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, Заслужений діяч науки і техніки, проректор з науково-педагогічної роботи та питань розвитку, завідувач кафедри державної політики та менеджменту Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Колісниченко Анатолій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Пронь Сергій Вікторович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв) – *заступник головного редактора наукового фахового збірника «Історичний архів»*;

Сінкевич Ірина Юріївна – заступник навчального відділу Державного архіву Херсонської області – *відповідальний секретар наукового фахового збірника «Історичний архів»*.

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського державного університету імені Петра Могили від 11.03.2011, протокол № 9

рішенням вченої ради Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України від 15.02.2011, протокол № 2

І 90

Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 6. – 176 с.

Збірник містить публікації історичних джерел, джерелознавчих та історіографічних досліджень, статей з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії, міжнародних відносин, історії історичної науки, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Мова видання: українська, російська, польська, англійська.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.

ЗМІСТ

ВІТЧИЗНЯНА ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	12
Делібалтова Ю. В. (Миколаїв) Матеріальне забезпечення та комплектування кадрів міліції в УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст.....	13
Дзівокі Юлія (Ченстохова, Польща) З історії організації і структури греко-католицької церкви в Польщі після 1945 р.....	18
Земський Ю. С. (Київ) Стратегія організації Січневого повстання 1863-1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди в її реалізації.....	26
Лехан Л. Б. (Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.) Політика радянсько-партійного керівництва щодо ліквідації селян-одноосібників як самостійних господарів у 1929-1933 рр. (на прикладах Лівобережної України).....	31
Малишев О. В. (Харків) Кустарництво Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і в СРСР у 20-ті роки ХХ ст.: проблеми державної економічної стратегії.....	36
Маргулов А. Х. (Донецьк) Державна влада та асирійці України в 1920-1930 рр.: грані діалогу.....	41
Мокляк Ярослав (Краків, Польща) Теофіл Павликів та Микола Антоневич у боротьбі за зміну Закону про мовивикладання в народних і середніх школах (70-ті роки ХІХ ст.).....	45
Орленко О. М. (Суми) Відновлення податкового апарату Петрограда в 1921-1923 рр.....	49
Сеїгова Е. І. (Сімферополь) Переселенський процес до Криму в 1944-1964 рр.: причини, хід, помилки, результати.....	53
Цубенко В. Л. (Одеса) Огляд історії військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній (1836-1857).....	58
Черемісін О. В. (Запоріжжя) Участь адміністративного управління в розвитку промисловості м. Херсона (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.).....	63
Шугальова І. М. (Запоріжжя) Правовий статус та матеріальне становище духовенства Правобережної та Західної України наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ століття (за матеріалами польських архівів)	68
ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	72
Калакура О. Я. (Київ) Польська меншина як чинник україно-польської співпраці на сучасному етапі.....	73
Лега А. Ю. (Черкаси) Правові основи врегулювання військових конфліктів	80
Рогатін В. М. (Миколаїв) Висвітлення діяльності сект та нових релігійних рухів у документах Європейського Союзу.....	84

Сінкевич Є. Г., Балан А. В. (Миколаїв) Особливості підходу урядів М. Тетчер (1979-1990) до політики Європейського співтовариства у фінансово-економічній сфері	90
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРІОГРАФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ	94
Каушлієв Г. С. (Сімферополь) Російські мандрівники в історико-краєзнавчому вивченні Криму в першій третині XIX ст.	95
Кісельова Ю. А. (Харків) Історіографічні сюжети у викладацькій діяльності О. П. Зерніна	101
Коник О. О. (Дніпропетровськ) Неопубліковані джерела з архівів Києва і Москви про історію Державної думи Російської імперії (1906-1917 рр.)	106
Коник Ю. О. (Київ) Демаркація російсько-польського кордону між Дніпром і Південним Бугому 1780-1783 рр.: за документами Державного архіву Херсонської області	111
Лаврут О. О. (Донецьк) Джерела до вивчення історії студентства УСРР 20-х років XX ст.	115
Леміш Н. О. (Конотоп, Сумська обл.) Особливості організації та документування державної служби в адміністративних установах Лівобережної України першої половини XIX ст.	120
Макієнко О. А. (Київ) Документаційне забезпечення статистичних досліджень у земствах України (друга половина XIX – початок XX ст.)	125
Матвієнко Л. В. (Миколаїв) Джерела дослідження історії Степового Побужжя на зламі II-I тис. до н.е.	132
Міронова І. С. (Одеса) Документи про поштові та поштово-телеграфні установи на півдні України (за матеріалами історичних архівів Російської Федерації)	136
Перехрест І. В. (Черкаси) Деякі аспекти дослідження наслідків Великої Вітчизняної війни в соціальній сфері в працях радянських науковців у 40-70-х рр.	142
Робак І. Ю. (Харків) «Білі плями» в біографії В. Д. Отамановського і перспективи архівних досліджень для їх усунення	145
Ткачук А. І. (Херсон) Біоісторіографічна проблематика в доробку В. Сарбея	150
Чернуха О. В. (Харків) Архівні джерела з історії харківської міліції 1920-х років	155
Балягузова О. Ю. (Миколаїв) Досвід соціально-наукового лідерства Тхоржевського Роберта Йосиповича як механізм взаємодії суспільства та особистості	160

РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЯ..... 165

Котляр Ю. В. (Миколаїв)

Тоталітаризм в Україні.

Рецензія на монографію: Соболь П. І. Радянський тоталітаризм

в Україні: роки колективізації і голоду (1929-1933) (Суми, 2010)..... 166

Непомнящий А. А. (Сімферополь)

Вивчення періодичної преси Криму в роки громадянської війни: сенсаційні знахідки

або хіть марнославства?: з приводу републікацій С. Б. Філімонова.

Рецензія на книгу: Філімонов С. Б. Інтелігенція в Криму (1917-1920):

Пошуки та знахідки джерелознавця (Сімферополь, 2006) 168

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 172

СОДЕРЖАНИЕ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ И ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ.....	12
Делибалтова Ю. В. (Николаев) Материальное обеспечение и комплектование кадров милиции в УССР в первой половине 20-х годов XX в.	13
Дзивоки Юлия (Ченстохова, Польша) Из истории организации и структуры греко-католической церкви в Польше после 1945 г.....	18
Земский Ю. С. (Киев) Стратегия организации Январского восстания 1863-1864 гг. в Правобережной Украине и препятствия в ее реализации	26
Лехан Л. Б. (Кривой Рог, Днепропетровская обл.) Политика советско-партийного руководства относительно ликвидации крестьян-единоличников как самостоятельных хозяев в 1929-1933 гг. (на примерах Левобережной Украины).....	31
Мальшев А. В. (Харьков) Кустарничество Российской империи в конце XIX – начале XX в. и в СССР в 20-е годы XX в.: проблемы государственной экономической стратегии	36
Маргулов А. Х. (Донецк) Государственная власть и ассирийцы Украины в 1920-1930 гг.: грани диалога	41
Мокляк Ярослав (Краков, Польша) Теофил Павликив и Николай Антоневиц в борьбе за изменение Закона о языках преподавания в народных и средних школах (70-е года XIX в.).....	45
Орленко Е. М. (Сумы) Восстановление налогового аппарата Петрограда в 1921-1923 гг.	49
Сейтова Э. И. (Симферополь) Переселенческий процесс в Крым в 1944-1964 годах: причины, ход, ошибки, результаты.....	53
Цубенко В. Л. (Одесса) Обзор истории военного поселения кавалерии на территории Киевской и Подольской губерний (1836-1857)	58
Черемисин А. В. (Запорожье) Участие административного управления в развитии промышленности г. Херсона (конец XVIII– первая половина XIX в.).....	63
Шугалёва И. М. (Запорожье) Правовой статус и материальное положение духовенства Правобережной и Западной Украины в конце XIX – в первой четверти XX века (по материалам архивов Польши).....	68
ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	72
Калакура О. Я. (Киев) Польское меньшинство как фактор украинско-польского сотрудничества на современном этапе.....	73
Лега А. Ю. (Черкассы) Правовые основы урегулирования военных конфликтов	80
Рогатин В. Н. (Николаев) Освещение деятельности сект и новых религиозных движений в документах Европейского Союза	84

Синкевич Е. Г., Балан А. В. (Николаев) Особенности подхода правительств М. Тэтчер (1979-1990) к политике Европейского сообщества в финансово-экономической сфере.....	90
<i>ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ. ИСТОРИОГРАФИЯ. МЕТОДОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ.....</i>	94
Каушлиев Г. С. (Симферополь) Русские путешественники в историко-краеведческом изучении Крыма в первой трети XIX в	95
Киселёва Ю. А. (Харьков) Историографические сюжеты в преподавательской деятельности А. П. Зернина	101
Коньк А. А. (Днепропетровск) Неопубликованные источники из архивов Киева и Москвы об истории Государственной Думы Российской империи (1906-1917 гг.)	106
Коньк Ю. А. (Киев) Демаркация российско-польской границы между Днепром и Южным Бугом в 1780-1783 гг.: по документам Государственного архива Херсонской области.....	111
Лаврут О. А. (Донецк) Источники к изучению студенчества УССР 20-х годов XX в	115
Лемиш Н. А. (Конотоп, Сумская обл.) Особенности организации и документирования государственной службы в административных учреждениях Левобережной Украины первой половины XIX в	120
Макненко А. А. (Киев) Документационное обеспечение статистических исследований в земствах Украины (вторая половина XIX – начало XX в.)	125
Матвиенко Л. В. (Николаев) Источники исследования истории Степного Побужья на переломе II-I тис. до н.э.....	132
Миронова И. С. (Одесса) Документы о почтовых и почтово-телеграфных учреждениях на юге Украины (по материалам исторических архивов Российской Федерации)	136
Перехрест И. В. (Черкаскы) Некоторые аспекты исследования последствий Великой Отечественной войны в социальной сфере в трудах советских ученых в 40-70-х гг.....	142
Робак И. Ю. (Харьков) «Белые пятна» в биографии В. Д. Отамановского и перспективы архивных исследований для их устранения	145
Ткачук А. И. (Херсон) Биоисториографическая проблематика в наследии В. Сарбея	150
Чернуха А. В. (Харьков) Архивные источники по истории харьковской милиции 1920-х годов.....	155
Балягузова О. Ю. Опыт социально-научного лидерства Тхоржевского Роберта Йосиповича как механизм взаимодействия общества и личности.....	160

РЕЦЕНЗИИ И ИНФОРМАЦИЯ..... 165

Котляр Ю. В. (Николаев)

Тоталитаризм в Украине.

Рецензия на монографию: Соболев П. И. Советский тоталитаризм в Украине:

годы коллективизации и голода (1929-1933) (Сумы, 2010)..... 166

Непомнящий А. А. (Симферополь)

Изучение периодической печати Крыма в годы гражданской войны: сенсационные находки

или жажда тщеславия?: по поводу републикаций С. Б. Филимонова

Рецензия на книгу: Филимонов С. Б. Интеллигенция в Крыму (1917-1920): Поиски и находки

источниковеда (Симферополь, 2006)..... 168

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ..... 172

CONTENTS

DOMESTIC AND WORLD HISTORY	12
Julia Delibaltova (Mykolayiv, Ukraine) Financial support and the acquisition of police personnel in the USSR in the first half of the 20s of the XX c.	13
Julia Dziwoki (Chenstokhova, Poland) The history of the organization and structure of the Greek Catholic Church in Poland after 1945	18
Yuriy Zemsky (Kyiv, Ukraine) The Organization Strategy of the January Revolt of 1863-1864 in the Right-Bank Ukraine and the Obstacles to its Realization	26
Larisa Lekhan (Kryvyi Rih, Dnipropetrovs'koblast, Ukraine) The policy of Soviet-party leadership about liquidation of individual peasants, like independent owners in 1929-1933 (on examples of left-bank Ukraine)	31
Aleksandr Malishev (Kharkiv, Ukraine) Handicraft of the Russian empire in the end of XIX – the beginning of XX c. and in the USSR in 20s of XX c.: problems of the state economic strategy	36
Artur Margulov (Donetsk, Ukraine) The state power and Ukraine's assyrians in 1920-1930s: dialogue's borders	41
Jaroslav Moklak (Krakow, Poland) Teophil Pavlykiv and Mykola Antonevych in the struggle for change the Law on the language of instruction in popular and intermediate schools (in the 70s Nineteenth Century)	45
Olena Orlenko (Sumy, Ukraine) Restoration of the tax device of Petrograd in 1921-1923	49
Elvina Seitova (Simferopol, Ukraine) The resettlement process to the Crimea in 1944-1964: causes, motion, mistakes and results	53
Valeriya Tsubenko (Odesa, Ukraine) The review of history of military settlement of a cavalry in territory of the Kiev and Podolsk provinces (1836-1857)	58
Oleksandr Cheremisin (Zaporizhya, Ukraine) The participation of administrative authorities in the development of industry in Kherson (the end of XVIII – the first half of XIX c.)	63
Inna Shugalyova (Zaporizhya, Ukraine) Legal status and financial position of clergy of Right-bank and Western Ukraine in the end of XIX – in the first quarter of the XX th century (on materials of archives of Poland)	68
HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS	72
Oleg Kalakura (Kyiv, Ukraine) Polish minority as a factor in Ukraine-Poland cooperation at the present stage	73
Andrey Lega (Cherkasy, Ukraine) Law basis regulations of military conflicts	80

Volodymyr Rohatin (Mykolayiv, Ukraine) The story of sects and new religious movements in the European Union documents	84
Yevhen Sinkevych, Anna Balan (Mykolayiv, Ukraine) The peculiarities of M. Thatcher's government attitude to the policy of the European community in financial and economic sphere.....	90
SOURCE STUDY. HISTORIOGRAPHY. METHODOLOGY. HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE	94
Gennady Kaushliev (Simferopol, Ukraine) Russian travellers in the case of learning of the Crimea in the first decades of 19 th c	95
Yuliya Kiselyova (Kharkiv, Ukraine) The historiographical stories in the teaching activities of O. P. Zernin	101
Oleksandr Konyk (Dnipropetrovs'k, Ukraine) Unpublished sources of Kyiv and Moscow archives about the Russian Empire State Duma history (1906-1917).....	106
Yuliya Konyk (Kyiv, Ukraine) The Demarcation of the Russian-Polish border between the Dnieper and the Southern Bug in 1780-1783: from the documents of the Kherson Region State Archives	111
Olga Lavrut (Donetsk, Ukraine) Sources for learning the students of USSR in 20s years XX c	115
Nataliya Lemish (Konotop, Sumy oblast, Ukraine) Features of organization and documentation of public service in the administrative offices of Left Bank Ukraine in the first half of the XIX c.....	120
Oleksiy Makiyenko (Kyiv, Ukraine) Documental securing of statistical researches in zemstvos of Ukraine (second half of XIX – beginning of XX c.)	125
Ludmyla Matvienko (Mykolayiv, Ukraine) Sources of research of history of the Steppe bug region at the turn of the II-I thousand bc	132
Iryna Myronova (Odesa, Ukraine) Documents about post and post-telegraph establishments on the south of Ukraine (on the Russia federation historical materials).....	136
Iryna Perekhrest (Cherkasy, Ukraine) Some aspects of studies on the effects of the Great Patriotic War in the social sphere in the works of Soviet scientists in the 40-70 years.....	142
Igor Robak (Kharkiv, Ukraine) The unknown facts in V. D. Otamanovsky's biography and the prospects of an archival research for their study	145
Anna Tkachuk (Kherson, Ukraine) The biohistoriography subject matter in masterpiece of V. Sarbey	150
Oleksandr Chernukha (Kharkiv, Ukraine) Archival Sources on the history of Kharkiv police 1920	155
Baljaguzova O. Ju. Experience of socially-scientific leadership of Thorzhevsky Robert Josipovicha as the mechanism of action of a society and the person	160

REVIEWS AND INFORMATION	165
Yuriy Kotlyar (Mykolayiv, Ukraine) Totalitarianism is in Ukraine Book review: Sobol P. I. Soviet totalitarianism in Ukraine: years of collectivization and hunger (1929-1933) (Sumy, 2010).....	166
Andriy Nepomnyacshy (Simferopol, Ukraine) Study of the Crimea's periodical press during the Civil war: sensational finds or lusts of vanity?: about S. B. Filimonov's republication Book review: Filimonov S. B. Intelligentsia in the Crimea (1917-1920): Researcher's Searching and Finds (Simferopol, 2006)	168
INFORMATON ABOUT AUTHORS	172

*Вітчизняна
та всесвітня історія*

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА КОМПЛЕКТУВАННЯ КАДРІВ МІЛІЦІЇ В УСРР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Досліджена структура органів міліції та її трансформація в умовах змін соціально-економічної і політичної ситуації в країні, проаналізовано якісний і кількісний склад органів міліції, джерела поповнення і система професійної підготовки особового складу.

Ключові слова: міліція, правоохоронні органи, законність, кадрова політика, правове та фінансове забезпечення.

Исследована структура органов милиции и ее трансформация в условиях изменяющейся социально-экономической и политической ситуации в стране, проанализировано качественный и количественный состав органов милиции, источники пополнения и система профессиональной подготовки личного состава.

Ключевые слова: милиция, правоохранительные органы, законность, кадровая политика, правовое и финансовое обеспечение.

This article is devoted to foundation and activities the police on south region of the Ukraine of the 20th century. The structure of militia bodies, its transformation depending on varying socio-economic and political conditions. Qualitative and quantitative staff, the sources of reinforcement and system of professional training of the persone, conditions legality and discipline of fellow-employees in divisions and sub-units other militia bodies.

Key words: militia, law-enforcement bodies, legality, safety of the citizens, Law protective organs, revolutionary order.

У радянській історичній науці протягом 70-80-х років ХХ століття окремі науковці торкалися деяких питань встановлення правового статусу працівника міліції УСРР у 20-х роках ХХ століття. Серед дослідників, які приділяли увагу вивченню названої проблеми, варто назвати Р. С. Мулукаєва, Т. У. Воробейкову [1; 2; 3], які висвітлюють у своїх працях вплив нормативно-правих актів РСФРР на визначення правового статусу та матеріального забезпечення працівника міліції УСРР.

У 1987 р. С. І. Власенком було захищено дисертацію на тему: «Правоохоронні органи УСРР в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.)» [4]. У третьому розділі цього дослідження «Робітничо-селянська міліція УСРР у 1921-1925 рр.» дисертант наводить норми Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР від 14 вересня 1920 р., вивчає специфіку вживаних керівництвом республіки заходів, покликаних вдосконалити організацію діяльності міліції в першій половині 1920-х років.

Деяко більше уваги дослідженню окремих елементів правового статусу та матеріального забезпечення службовця української міліції в період непу було приділено на початку 2000-х років. У цей час О. І. Олійник та І. Д. Коцан у Національному університеті внутрішніх справ захистили дисертації, присвячені відповідно структурі, функціям та діяльності НКВС України 1917-1941 рр., а також особливостям

виконання правоохоронних функцій міліцією Харківщини в 1917-1930 рр. [5; 6].

Для вивчення структури, комплектування, матеріального забезпечення міліції УСРР у 1920-х роках цінність становлять також наукові статті, опубліковані в журналі «Міліція України», автором яких виступає П. П. Михайленко у співавторстві з В. А. Довбнею та Т. Л. Кальченко [7; 8].

Перелічені праці не вивчають правовий статус працівників міліції як спеціальний предмет дослідження. Проте вони дозволяють виявити ті чинники, що впливали на встановлення або зміну цього статусу в досліджуваній період і дозволяють автору дослідити більш детально матеріальне становище працівників міліції у 20-х роках ХХ ст.

Характеризуючи матеріальне забезпечення працівників міліції у вказаний період, необхідно відзначити, що воно складалося з декількох видів утримання. Зокрема, грошового та продовольчого утримання, а також речового забезпечення форменим одягом. Розміри заробітної плати, а точніше державного грошового утримання працівників міліції, в січні 1920 р. були встановлені підзаконними актами управління уповноваженого Головного управління міліції НКВС РСФРР при Всеукраїнському революційному комітеті. Передбачалося запровадження грошового утримання для працівників міліції за зразком того, яке існувало в міліції РСФРР, а

забезпечення продовольчим пайком – у розмірі «...червоноармійського пайка частин РСЧА, які несуть гарнізонну службу» [9, арк. 101]. Згідно з наказом № 4 Головного управління міліції НКВС УСРР «Про додаткову оплату праці працівників міліції» від 23 червня 1920 р. розміри їх посадових окладів були підвищені на 25 %. Такий захід був запроваджений «...у зв'язку з неможливістю врахування понадурочних робіт працівників міліції» [10, арк. 3]. Вказане підвищення розмірів посадових окладів було проведено відповідно до вимог наказу Головного управління міліції НКВС РСФРР «Про додаткову оплату праці працівників міліції» від 2 квітня 1920 р. Привертає увагу той факт, що норми наказу № 4 Головного управління міліції НКВС УСРР «Про додаткову оплату праці працівників міліції» від 23 червня 1920 р. передбачали встановлення різних розмірів окладів посадових осіб міліції у різних губерніях УСРР відповідно до віднесення тієї чи іншої губернії до певного тарифного поясу [11, арк. 3]. Розподіл губерній УСРР на тарифні пояси був запроваджений Постановою Всеукраїнського революційного комітету «Про норми заробітної плати для робітників і службовців УСРР» від 18 лютого 1920 р. [12].

На законодавчому рівні засади оплати праці службовців міліції було закріплено в Положенні про радянську робітничо-селянську міліцію УСРР від 14 вересня 1920 р. Законодавчий акт передбачав постачання міліції за нормами «...тилового червоноармійського пайка» та встановлення посадових окладів працівників міліції Радою Народних Комісарів УСРР [13]. Постанова РНК УСРР «Про прийняття на державні кошти постачання та продовольства міліціонерів та командного складу робітничо-селянської міліції» від 1 жовтня 1920 р. встановлювала утримання працівників міліції «... за державні кошти» [14, арк. 42].

Система грошового та продовольчого забезпечення міліціонерів отримала свій подальший розвиток у 1921 р. Постанова РНК УСРР «Про положення і постачання міліції УСРР» від 5 квітня 1921 р. встановила нові, підвищені на 75 %, посадові оклади міліціонерів. Раднарком УСРР доручив Південному бюро Всеросійського центрального союзу професійних спілок та Головному управлінню міліції НКВС УСРР розробити преміальну систему для працівників міліції. Забезпечення підрозділів міліції одягом та зброєю було покладено на армію [15, с. 154]. Наступний законодавчий акт Ради Народних Комісарів УСРР визначав матеріальне забезпечення працівників залізничної та водної міліції. У Постанові РНК УСРР «Про залізничну та водну міліцію УСРР» від 5 липня 1921 р. закріплювалося, що співробітники цих видів міліції забезпечуються одягом, озброєнням та продовольством на рівні з працівниками «... повітрово-міської міліції» [16].

Досить чітко умови утримання службовців міліції були закріплені в Постанові РНК УСРР «Про матеріальне забезпечення міліції УСРР» від 19 грудня 1922 р. Встановлювалося грошове, речове та натуральне продуктове утримання державних службовців правоохоронного органу. Розміри грошового

утримання повинні були встановлюватися НКВС УСРР за тринадцяти розрядною тарифною сіткою [17]. Також, відповідно до Постанови Раднаркому УСРР «Про встановлення твердих норм утримання працівників міліції та порядок звітності» від 21 грудня 1922 р. були запроваджені названі норми забезпечення працівників міліції та порядок складання звітності про їх виплату.

Порядок та розміри оплати праці конкретних категорій працівників міліції встановлювалися відомчими наказами Головного управління міліції НКВС УСРР. Наприклад, наказ № 3 цього органу від 30 квітня 1922 р. затверджував ставки оплати медичного персоналу міліції та запроваджував надбавку для політичного складу міліції за невраховану понадурочну роботу в розмірі від 20 % до 50 % посадового окладу [18, арк. 95]. Наказ № 667 Головного управління міліції НКВС УСРР «Про оплату праці викладацького складу шкіл міліції» від 1 грудня 1922 р. встановлював норми грошового забезпечення викладачів міліцейських навчальних закладів [19, арк. 3].

Суттєві зміни в порядку утримання органів міліції відбулися в 1923 р. Відповідно до норм Постанови РНК УСРР «Про віднесення витрат на утримання міліції на місцеві кошти» від 12 січня 1923 р. міліція з 1 січня 1923 р. була переведена на постачання за рахунок коштів місцевих бюджетів [20, с. 231]. Наступна Постанова РНК УСРР «Про матеріальне забезпечення міліції» від 19 грудня 1922 р. скасувала видачу натурального продуктового пайку, для визначення розмірів посадових окладів міліціонерів було запроваджено 17-ти розрядну тарифну сітку. Розподіл працівників міліції за сімнадцятьма розрядами було передбачено наказом № 506 Головного управління міліції НКВС УСРР від 31 жовтня 1922 р. [21, арк. 218].

До 1923 року міліція на Україні одержувала свою зарплатню частково грошовими знаками, а ще в більшій частині в вигляді натурального харчового пайку. 1923 рік був перехідним роком, коли пайок став ступнево скорочуватися, і все більше та більше значення почала набувати грошова винагорода; але остаточно заробітну платню міліції з 1924 року, коли введено сталу валюту. З 1924-1930 роки середня місячна зарплатня міліціонера на Україні збільшилась більше ніж удвоє, тобто на 156 % [22, с. 38].

Маючи своїм призначенням проводити в життя розпорядження радянської влади й охороняти особисту і майнову безпеку населення, в 1920-х роках міліція була змушена не раз змінювати свій апарат не тільки з мотивів вишукування кращих форм організації, але і відповідно до обсягу, що постійно змінювався, та характеру виконуваних функцій. Внаслідок воєнізації часто змінювалися штати міліції, що призводило до ломки її структури. Місцеві влади найчастіше не розуміли задач воєнізації і реорганізації міліції.

Наслідки передачі утримання органів внутрішніх справ на місцевий бюджет були більш ніж негативними, якщо не сказати трагічними. Це призвело до того, що загальна штатна чисельність міліції протягом 1920-х років послідовно зменшувалася, тому що

заробітна плата особового складу органів міліції була нижчою в порівнянні з іншими категоріями зайнятого населення, рівень технічного забезпечення не відповідав вимогам часу: не було обладнання для проведення фахових експертиз, не вистачало засобів мобільного пересування, озброєння особового складу було вкрай незадовільним, низьким був соціальний статус працівників міліції.

На цей період і без того незавидне фінансове і матеріальне становище працівників міліції в переважному числі регіонів значно погіршилося, оскільки через гострий дефіцит бюджетів місцеві органи були не в змозі задовольнити потреби органів внутрішніх справ. Протягом 20-х років існувала значна різниця в ставках зарплати для тих самих категорій працівників органів внутрішніх справ сусідніх губерній і навіть сусідніх повітів однієї губернії. Тоді ж виникла і зберігалася в майбутньому велика різниця в зарплаті працівників.

На період 1920-х років некомплект особового складу міліції СРСР з окремих підрозділів сягав від 7 % до 50 %, цей недолік намагалися ліквідувати випробуваними методами – оголошення партійних мобілізацій, що дозволяло на короткий термін підвищити кількісні показники, але для поліпшення якісних характеристик кадрів був необхідний час і значні ресурси [23, с. 148].

28 червня 1924 р. начальник Харківської губернської міліції і розшуку Олійник доповідав начальнику міліції і розшуку республіки про заходи, вжиті для централізованого утримання міліції і розшуку на місцях. Для регулювання в губернському масштабі видач утримання працівникам міліції укладався губернський колективний договір. До цього часу оклади утримання працівників міліції і розшуку, що перебували на однакових посадах, дуже різнилися. Причиною тому було віднесення утримання міліції і розшуку до губернського, окружного, міського або районного бюджетів. З тієї ж причини невчасно виплачувалася зарплата й інші види забезпечення [24, арк. 435].

Введений у 1922 р. порядок грошової винагороди за ефективну роботу з охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю передбачав можливість преміювання працівника в розмірі до шести місячних окладів на рівні республіки, до трьох місячних окладів – на рівні губернії, місячного – на рівні повіту.

За особливо тяжкі та небезпечні умови роботи працівникам карного розшуку була введена 50 % доплата до окладу. Приналежність до профспілки (із 1923 р.) дозволяла позитивно вирішувати питання про грошову компенсацію стройовому складу міліції й карного розшуку за роботу в нічний час, вихідні і святкові дні. Іншими словами, був установлений порядок, відповідно до якого всі пільги, доплати, заохочення адресувалися насамперед працівникам, безпосередньо зайнятим охороною громадського порядку і боротьбою зі злочинністю («головним» службам).

Правила преміювання працівників міліції за розкриття злочинів викладалися в інструкції НКВС «Про преміювання працівників карного розшуку»,

оголошеної в наказі Головного управління міліції за № 311 від 29 червня 1923 р. Працівники міліції, що розкрили злочин самостійно або разом з агентами карного розшуку, якщо допомога міліції була визнана істотною, одержували винагороду відповідно до таких положень: а) 60 % видавалося працівникам міліції, що розкрили злочин безпосередньо, знайшли майно і винних; б) 40 % відчислялося на видачу окремих грошових винагород працівникам міліції за розкриття немайнових злочинів, з яких не здійснювалось відсоткове відрахування за відсутністю майнових цінностей.

23 жовтня 1925 р. Рада Народних Комісарів УСРР ухвалила: Постанову від 17 жовтня 1922 р. «Про преміювання працівників карного розшуку УСРР» – скасувати [25, с. 650].

Важливим заходом для забезпечення гідного грошового забезпечення працівників міліції стало прийняття Постанови ЦВК СРСР «Про скасування стягнення державного прибуткового податку з заробітної плати міліціонерів» від 10 вересня 1924 р., згідно з якою скасовувався вказаний податок [7, с. 22]. Норми цього законодавчого акта поширювалися і на працівників міліції УСРР.

Протягом наступних років законодавчими актами встановлювалося преміювання працівників міліції за розкриття або виявлення того чи іншого злочину або правопорушення. Наприклад, у 1923 р. встановлено преміювання за розкриття злочинів, пов'язаних із виготовленням та продажем спиртних напоїв [7, с. 23]. Наступного 1924 р. було запроваджено преміювання особового складу міліції та карного розшуку за виявлення самовільної порубки лісу та незаконного користування лісовими угіддями. Фонд преміювання передбачалося створити за рахунок сум, стягнутих штрафів з порушників відповідного законодавства.

Однак, система преміювання працівників міліції за розкриття лише певних видів злочинів мала і свої недоліки. Помічник начальника міліції республіки в циркулярному листі від 24 лютого 1925 р. вказував, що працівники карного розшуку намагаються розкрити саме ті злочини, щодо яких передбачено преміювання, а інші – в останню чергу [15, с. 68].

Проте, наявність спеціальної системи преміювання, безумовно, сприяла якісному виконанню працівниками міліції своїх обов'язків.

Форми речового забезпечення українських міліціонерів змінювалися протягом 1920-х років декілька разів. Вперше вони були встановлені у січні 1920 р. відомчими нормативно-правовими актами уповноваженого Головного управління міліції НКВС РСФРР при Всеукраїнському революційному комітеті [9, арк. 102]. Згодом було видано новий наказ № 19 Головного управління міліції НКВС УСРР «Про встановлення форми одягу та знаків розрізнення для міліції УСРР» від 17 вересня 1921 р. [15, с. 173]. Норми забезпечення працівників міліції спеціальним одягом додавалися до Зразкового колективного договору між уповноваженим Спілки адміністративно-радянських службовців СРСР на Україні та управлінням міліції НКВС УСРР від 25 березня 1924 р. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР «Про форму одягу, знаряддя, озброєння та інше

речове постачання працівників міліції та розшуку УСРР» від 26 жовтня 1925 р. встановила новий порядок відповідного забезпечення міліціонерів [27, с. 164]. Вказаний нормативно-правовий акт залишився чинним до кінця 20-х років ХХ ст.

«Принимая во внимание, комплект обмундирования в 1924/25 году был 33 %, а в 1925/26 году стал 20 %, комплект обуви был 55 %, стал 16 % при чём самый комплект в настоящее время имеет временный характер, ибо проходит только от некоторой задержки в получении округами вещевого довольствия, признать, что снабжение вещевым довольствием милиции значительно улучшилось, при чём она в целом одета в единообразную установленную центром форму. Отмечая, что такому улучшению вещевого довольствия в известной степени централизованное снабжение которое охватило на 70 % потребность милиции УССР признать желательным создание украинского Заготхоза, который должен находится под непосредственным влиянием НКВД УССР» [26, арк. 4].

Таким чином, у 1920-х роках склалася система грошового, речового та продовольчого утримання службовців міліції. Зауважимо, що надання продовольчого пайку міліціонерам було скасоване у 1923 р. При цьому на початку 1920-х років провідною була тенденція до зрівняння працівників міліції з військовослужбовцями в порядку продовольчого та речового забезпечення. У 1924 р. працівники міліції були звільнені від сплати прибуткового податку із заробітної плати громадян. У 1926 р. законодавчо закріплюється система надбавок за виконання роботи вночі, понадурочної роботи, роботи у дні свят та відпочинку, а також роботи, небезпечної для життя та здоров'я. У 1930 р. запроваджено надбавку за вислугу років. Складається система преміювання працівників міліції. Надання працівникам міліції відпусток на початку 1920-х років повинно було регулюватися нормами Кодексу законів про працю РСФРР 1918 р. Водночас, за умов проведення політики військового комунізму, керівництво міліції заборонило надавати відпустки службовцям міліції, окрім виключних випадків, про що було видано наказ № 6 Головного управління міліції НКВС УСРР від 7 липня 1920 р. Тривалість відпустки не повинна була перевищувати 2 тижні [15, с. 189].

Водночас, з 1923 р. такі обмеження при наданні відпусток були скасовані. Норми § 30 Договору посилалися на КЗпП УСРР 1922 р. і встановлювали право на відпустку тривалістю два тижні для тих працівників міліції, які прослужили п'ять з половиною місяців. Відпустка повинна була надаватися в період між квітнем та листопадом [15, с.194]. Згідно з п. 53 Положення про робітничо-селянську міліцію

УСРР від 10 листопада 1926 р. всі службовці міліції мали право на відпустки згідно з чинними законами про працю. Було передбачено надання позачергових відпусток у разі смерті або небезпечної хвороби близьких родичів, у разі зруйнування житла, через нещасні випадки та з інших обставин [28, с. 32].

Надання медичної допомоги службовцям міліції було передбачено наказом Народного комісара охорони здоров'я УСРР «Про обслуговування міліції органами Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР» від 10 жовтня 1921 р. Згідно з названим документом, надання медичного забезпечення міліціонерам покладалося на санітарні підрозділи, підпорядковані військовому командуванню України та Криму [15, с. 175]. Інший порядок надання медичної допомоги працівникам міліції було встановлено наказом НКВС та НКЗ УСРР «Про медичне обслуговування міліції УСРР» від 6 квітня 1922 р. Названий нормативно-правовий акт передбачав покладення на місцеві органи Наркомату охорони здоров'я УСРР обов'язку щодо надання медичних послуг працівникам міліції та членам їх родин у першочерговому порядку.

При скороченні штатів наказувалося витримувати лінію на збереження, по можливості, штатів оперативного складу і на скорочення переважно канцелярського та адміністративно-господарського персоналу. Загальною була вимога звільнювати з рядів міліції всіх осіб, що не відповідали установленим вимогам, у першу чергу неблагонадійних у політичному відношенні, малих на увазі і колишні службовці поліції. Але здійснити накреслені заходи для поліпшення якісного складу кадрів не вдалося, тому що до цього часу не було створено скільки-небудь чіткої системи добору кадрів, їх перевірки і навчання, ще тільки створювалося елементарне діловодство в роботі з кадрами, а також і тому, що «вербування свіжих сил» надзвичайно затруднювалось з причини низького рівня матеріального забезпечення працівників міліції в порівнянні з іншими категоріями зайнятого населення.

Таким чином, протягом першої половини 20-х років ХХ ст. умови матеріального та соціального забезпечення працівників міліції декілька разів зазнавали суттєвих змін. Не дивлячись на те, гостро відчувалися проблеми матеріальної бази, грошового утримання, профпідготовки міліції, плинність кадрів. Достатньо часто умови забезпечення встановлювалися на підставі КЗпП УСРР 1922 р. Однак, наприкінці 20-х років ХХ ст. службовцям міліції були надані ті гарантії соціального забезпечення та соціального захисту, які були встановлені для працівників Державного політичного управління УСРР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мулукаев Р. С. Про співробітництво радянських республік у будівництві робітничо-селянської міліції / Р. С. Мулукаев // Радянське право. – 1982. – № 11. – С. 63–67.
2. Мулукаев Р. С. Из истории строительства рабоче-крестьянской милиции в советских республиках (1918-1924 гг.) / Р. С. Мулукаев // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1973. – № 4. – С. 82–90.
3. Воробейкова Т. У. Советская милиция в годы борьбы за социалистическую реконструкцию народного хозяйства (1926-1934 гг.) / Т. У. Воробейкова // Труды Высшей Школы МВД СССР. – 1977. – Вып. 11. – С. 40–49.

4. Власенко С. И. Правоохранительные органы Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / С. И. Власенко. – Харьков, 1987. – 28 с.
5. Олійник О. І. НКВС України (1917-1941 рр.): структура, функції, діяльність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень» / О. І. Олійник. – Харків : Вид-во НУВС, 2000. – 19 с.
6. Коцан І. Д. Міліція Харківщини у 1917–1930-х роках : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень» / І. Д. Коцан. – Харків : Вид-во НУВС, 2003. – 20 с.
7. Михайленко П. П. НКВС УСРР: формування та організаційно-правові засади діяльності у період до створення СРСР (кінець 1917-1922 рр.) / П. П. Михайленко, В. А. Довбня // Міліція України. – 2005. – № 3. – С. 22–23.
8. Михайленко П. П. Міліція України радянського періоду (1923-1940 рр.) / П. П. Михайленко, Т. Л. Кальченко // Міліція України. – 2003. – № 9. – С. 18–19.
9. Звіт НКВС УСРР про власну діяльність за 1920 р. – ДА МВС України, ф. 62, оп. 1, спр. 9. – Арк. 98–102.
10. Наказ № 4 Головного управління міліції НКВС УСРР щодо додаткової оплати працівникам міліції від 23 червня 1920 р. – ЦДАВОВУ, ф. 6, оп. 1, спр. 13. – Арк. 3.
11. Наказ Головного управління міліції НКВС РСФРР щодо додаткової оплати працівникам міліції від 2 квітня 1920 р. – ЦДАВОВУ, ф. 6, оп. 1, спр. 13. – Арк. 1–3.
12. Про норми заробітної плати для робітників і службовців УСРР: Постанова Всеукраїнського революційного комітету від 18 лютого 1920 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – 1920. – № 3. – 32 с.
13. Про затвердження «Положень про робітничо-селянську міліцію УСРР»: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 14 вересня 1920 р. // Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України. – 1921. – № 2. – 70 с.
14. Про прийняття на державні кошти постачання та продовольства міліціонерів та командного складу робітничо-селянської міліції: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 1 жовтня 1920 р. – ЦДАВОВУ, ф. 6, оп. 1, спр. 17. – Арк. 42.
15. Про положення і постачання міліції: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 5 квітня 1921 р. // Михайленко П. П. Історія міліції України в документах і матеріалах (1917-1953 рр.) : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Генеза, 1999. – Т. 1: 1917-1925 рр. – 368 с.
16. Про залізничну і водну міліцію УСРР: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 5 липня 1921 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1921. – № 13. – 352 с.
17. Про матеріальне забезпечення міліції: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 19 грудня 1922 р. // Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 38. – 786 с.
18. Наказ № 3 Головного управління міліції НКВС УСРР від 30 квітня 1922 р. – ЦДАВОВУ, ф. 5, оп. 1, спр. 992. – Арк. 95.
19. Наказ № 667 Головного управління міліції НКВС УСРР щодо оплати праці викладацького складу шкіл міліції від 1 грудня 1922 р. – Держархів Харківської обл. (далі – ДАХО), ф. Р-563, оп. 4, спр. 22. – Арк. 3.
20. Про віднесення витрат на утримання міліції на місцеві кошти: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 12 січня 1923 р. // Михайленко П. П. Історія міліції України в документах і матеріалах (1917-1953 рр.) : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Генеза, 1999. – Т. 1: 1917-1925 рр. – 368 с.
21. Наказ № 506 Головного управління міліції НКВС УСРР щодо віднесення посад працівників міліції до того або іншого розряду за сімнадцятирозрядною тарифною сіткою від 31 жовтня 1922 р. – ЦДАВОВУ, ф. 5, оп. 1, спр. 992. – Арк. 218.
22. Тимченко А. П. Правовые основы организации и деятельности милиции Украины в 1917-1941 гг. : [учеб. пособ.]. – Луганск : РИОЛВВД, 1998. – 86 с.
23. Петров Г. И. Советское административное право. Часть общая : [учебник] / Г. И. Петров. – Л., 1960. – 268 с.
24. ДАХО, ф. Р-563, оп. 2, спр. 2. – Арк. 435.
25. Про забезпечення родин працівників та службовців у випадку смерті годувальника: Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 6 травня 1921 р. // Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України. – 1921. – № 9. – 860 с.
26. ЦДАВО, ф. Р-5, оп. 2, спр. 2326. – Арк. 4.
27. Про форму одягу, зняття, озброєння та інше речове забезпечення міліції УСРР : Постанова Ради Народних Комісарів УСРР від 26 жовтня 1925 р. // Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України. – 1925. – № 8. – 474 с.
28. Иванов В. Матеріальне забезпечення працівника міліції / В. Иванов. – Харків : Юридичне вид-во НКЮ УСРР, 1930. – 48 с.
29. Про пільги та переваги особам, що перебувають на службі у міліції й кримінальному розшуку УСРР : Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР від 30 січня 1926 р. // Збірник узаконень Робітничо-селянського уряду України. – 1926. – № 3. – 33 с.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
 Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Z DZIEJÓW ORGANIZACJI I STRUKTURY KOŚCIOŁA GRECKOKATOLICKIEGO W POLSCE po 1945 r.

Rozглянуто становище греко-католицької церкви у Польщі від закінчення Другої світової війни до сьогодні; визначені основні періоди та характерні особливості її розвитку; проаналізовано вплив політичних та ідеологічних чинників на становище уніатів у Польській державі; акцентована увага на ролі визначних діячів української греко-католицької церкви.

Ключові слова: уніатська церква, українські греко-католики, Українська католицька церква, історія Польської держави.

Рассмотрено положение греко-католической церкви в Польше от окончания Второй мировой войны до сегодня; определены основные периоды и характерные особенности ее развития; проанализировано влияние политических и идеологических факторов на положение униатов в Польском государстве; акцентировано внимание на роли выдающихся деятелей украинской греко-католической церкви.

Ключевые слова: униатская церковь, украинские греко-католики, Украинская католическая церковь, история Польского государства.

The Ukrainian Catholic Church did not exist, as such, until the Union of Brest in the late 16th century, but its roots go back to the very beginning of Christianity in Mediaeval Slavic State. The area of modern-day Ukraine was primarily influenced by Byzantine missionaries. Polish national culture developer in the history of Polish country in the context of its territory pluralism. The most numerous group living in the country was orthodox believers and from 1596 Greek Catholics. In Poland, in history and nowadays live Catholics of Latin, Greek and Armenian Cremony. Though, Byzantium communities: orthodox and Greek Catholic, especially in 20th century were dominated by the elements of Ukrainian national awareness. The aftermath of World War II placed almost all native Ukrainian Catholics under the rule of the Soviet Union and Soviet Bloc which, using the positions of only a few ex-UGCC leading clergymen, tried to gain control over the Church. Historian S. Stepien, relying on data from 1946 says that the 640 parishes Eparchy of Przemysl on the Polish side was 223 and 129 parishes in the AAL. Overall on Polish territory there were about 350 Greek-Catholic parish. In the new borders of the Polish state was about 700 thousand. Ukrainians, including 60 % were Greek Catholic. Ukrainians were the largest minority in Poland. 9 Sep 1944 in Lublin, the Polish Committee of National Liberation has signed with the governments of USSR and the Byelorussian Soviet Socialist Republic of the population exchange agreement. This was the beginning of the operations aimed not only to transform the Polish State, but also the beginning of the liquidation of the Uniate Church. Resettlement according to the findings contained was to be voluntary, but soon abandoned since. In order to get rid of Ukrainians from Polish authorities have used the army. In the years 1944-1946 with the Polish were deported to Soviet Ukraine and Ukrainians 488,057 including about 300 Greek-Catholic priests. It is estimated that at the beginning of 1947 in Poland, there were about 200 thousand. Ukrainian Greek-Catholic priests and 125. After the arrest bishops Kocylowski and Łakota began Episcopal vacancy. Pope John Paul II during his visit to Ukraine in 2001 Ukraine in 2001 announced the two bishops blessed. From 1989 began normal time in Poland for Ukrainian Greek-Catholic. Now church have full structures.

Key words: Uniate Church, Ukrainian Greek-Catholic, Ukrainian Catholic Church, the history of Polish State.

Kościół Katolicki to 22 wspólnoty kościelne uznające zwierzchnictwo Papieża. Kościół katolicki ma 6 zasadniczych tradycji obrządkowych czyli sposobów wyrażania wiary. 21 spośród nich to katolickie Kościoły wschodnie wywodzące się z pięciu głównych tradycji wschodnich: aleksandryjskiej, antiocheńskiej, bizantyjskiej, chaldejskiej i ormiańskiej oraz łacińskiej, zwanej również rzymskokatolicką. Ukraiński Kościół Greckokatolicki (dalej UKG) jest największym katolickim

Kościółem wschodnim własnego prawa (Ecclesia sui iuris). UKG należy do grupy Kościołów bizantyjskiej tradycji liturgicznej (obrzadek bizantyjski), które przebywają w pełnej jedności z Biskupem Rzymu. Pojęcie «obrzadek» posiada znaczenie liturgiczne, teologiczne oraz wskazuje na dziedzictwo liturgiczne, teologiczne, dyscyplinarne oraz duchowe. Obrzadek ukształtował się w specyficznych warunkach kulturowych i historycznych [1, s. 1150].

Precyzyjnie mówi o tym również Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich – w tytule II «Kościoły sui iuris i obrządku»: 27 Kanon *Wspólnota chrześcijan powiązana hierarchią według prawa, którą jako sui iuris wyraźnie lub milcząco uznała najwyższa władza Kościoła, w tym Kodeksie jest nazywana Kościołem sui iuris*. Kanon 28 § 1. *Obrządek jest dziedzictwem liturgicznym, teologicznym, duchowym i dyscyplinarnym wyodrębnionym przez kulturę i okoliczności historyczne narodów, wyrażającym sposób przeżywania wiary, właściwy dla każdego Kościoła sui iuris*. § 2. *Obrządkami, o których jest mowa w Kodeksie, o ile nie stwierdzi się czego innego, są te, które pochodzą z tradycji aleksandryjskiej, antiocheńskiej, armeńskiej, chaldejskiej i konstantynopolitańskiej*.

W I Rzeczypospolitej członków Kościoła grekokatolickiego nazywano unitami od czasów unii brzeskiej. Inne stosowane w świecie nazwy: Kościół Unicki, Kościół Grekokatolicki, Ukraiński Kościół Katolicki, Ukraiński Kościół Katolicki obrządku bizantyjskiego, Kościół Katolicki obrządku bizantyjsko-ukraińskiego, Kijowski Kościół Katolicki.

Nazwę Kościół Grekokatolicki wprowadziła cesarzowa Maria Teresa w 1774 roku w miejsce poprzedniej nazwy grekounici dla odróżnienia wiernych tej wspólnoty kościelnej od wiernych Kościoła Rzymskokatolickiego oraz Ormiańskiego Kościoła Katolickiego. Nazwę tę wprowadzono wówczas również na Węgrzech, w Siedmiogrodzie i w Chorwacji [2, s. 141–142].

W oficjalnych kościelnych dokumentach Stolicy Apostolskiej używana jest nazwa *Ecclesia Ruthena unita*. Natomiast od 1960 roku w dokumentach figuruje również nazwa Ukraiński Kościół Katolicki, która jest stosowana w odniesieniu do diaspyry ukraińskich katolików oraz Kościoła katakumbowego na Ukrainie w czasach radzieckich. W papieskim roczniku statystycznym *Annuario Pontificio* podaje się określenie Ukraiński Kościół Katolicki obrządku bizantyjskiego.

Na Synodzie Biskupów Grekokatolickich, który odbył się we wrześniu 1999 r. rozważano wprowadzenie terminu Kijowski Kościół Katolicki. Nazwa ta miałaby zaznaczyć niezależność i dziedzictwo historyczne ukraińskich grekokatolików.

Dnia 9 IX 1944 r. w Lublinie Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego podpisał z rządami USRR i BSRR porozumienie o ewakuacji ludności polskiej z terenu Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej do Polski i ludności ukraińskiej z Polski do USRR. Do Związku Radzieckiego wywieziono około 480 tysięcy Ukraińców lub Rusinów, wśród tych osób było ok. 700 księży grekokatolickich [3, s. 21; 4, s. 88]. Był to początek akcji zmierzającej nie tylko do przekształcenia Polski w państwo jednowyznaniowe, ale również początek likwidacji Kościoła grekokatolickiego. Przesiedlenie według zawartych ustaleń miało być dobrowolne, ale szybko od tego odstąpiono. Z końcem lata 1945 roku zaczęto stosować przymus przy wysiedleniach. UPA sprzeciwiała się akcji wysiedleń i stąd mimo aktów represji ze strony władz państwowych uważa się, iż w końcu roku 1946 w dalszym ciągu mieszkało w Polsce ok. 200 tysięcy ludności ukraińskiej [5, s. 26–29]. Oficjalnie akcję wysiedleńczą zakończono

7 maja 1947 roku. Ze względu na to, że akcja deportowania ludności ukraińskiej z Polski do USRR nie zakończyła się pełnym «sukcesem», powstała koncepcja, aby przesiedlić pozostałą część ludność na zachodnie i północne ziemie Polski. W celu przeprowadzenia tej akcji utworzono specjalną jednostkę pod nazwą Grupa Operacyjna «Wisła». Szacuje się, że siły GO «Wisła» liczyły co najmniej 20 tys. żołnierzy Wojska Polskiego, funkcjonariuszy MO, UBP i WOP. Jednostki wojskowe miały za zadanie rozbić oddziały UPA, patrolowanie miast, stacji kolejowych oraz ustalenie i rozpracowanie inteligencji ukraińskiej oraz duchowieństwa grekokatolickiego, a następnie ich przesiedlenie. Natomiast od 28 kwietnia 1947 r. dążąc do pozbycia się Ukraińców z Polski władze użyły wojska i rozpoczęły akcję «Wisła». Miała ona na celu: doprowadzić do likwidacji oddziałów UPA w wyniku pozbawienia ich zaplecza zaopatrzeniowego oraz ostatecznie rozwiązać kwestię ukraińską w Polsce przez asymilację pozostałej ludności tej narodowości na nowych miejscach osiedlenia. Sześć dywizji Wojska Polskiego, oddziały Wojsk Pogranicza NKWD oraz czechosłowacka straż graniczna okrążyły teren zamieszkania ludności ukraińskiej i przez trzy miesiące wysiedlali ich do województw zachodnich i północnych Polski [3, s. 29–37]. Ludność kierowano na stacje kolejowe, gdzie formowano transporty kolejowe. Mieszkańców jednej wioski oddzielano od siebie i kierowano na tzw. Ziemie Odzyskane. W jednej wiosce osiedlano co najwyżej po dwie rodziny ukraińskie. Ludność miała być tak rozmieszczona, aby jej liczba w danej miejscowości nie przekraczała 10 % ogółu społeczeństwa. Zabroniono wydawania zezwoleń na powrót do miejscowości, z których Ukraińców wysiedlono. Transporty z ludnością kierowano do województw: olsztyńskiego – 60 tys., koszalińskiego – 35 tys., szczecińskiego – 15 tys., wrocławskiego – 13 tys., zielonogórskiego – 9 tys., gdańskiego – 5 tys., białostockiego – 5 tys., poznańskiego – 3 tys., opolskiego – 2 tys. Osoby przesiedlone rozmieszczano poza 50 km pasem od granicy lądowej i 30 km pasem od granicy morskiej, a także w odległości nie mniejszej jak 30 km od miast wojewódzkich i 10 km od granicy zachodniej. W czasie akcji «W» przesiedlono ogółem 62 duchownych w tym 31 z eparchii przemyskiej, 20 z AŁ oraz 11 z inych eparchii.

W ramach stosowanych, niejednokrotnie z dużą brutalnością, metod od 28 kwietnia do 28 lipca 1947 roku wysiedlono 140 575 Ukraińców i członków rodzin mieszanych, w tej liczbie ponad 100 tys. grekokatolików. Dalszych siedmiu duchownych grekokatolickich aresztowano i wywieziono do ZSRR (m. in. księży grekokatolickich z Przemysła: ihumena o. Bazyliańów na Zasanu o. Romana Justyna, ks. Stefana Jaworskiego, ks. Juliana Miahkiego i ks. Wołodymyra Prokopowa), a 22 – do tzw. Centralnego Obozu Pracy w Jaworznie. Tym samym represjom co kler diecezjalny poddane były zakony grekokatolickie.

Zgodnie z zachowanymi księgami Centralnego Obozu Pracy w Jaworznie od lipca do września 1947 r. przywieziono tam 15 księży grekokatolickich. Pierwszy transport osób cywilnych dotarł do Jaworzna z Oświęcimia dnia 9 maja 1947 r., a ostatni 14 stycznia 1948 r. W Krakowie Urząd Bezpieczeństwa aresztował

kilkadziesiąt osób pod zarzutem działania w głównym ośrodku dyspozycyjnym. Ośrodek ten miał się mieścić przy ul. Wiślniej w kościele greckokatolickim św. Norberta i w prywatnym mieszkaniu przy ul. Ujejskiej. Większość wtedy aresztowanych osób skierowano do Jaworzna, a proboszcza parafii wraz z księżmi greckokatolickimi z Przemyśla wywieziono na Syberię. W Jaworznie więziono 3 761 osób pochodzenia ukraińskiego i łemkowskiego wśród nich 803 kobiety i kilkanaścioro dzieci. Likwidacja obozu i transporty ludności ukraińskiej rozpoczęły się od 30 grudnia 1947 roku. Jednak inteligencję i księży greckokatolickich zwalniano jako ostatnich dopiero 08 stycznia 1948 r. Księża M. Haszczaka, K. Dacko, M. Zająca, S. Krupę i P. Maziara przewieziono wówczas do krakowskiego więzienia na Montelupich, gdzie przetrzymywano ich przez dwa tygodnie. Potem skierowano ich do więzienia w Grudziądzu, a następnie uwolniono. Osoby więziono bez jakiegokolwiek wyroku sądowego, czy orzeczenia prokuratora. W wyniku niedożywienia i chorób zmarło co najmniej 161 osób spośród nich zmarł również ks. Julian Krynyćkyj [5, s. 34; 6, s. 16–18; 7, s. 32].

Wydaje się, iż granica państwowa między Polską i ZSRR nie miała znaczenia w stosowaniu przemocy i podobnych metod w celu ostatecznej likwidacji Kościoła greckokatolickiego. Władze polskie zwalczając Kościół greckokatolicki w dużym stopniu wzorowały się na postępowaniu władz sowieckich, dlatego po wydarzeniach z 1946 r. na Ukrainie w Polsce przystąpiono do bardziej zdecydowanej akcji przeciwko duchowieństwu greckokatolickiemu.

Grekokatolicy broniąc się przed przesiedleniami do Związku Radzieckiego zwracali się często do duchowieństwa rzymskokatolickich o fikcyjne metryki chrztu. Wiązało się to jednak ze zmianą obrządku i zanikiem tradycji greckokatolickiej.

Granica wschodnia Polski ustalona w 1944 r. burzyła dotychczasową strukturę organizacyjną Kościoła greckokatolickiego. W Ukrainie Sowieckiej pozostała cała archidiecezja lwowska i diecezja stanisławowska oraz 22 dekanaty w całości 7 częściowo i 408 parafii z diecezji przemyskiej. Nieduża część Kościoła greckokatolickiego pozostała w Polsce tylko 227 parafii, 14 dekanatów w całości i 7 częściowo oraz stolica diecezji Przemyśl. W Polsce w całości pozostała Administracja Apostolska łemkowszczyzny licząca 7 dekanatów i 121 parafii. Biskupem diecezji przemyskiej był ks. Jozafat Kocyłowski, biskupem pomocniczym bp. Grzegorz Łakota, a administratorem apostolskim łemkowszczyzny ks. Aleksander Malinowski [8, s. 536–537].

Rok 1945 – jak pisze ks. prof. B. Kumor – rozpoczął okres męczeński Kościoła greckokatolickiego. Władze polskie chcąc zachęcić ludność ukraińską do akcji przesiedleńczej starały się wymusić, by biskup greckokatolicki z Przemyśla Jozafat Kocyłowski sam wyjechał na Ukrainę oraz aby wydał odezwę zachęcającą do wyjazdu z Polski. Biskup stanowczo odmówił, a władze dnia 21 IX 1945 r. aresztowały biskupa Kocyłowskiego i proboszcza katedry przemyskiej ks. Bazylego Hrynyka. Więziono ich w więzieniu na zamku w Rzeszowie. Biskupa J. Kocyłowskiego usiłowano oskarżyć o kolaborację z Niemcami i

dostarczanie chleba ukraińskim więźniom przetrzymywanych w Przemyślu. Z braku jednoznacznych dowodów organy bezpieczeństwa przekazały biskupa wraz z ks. Hrynykiem NKWD w Szegini po stronie radzieckiej. Jednak organy NKWD zaskoczone takim «prezenterem» umieściły więźniów w Mościskach, gdzie próbowano zastraszyć bp. Kocyłowskiego wywózką na Syberię jeśli nie przejdzie na prawosławie. Odpowiedź biskupa była kategoryczna i jednoznaczna: *«Trudno, skoro tak musi być, wywieźcie choćby i dzisiaj. Ja inaczej nie zrobię»* [9, s. 117]. Wobec tak jednoznacznej postawy Biskupa dnia 24 I 1946 r. zwolniono ich z aresztu. Podobnie postąpiono na Ukrainie aresztując metropolity lwowskiego Josyfa Sliptyja wraz z innymi biskupami greckokatolickimi oraz rozpoczęto likwidację Kościoła tego obrządku. Dlatego bp J. Kocyłowski spodziewał się, iż ponownie może być aresztowany napisał więc oświadczenie: *«W przypadku mojego aresztowania i zesłania proszę dobitnie powiadomić Ojca Świętego, że swoją przysięgę wierni oddania Mu do ostatniego tchu, do ostatniego uderzenia mojego serca dochowam. Oddaję się w jego ręce i proszę o Ojcowskie błogosławieństwo»* [9, s. 117; 10, s. 80]. Rankiem 25 VI 1946 r. wojsko, milicja i UB pod dowództwem płk. Nowikowi otoczyło pałac biskupi i budynek Kurii w Przemyślu. Aresztowano i przekazano władzom sowieckim biskupa J. Kocyłowskiego i wywieziono do Lwowa. Następnie był przetrzymywany w obozie Czapaiewka koło Kijowa, gdzie zmarł 17 XI 1947 r. [9, s. 117]. Dwa dni potem aresztowano również biskupa pomocniczego Hryhorija Łakotę wraz z kanonikami. Został osądzony za zdradę narodu ukraińskiego, współpracę z Niemcami i Watykanem oraz skazany na zesłanie do łagrow sowieckich. Biskup Łakota zmarł w 1951 r. w szpitalnym obozie Abezi koło Workuty. Papież Jan Paweł II podczas swej wizyty na Ukrainie w 2001 r. ogłosił obu biskupów błogosławionymi. Po aresztowaniu władzyki Kocyłowskiego i władzyki Łakoty zaczął się wakat stolicy biskupiej w Przemyślu [7, s. 30; 11, s. 157].

W tak trudnej sytuacji dla Kościoła greckokatolickiego prymas August Hlond zwrócił się do Stolicy Apostolskiej o prawne uregulowania. Pius XII nadał Augustowi Hlondowi i metropolicie krakowskiemu Adamowi Sapieszemu specjalne uprawnienia, które dawały kapłanom greckokatolickim prawo na sprawowanie liturgii i innych posług religijnych w rycie łacińskim bez konieczności zmiany obrządku. Ponadto Ojciec Święty obu hierarchów zobowiązał do stwarzania grekokatolikom możliwości przyjmowania sakramentów w ich obrządku. Wkrótce, 10 grudnia 1946 roku prymas Hlond został specjalnym delegatem dla wszystkich wschodnich obrządków w Polsce [7, s. 33].

Dziewiątego stycznia 1947 roku na posiedzeniu Komisji Głównej Episkopatu Polski powołano specjalną komisję ds. obrządku wschodniego. Efektem prac komisji było powołanie przez prymasa Polski 31 marca 1947 roku wikariusza generalnego greckokatolickiej diecezji przemyskiej. Został nim kanonik kapituły przemyskiej ks. Wasyl Hrynyk. Pierwszego kwietnia 1949 roku nominację wikariusza generalnego administracji apostolskiej łemkowszczyzny uzyskał ks. Andrij Żłupko. Ze względu na zły stan zdrowia ksiądz Żłupko wyznaczył do pomocy księdza Petra Szufłata (pow. Małastów) i

księdza Wołodymyra Hajdukiewicza (pow. Krzywa). Ksiądz A. Złupko pełnił swoją funkcję jedynie dwa miesiące. Z powodu wysiedlenia w ramach akcji «Wisła» swoje uprawnienia przekazał ks. P. Szufłatowi [7, s. 33–34].

Ksiądz W. Hrynyk jako jeden z głównych organizatorów Kościoła greckokatolickiego w Polsce zaczął niezwłocznie wysyłać do władz państwowych i kościelnych szereg petycji i pism w celu legalizacji Kościoła. Władze państwowe nie zamierzały nadać osobowości prawnej Kościołowi greckokatolickiemu. Władze zgodziły się jedynie na tolerowanie duszpasterstwa greckokatolickiego pod warunkiem, że na zewnątrz będzie ono reprezentowane przez hierarchię rzymskokatolicką. Domagano się, aby każdorazowa erekcja placówki następowała po uprzednim uzyskaniu zgody Urzędu ds. Wyznań.

Ks. W. Hrynyk często też bez zgody władz kościelnych zaczął tworzyć parafie dla rozproszonej ludności greckokatolickiej. Dzięki temu zdołał utworzyć 68 greckokatolickich placówek i ośrodków duszpasterskich.

W 1964 roku Stolica Apostolska mianowała prymasa Polski kardynała Stefana Wyszyńskiego delegatem dla obrządku greckokatolickiego i ormiańskiego w Polsce ze wszystkimi prawami ordynariusza. Prymas powołał ks. mitrata W. Hrynyka na swego wikariusza generalnego. W 1969 roku ks. W. Hrynyk powrócił do Przemyśla, gdzie przyjął obowiązki proboszcza parafii katedralnej. Swoje funkcje wikariusza generalnego i proboszcza pełnił niezwykle oddanie aż do śmierci w 1977 roku (zmarł 31 V 1977)[12, s. 83]. Kolejnym wikariuszem generalnym prymasa Polski został ks. mitrat Stefan Dziubina i był nim do śmierci kardynała Stefana Wyszyńskiego. Nowomianowany prymas Polski arcybiskup Józef Glemp 22 grudnia 1981 roku utworzył dwa wikariaty. Dla Polski północno-zachodniej zarządzany przez ojca Jozafata Romanyka OSBM z Warszawy i dla Polski południowo-wschodniej pod opieką księdza kanonika Jana Martyniaka, proboszcza parafii w Legnicy.

Wikariat północny dzielił się na dwa dekanaty: koszaliński i olsztyński. Obejmował 43 placówki duszpasterskie przy parafiach rzymskokatolickich, w tym 18 miało osobną lokalizację. Pracę duszpasterską prowadziło 22 kapłanów. Wikariat południowy dzielił się również na dwa dekanaty: przemyski i wrocławski. Obejmował 39 placówek duszpasterskich, spośród których 11 miało własne świątynie. Pracowało 24 księży [10, s. 84].

Na fali przemian politycznych 1956 r. nastąpiło złagodzenie polityki państwa wobec Kościoła, w tym i do Kościoła greckokatolickiego. Wiosną 1957 r. władze wyraziły w końcu zgodę na erygowanie przez Prymasa Polski pewnej ilości placówek greckokatolickich przy parafiach rzymskokatolickich. 14 III 1957 r. ks. Hrynyk przedstawił Prymasowi listę 20 miejscowości, gdzie należałoby takie placówki uruchomić. Udało się rozpocząć odprawianie nabożeństw jedynie w dziewięciu miejscowościach. 21 IV 1957 r. w Warszawie rozpoczęły się greckokatolickie nabożeństwa. Po upływie roku zaczęto tu głosić kazania po ukraińsku. Od tego momentu zwiększa się liczba placówek duszpasterskich. Nie było

jednak zgody na odtworzenie oddzielnej od łacińskiej struktury organizacyjnej Kościoła greckokatolickiego. Na utworzenie każdej nowej placówki wymagana była zgoda władz państwowych i kościelnych. Ze strony władz kościelnych decyzję taką podejmował Prymas, dany ordynariusz miejsca i miejscowy proboszcz. Zdarzały się jednak przypadki, kiedy Prymas wyrażał zgodę na odprawianie greckokatolickich nabożeństw natomiast miejscowy ordynariusz był temu przeciwny. Bywało i tak że łaciński proboszcz był przeciwny organizowaniu na terytorium jego parafii duszpasterstwa dla grekokatolików.

Tworząc daną placówkę starano się tak ją umieścić, aby okoliczna ludność miała jak najmniej utrudniony dojazd. Ludzie bowiem często pokonywali dziesiątki kilometrów, aby tylko być na «swojej» liturgii. Z powodu braku dostatecznej ilości księży, jeden kapłan obsługiwał kilka placówek. Nabożeństwa odbywały się nieregularnie, głównie w większe święta. Sprawne funkcjonowanie utrudniał dodatkowo brak własnych świątyń. Odprawiano w kościołach rzymskokatolickich, kaplicach i opuszczonych poniemieckich świątyniach. Kapłani grekokatolicy mogli jedynie odprawiać liturgię oraz głosić Słowo Boże. Dopiero 17 X 1958 r. Prymas Wyszyński udzielił szesnastu księżom prawa wykonywania wszystkich czynności liturgicznych i duszpasterskich wchodzących w zakres praw i obowiązków proboszczów. Dekrety ważne były przez rok. Po tym okresie czasu należało wystąpić o ich przedłużenie.

Wydanie zezwolenia na stworzenie kilku placówek wcale nie oznaczało, że zmieniała się polityka państwa wobec wyznania greckokatolickiego. Kościół greckokatolicki aż do 1989 r. nie posiadał osobowości prawnej za wyjątkiem Zakonu oo. Bazylianów w Warszawie Była Jako jedyna instytucja greckokatolicka w Polsce posiadał uregulowany status prawny. Zamykano kościoły, w których odprawiano nabożeństwa greckokatolickie. Nie wyrażano zgody na otwarcie większej ilości nowych ośrodków duszpasterskich. Duchowni byli inwigilowani przez funkcjonariuszy służby bezpieczeństwa [10, s. 83–84].

Prymas zgodził się na odprawianie nabożeństw greckokatolickich dopiero w roku 1952. Wtedy to Prymas Wyszyński pozwolił ks. Hrynykowi odprawiać nabożeństwa w Bytowie, Nowym Dworze Gdańskim i Baniach Mazurskich, a także pozwolił na organizowanie placówek greckokatolickich na terenie diecezji wrocławskiej. Potem sukcesywnie zwiększa się liczba miejscowości, gdzie odprawiane są nabożeństwa greckokatolickie. Są to np.: Komańcza, Cyganek (Żelichowo) k/ Nowego Dworu Gdańskiego, Kwasowo k/ Sławna [12, s. 83].

Nie można pominąć postaci ks. Myrosława Ripecki, który stał się bohaterem walki o przetrwanie Kościoła greckokatolickiego. Został on wraz ze swoimi wiernymi w lipcu 1947 r. przesiedlony ze wsi Liski (eparchia przemyska) do Chrzanowa (okolice Ełku). Zaraz po przesiedleniu zaczął odprawiać greckokatolickie nabożeństwa w budynku, w którym mieściła się kiedyś szkoła, a on zamienił go na kaplicę. Utworzył tam kaplicę Matki Bożej Nieustającej Pomocy, a Chrzanowo stało się w tym trudnym czasie ośrodkiem życia religijnego i

kulturalnego. Można było brać udział w grekokatolickich nabożeństwach, ale również kupić modlitewniki, czy wypożyczyć książki z biblioteki księdza. Placówka ta stanowiła ewenement w skali całej Polski, bowiem tylko w Chrzanowie grekokatolicy mogli uczestniczyć w swoich nabożeństwach. Jednak dopiero 17 X 1957 r. Prymas Polski zatwierdził grekokatolickie duszpasterstwo w Chrzanowie [5, s. 56,95; 7, s. 35].

Pomimo wszystkich represji wierni, jak i duchowni, nie ustawali w walce do legalizacji Kościoła grekokatolickiego. Zbiegano również u władz kościelnych o zgodę na wyświęcenie biskupa dla grekokatolików. Ks. Hrynyk kilkakrotnie zwracał się z memoriałami do prymasa Wyszyńskiego o prawne uregulowanie sytuacji Kościoła grekokatolickiego. Postulował zwrot mienia cerkiewnego, utworzenie nowych placówek duszpasterskich oraz powołanie wikariuszy generalnych. Dopiero w latach 60-tych udało się je zrealizować. Odnowiono wówczas działalność Przemyskiej Kapituły oraz utworzono trzy grekokatolickie dekanaty. Dekanat północny, gdzie dziekanem został ks. Charchalis; dekanat północno-zachodni – dziekanem został ks. Dziubyna; trzecim nowoutworzonym dekanatem był dekanat południowy, a dziekanem ks. Hajdukewycz. Dnia 8 IX 1967 r. prymas Wyszyński w uznaniu zasług mianował ks. Bazylego Hrynyka Wikariuszem Generalnym i oficjalnym przedstawicielem grekokatolików w Polsce [7, s. 37].

Polityka władz państwowych wkrótce doprowadziła także do braku młodego pokolenia księży, gdyż istniejących placówkach pracowali duchowni w podeszłym wieku. Niezmiernie pilną sprawą było wykształcenie nowej kadry. W Olsztynie w roku 1956 r. wyświęcono pierwszego po wojnie księdza grekokatolickiego był nim ks. Teodor Majkowicz. Od tego też roku rozpoczęto kształcić kapłanów grekokatolickich w Wyższym Seminarium Duchownym w Gnieźnie. Natomiast od 1964 r. seminarzyści grekokatolicy zaczęli się kształcić w Wyższym Seminarium Duchownym w Lublinie. Brakowało także kadry, która przygotowałaby przyszłych kapłanów do posługi w Kościele tradycji wschodniej. Z tego powodu organizowane były letnie obozy, na których starsi księża prowadzili wykłady z zakresu liturgiki i historii, uczono śpiewu cerkiewnego [7, s. 42–43].

W latach 80-tych nastąpił proces stopniowego odradzania się Kościoła grekokatolickiego w Polsce. W dniu 22 XII 1981 r. prymas Glemp mianował dwóch wikariuszy generalnych dla grekokatolików, którzy odpowiadali za poszczególne wikariaty: południowym – zarządzał ks. Jan Martyniak, oraz północnym – o. Jozafat Romanyk. W skład wikariatu północnego wchodziły dekanaty: koszaliński i olsztyński, a wikariatu południowego dekanaty wrocławsko-legnicki i przemyski. Wikariusze generalni otrzymali szerokie prawa do kierowania kościołem grekokatolickim w Polsce. Od 1984 r. rozpoczęły się wizyty abp. Mirosława S. Marusyna sekretarza Kongregacji Kościołów Wschodnich, który odwiedzał parafie ukraińskie spotykał się z wiernymi i duchowieństwem. W 1986 r. doszło do pierwszej pielgrzymki młodzieży ukraińskiej do Częstochowy pod przewodnictwem ks. Jana Martyniaka

wikariusz generalnego do spraw grekokatolików w Polsce. Zwiększyła się liczba placówek duszpasterskich.

Dnia 10 IX 1988 r. w sanktuarium na Jasnej Górze odbyły się uroczystości związane z tysiącleciem chrztu Rusi–Ukrainy. Na uroczystościach tych obecni byli zarówno ukraińscy jak i polscy biskupi, zgromadziło się wówczas w Częstochowie około 10 tys. wiernych – grekokatolików.

Przełomowy dla życia Kościoła grekokatolickiego w Polsce okazał się rok 1989. Wtedy to 16 października 1989 roku – po raz pierwszy od aresztowania bp. Kocyłowskiego – konsekrowany został biskup ks. mitrat Jan Martyniak. Najpierw jako sufragan prymasa Polski i wikariusz generalny wiernych obrządku grekokatolickiego. Natomiast 16 stycznia 1991 roku Ojciec Święty Jan Paweł II mianował biskupa Jana Martyniaka ordynariuszem grekokatolickiej diecezji przemyskiej. Był to początek reaktywacji urzędów, instytucji i sieci parafialnej, która objęła całe terytorium państwa polskiego [8, s. 536–539].

Senat RP 3 VIII 1990 r. potępił akcję «Wisła». W przyjętej uchwale czytamy: *«Pragnąc pojednania, dążymy do ukazania naszej trudnej historii w świetle prawdy. W szczególności wymaga to ujawnienia bolesnych wydarzeń, które zdarzyły się w okresie powojennym w naszej wspólnej ojczyźnie. Jednym z nich była wojskowa akcja «Wisła», którą na mocy uchwały Prezydium Rady Ministrów z dnia 24 kwietnia 1947 r. przeprowadzono w południowej i środkowo-wschodniej części Polski. (...) Senat Rzeczypospolitej Polskiej potępia akcję «Wisła», w której zastosowano – właściwą dla systemów totalitarnych – zasadę odpowiedzialności zbiorowej».*

W roku 1992 organizacja Kościoła grekokatolickiego w Polsce to 1 diecezja, 3 parafie, 1 biskup, 69 kapłanów diecezjalnych, 12 zakonnych, 48 alumnów, 144 siostry zakonne i ok. 140 tys. wiernych [8, s. 540].

Stolica Apostolska dnia 31 maja 1996 roku utworzyła w Polsce grekokatolicką prowincję kościelną – metropolii przemysko-warszawskiej. W jej skład weszły dwie nowoutworzone jednostki administracyjne: archidiecezja przemysko-warszawska i diecezja wrocławsko-gdańska. Metropolitą został arcybiskup Jan Martyniak, a ordynariuszem diecezji wrocławsko-gdańskiej bp Teodor Majkowicz. Po śmierci ordynariusza diecezji wrocławsko-gdańskiej ks. biskupa Teodora Majkowicza do 19 czerwca 1999 roku władzę sprawował wikariusz generalny ks. mitrat Piotr Kryk. Nowym biskupem dla diecezji wrocławsko-gdańskiej został mianowany ks. Włodzimierz Juszcak [10, s. 92].

W ten sposób Stolica Apostolska reaktywowała bezprawnie zlikwidowanych struktur Kościoła grekokatolickiego w Polsce, ale także wzmocniła dzięki nowej organizacji administracji i instytucji kościelnych, wychodząc naprzeciw współczesnym potrzebom Kościoła grekokatolickiego w Polsce.

Kościół grekokatolicki w Polsce ma w pełni zorganizowane struktury administracyjne. Kancelarie Kurii Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej oraz Diecezji Wrocławsko-Gdańskiej są podobne chociaż nazewnictwo urzędów się różni.

Urzędami kurialnymi zarządzają biskupi miejsca, a w ich imieniu pracami kierują wikariusze generalni zwani

tez syncellus. Kurie urzędują od poniedziałku do piątku w godzinach od 9:00 do 13:00 poza świętami państwowymi i kościelnymi. W kancelarii pracują kanclerze i notariusze. Kurie zatrudniają także ekonomów i prawników. W zarządzaniu diecezjami pomagają także liczne komisje i rady.

Obecnie 200 tys. wiernych pod przewodnictwem dwóch biskupów, 80 kapłanów w 120 parafiach, przy pomocy siostr katechetek prowadzi pełną i aktywną pracę duszpasterską w łączności z całym Kościołem greckokatolickim na świecie.

Kuria Biskupia Diecezji Wrocławsko-Gdańskiej Kościoła Greckokatolickiego

Kuria diecezjalna pracuje od poniedziałku do piątku w godzinach: 9.00–13.00.

Kuria nie pracuje w dni ustawowo wolne od pracy oraz w greckokatolickie święta cerkiewne.

Adres: pl. Biskupa Nankiera 15 a, 50-140 Wrocław
e-mail: konsystoria@wroc-gda.opoka.org.pl

Jego Eksceleńcja Książ Biskup Włodzimierz Roman Juszcak OSBM

Protosyncellus (Wikariusz Generalny):

Ks. Mitrat Bogdan Hałuszka

Syncellus (Wikariusz Generalny):

Ks. Mitrat Julian Hojniak

Kanclerz

Ks. Lesław Łesyk

Ekonom

Ks. Andrzej Michaliszyn

Notariusze

Ks. Andrzej Michaliszyn

Ks. Bogdan Drozd

Sąd I Instancji dla grekokatolików Eparchii Wrocławsko-Gdańskiej:

Trybunał II Instancji dla grekokatolików Eparchii Wrocławsko-Gdańskiej:

Gdański Trybunał Metropolitalny

Caritas Diecezji Wrocławsko-Gdańskiej

ul. Mickiewicza 43

70-385 Szczecin

Dyrekcja Caritas eparchialnej:

Dyrektor:

Ks. Robert Rosa

Zastępca Dyrektora:

Ks. Piotr Baran

RADA KAPLAŃSKA

Z urzędu:

Ks. Mitrat Bogdan Hałuszka

Ks. Mitrat Julian Hojniak

Ks. Kanclerz Lesław Łesyk

Ks. Ekonom Andrzej Michaliszyn

Z ustanowienia:

Ks. Mitrat Józef Ulicki

Ks. Mirosław Drapała

Ks. Dziekan Dekanatu Polowego WP Bogdan Mischyszyn

Ks. Marek Sosnicki

Z wyboru:

Ks. Dziekan Piotr Baran

Ks. Dziekan Bogdan Ogrodnik

Ks. Dziekan Andriy Bunzylo

Ks. Bogdan Pipka

Ks. Mariusz Dmyterko

II. KOLEGIUM KONSULTORÓW:

Ks. Mitrat Bogdan Hałuszka

Ks. Mitrat Julian Hojniak

Ks. Mitrat Józef Ulicki

Ks. Kanclerz Lesław Łesyk

Ks. Ekonom Andrzej Michaliszyn

Ks. Dziekan Piotr Baran

Ks. Dziekan Bogdan Ogrodnik

Ks. Bogdan Pipka

III. KOMISJA DO SPRAW MŁODZIEŻY:

Przewodniczący

ks. Arkadiusz Trochanowski

ul. Dolne Miasto 26/3, 78-600 Wałcz

IV. DIECEZJALNE CENTRUM KATECHETYCZNE:

Dyrektor:

ks. Marek Sośnicki

ul. Grochowska 3D/5, 78-100 Kołobrzeg,

skr. poczt. 115

V. DIECEZJALNA RADA DUSZPASTERSKA:

Przewodniczący: J.E. ks. Biskup Włodzimierz R. Juszcak

Członkowie:

ks. Mitrat Bogdan Hałuszka, Wikariusz Generalny

ks. Mitrat Julian Hojniak, Wikariusz Generalny

ks. Robert Rosa, Dyrektor Caritas Diecezji Wrocławsko-Gdańskiej

ks. Ekonom Andrzej Michaliszyn, Wrocław, z ustanowienia

ks. Dziekan Piotr Baran

ks. Marek Sośnicki, Dyrektor Diecezjalnego Centrum Katechetycznego

ks. Arkadiusz Trochanowski, Przewodniczący Komisji do Spraw Dzieci i Młodzieży

ks. Roman Ferenc, duszpasterz rodzin

ks. Bogdan Feciuch, Dekanat Koszaliński

ks. Andriy Bunzylo, Dekanat Zielonogórski

ks. Stefan Prychożdenko, Dekanat Słupski

o. Szymon Jankowski OSA, Dekanat Wrocławski

s. Melania Kuzio, Koszalin

s. Stefania Marko, Wrocław

p. Anna Bukowska, Legnica, katechetka

p. Marek Bortniak, Wrocław, Dekanat Wrocławski

p. Bogdan Pupczyk, Przemków, Dekanat Zielonogórski

p. Franciszek Hnat, Szczecin, Dekanat Koszaliński

p. Roman Drozd, Słupsk, Dekanat Słupski

p. Maria Fil, Biały Bór, z ustanowienia

p. Irena Boruszczak, Słupsk, z ustanowienia

VI. DIECEZJALNA RADA DO SPRAW EKONOMICZNYCH:

Przewodniczący: J.E. ks. Biskup Włodzimierz R. Juszcak

Członkowie:

ks. Ekonom Andrzej Michaliszyn, Ekonom Diecezjalny – z urzędu

ks. Robert Rosa, Szczecin

ks. Dziekan Piotr Baran, Biały Bór

p. Andrzej Rewak, Legnica

p. Agnieszka Baranik, Wrocław

p. Michał Stach, Wrocław

VII. DIECEZJALNA KOMISJA SZTUKI CERKIEWNEJ:

ks. Bogdan Pipka, Przewodniczący
p. Roman Lewosiuk, Gdańsk
p. Andrzej Stepan, Gdańsk
p. Piotr Hnatiuk, Słupsk
p. Władysław Kostiw, Biały Bór
p. Piotr Słojka, Gdańsk

Kancelaria Kurii Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej

Przyjmowanie interesantów od poniedziałku do piątku, z wyjątkiem świąt, w godz. 9.00-13.00.

Adres: ul. Basztowa 13, 37-700 Przemyśl
e-mail: Kuria@przemyslgr.opoka.org.pl
http://www.cerkiew.net

Jego Ekscelencja Ksiądz Arcybiskup Jan Martyniak Metropolita Przemysko-Warszawski Wikariusz Generalny

Ks. mitrat dr Eugeniusz Popowicz

Kanclerz Kurii

Ks. Bogdan Stepan

Wicekanclerz Kurii

Ks. Paweł Potoczny

Notariusz

Anna Kich

Administrator i ekonom

Arkadiusz Giza

Radca Prawny

Mecenas Mirosław Lewczyk

KOLEGIUM KONSULTORÓW

Ks. Mitrat dr Eugeniusz Popowicz

Ks. Mitrat Jan Pipka

ks. Mitrat Stefan Batruch

o. Ihumen Julian Kowal OSBM

Ks. Protojerej Bogdan Stepan

Ks. Protojerej Bogdan Panczak

Ks. Piotr Hudko

RADY I KOMISJE

Rada Ekonomiczna

Arcybiskup Jan Martyniak Metropolita Przemysko-Warszawski

Członkowie Rady Ekonomicznej:

Ks. Mitrat Eugeniusz Popowicz

Ks. Mitrat Jan Pipka

Ks. Protojerej Piotr Pawliszcze

Kich Anna Arkadiusz

Giza Mirosław Lewczyk

Rada Kapłańska Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej

Z urzędu:

Ks. Mitrat dr Eugeniusz Popowicz – Wikariusz Generalny

Ojciec Ihumen Julian Kowal OSBM

Ks. Protojerej Bogdan Stepan

Z wyboru:

Ks. Mitrat Jan Pipka

Ks. Protojerej Bogdan Panczak

Ks. Piotr Hudko

Ks. Ireneusz Kondro

Z nominacji:

Ks. Mitrat Stefan Batruch

Ojciec Piotr Kuszka OSBM

Ks. Jan Hałuszka

Ojciec Dymitr Harasim OSBM

Ks. Protojerej Piotr Pawliszcze

Ks. Protojerej Jan Łajkosz

Ks. Jan Tarapacki

ARCHIDIECEZJALNA KOMISJA KONSERWATORSKA

Adres: ul. Basztowa 13 37-700 Przemyśl

Władze:

Konserwator Archidiecezjalny

Eugeniusz Zawaleń

Członkowie Komisji:

Adam Jarosław Giemza

Jerzy Lewosiuk

Andrzej Stepan

Jerzy Tur

KOMISJA KATECHETYCZNA

Adres: ul. Dąbrowskiego 30, 14-300 Morąg

Władze:

Przewodniczący Komisji

ks. Jan Hałuszka

Członkowie:

ks. Jan Łajkosz

ks. Bogdan Kruba

ks. Ireneusz Kondro

s. Daniela Szumna

s. Ołena Mańkut

s. Maria Biłas

KOMISJA EKUMENICZNA

Adres: skr. poczt. 10, ul. Kolorowa 6/1A, 20-034 Lublin

Władze:

Przewodniczący Komisji

ks. diakon Piotr Siwicki

Członkowie:

ks. Myron Mychajłyszyn

ks. Piotr Gaborczak

ks. Ireneusz Kondro

KOMISJA DO SPRAW MŁODZIEŻY

Adres: ul. Zdrojowa 8 33-038 Krynica Zdrój

Władze:

Przewodniczący Komisji

ks. mitrat Jan Pipka

Członkowie:

ks. Grzegorz Nazar

ks. Bogdan Kruba

ks. Andrzej Żuraw

ks. Jan Hałuszka

ks. Jarosław Więc

ks. Dariusz Gliniewicz

ks. Bogdan Sytczyk

KOMISJA DO SPRAW MŁODZIEŻY AKADEMICKIEJ

Adres: ul. Warszawska 71 20-803 Lublin

tel.fax: 48 81 746 93 99

Władze:

Przewodniczący Komisji

ks. mitrat Stefan Batruch

Członkowie:

ks. Piotr Pawliszcze

ks. Jarosław Gościński

ks. Stanisław Tarapacki

ks. Piotr Kuszka OSBM

Instytucje

SEMINARIUM DUCHOWNE W LUBLINIE

Adres: ul. Wyszyńskiego 6, 20-950 LUBLIN

tel/fax: +48 81 532 24 68

Władze:

ks. Prefekt Protojerej Bogdan Panczak

Ojciec Duchowny

ks. mitrat Stefan Batruch

ARCHIDIECEZJALNY REGENCKI INSTYTUT

Adres: ul. Basztowa 13, 37-700 Przemyśl

Władze:

Dyrektor Jarosław Wujcik

e-mail: Jaroslaw_wujcik@op.pl

CARITAS ARCHIDIECEZJI

Adres: ul. Braniewska 3, 14-520 Pieniężno

tel/fax: 48 55 243 68 58

e-mail: przemysl-warszawa@caritas.pl

Władze:

Dyrektor ks. kanonik Artur Maslej

Wice-Dyrektor ks. Jan Hałaszk

MŁODZIEŻOWE BRACCTWO «SAREPTA»

Adres: ul. Zdrojowa 8, 33-380 Krynica

tel. (18) 471 54 82

Władze:

Prezes ks. mitrat Jan Pipka

Zastępca prezesa Agata Nazar

Zastępca prezesa ks. Roman Storoniak

Ekonom Romana Feliks

Sekretarz Julia Doszna

Asystent cerkiewny o. Jakub Madzela – studyta

Członkowie zarządu:

ks. Jan Łajkosz

ks. Grzegorz Nazar

Piotr Wirchniański

DUSZPASTERSTWO WIĘZIENNE KOŚCIOŁA GRECKOKATOLICKIEGO W POLSCE

Adres: skrytka pocztowa nr 2

ul. Łopacińskiego 5 20-042 Lublin

Naczelny Kapelan

ks. Jarosław Storoniak

Z-ca Naczelnego Kapelana

ks. Paweł Potoczny

WYDAWNICTWO «BLAHOWIST»

Adres: ul. Kościuszki 28/3, 11-220 Górowo Iławeckie

Władze:

Dyrektor Bohdan Tchir

WYDAWNICTWO ARCHIDIECEZJALNE

Adres: ul. Basztowa 13, 37-700 Przemyśl

Władze:

Dyrektor ks. protojerej Bogdan Stepan

ARCHIDIECEZJALNA BIBLIOTEKA im. BPA KONSTANTEGO CZECHOWICZA

Adres: ul. Basztowa 13, 37-700 Przemyśl

Władze:

Dyrektor Bogdan Biłyj

dni otwarcia biblioteki: poniedziałki, środy, piątki
godz. 9.00-13.00

<http://www.cerkiew.net/page.php?10;>

http://www.cerkiew.net/e107_plugins/links_page/links.php?cat.3

BIBLIOGRAFIA

1. Adamowicz L. Kościół Katolicki – Struktura organizacyjna / Leszek Adamowicz // Encyklopedia katolicka / red. Andrzej Szostek. – T. 8. – Lublin, 2000.
2. Gajek J. S., Kosmowski J. Grekokatolicy / Jan Sergiusz Gajek, Jan Kosmowski // Encyklopedia katolicka / red. Jan Walkusz. – T. 6. – Lublin, 1993.
3. Motyka G., Szapował J., Wstęp, Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Akcja «Wisła» 1947 / Grzegorz Motyka, Jurij Szapował. – Warszawa ; Kijów, 2006.
4. Banaszak M. Historia Kościoła Katolickiego, czasy najnowsze 1914-1978 / Marian Banaszak. – T. 4. – Warszawa, 1992.
5. Hałasida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach polski 1947-1957 / Igor Hałasida. – Warszawa, 2002.
6. Miroszewski K. Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz ukraiński (1947-1949) / Kazimierz Miroszewski. – Katowice, 2001.
7. Wojewoda Z. Zarys historii Kościoła Grekokatolickiego w Polsce w latach 1944-1989 / Zbigniew Wojewoda. – Kraków, 1994.
8. Kumor B. Historia Kościoła / Bolesław Kumor. – Cz. 8. – Lublin, 1995.
9. Iwaneczko D. Kocyłowski Josyf / Dariusz Iwaneczko // Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989, pomordowani – więźni – wygnani / red. Jerzy Myszor. – T. 1. – Warszawa, 2002.
10. Krętosz J. Wschodnie katolickie obrządki w Polsce / Józef Krętosz. – Katowice, 2008.
11. Iwaneczko D. Łakota Hlyhorij (Grzegorz) / Dariusz Iwaneczko // Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989, pomordowani – więźni – wygnani / red. Jerzy Myszor. – T. 1. – Warszawa, 2002.
12. Hałasida I. Hrynyk Bazylii / Igor Hałasida // Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989, pomordowani – więźni – wygnani / red. Jerzy Myszor. – T. 1. – Warszawa, 2002.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

СТРАТЕГІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863-1864 рр. В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ПЕРЕШКОДИ В ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Розглянуті фактори, що обумовили застосування польською шляхтою модерної стратегії мобілізації усіх верств суспільства для участі в повстанні; причини стримування процесу демократизації свідомості, на прикладі Правобережної України.

Ключові слова: повстання, шляхетська ієрархія, націоконструювання, прокламації, демократизація свідомості.

Rассмотрены факторы, обусловившие использование польской шляхтой современной стратегии мобилизации всех слоев общества для участия в восстании; причины сдерживания процесса демократизации сознания, на примере Правобережной Украины.

Ключевые слова: восстание, шляхетская иерархия, нациоконструирование, прокламации, демократизация сознания.

The article considers the factors which caused the use by the Polish gentry of the modern strategy of mobilization of all strata of the society for the participation in the revolt, as well as the reasons for control the process of consciousness democratization, on the example of the Right-Bank Ukraine.

Key words: revolt, gentry's hierarchy, nation forming process, proclamations, consciousness democratization.

Січневе повстання 1863-1864 рр. в Українському Правобережжі, як відомо, не мало значних успіхів. Не підтримали його не лише українці, але й польська шляхта приєднувалася до виступу надзвичайно не рішуче. Серед причин такої пасивності був не лише природний острах (через непевність можливих наслідків повстання), але й неабияку роль зіграла структура польської спільноти, що мешкала в Правобережжі. Зокрема, значна диференційованість шляхти, із нездоланною різницею умов життя між магнатами та «обивателями» (як називали шляхтичів-землевласників), з одного боку, й малоземельними та безземельними чиншовиками, що, часто, заробляли на життя важкою фізичною працею, з іншого боку. До того ж, проти останніх (за мовчазної згоди перших) було розв'язано справжню війну імперською владою, яка не визнавала шляхетських привілеїв за людьми, що не мали належного землеволодіння. Увесь драматизм тієї боротьби «на знищення», власне декласацію безземельної шляхти – «гербової голоти» ґрунтовно розкрив Даніель Бовуа в трилогії з історії російсько-польських взаємин у Правобережній Україні наприкінці XVIII – упродовж XIX ст. [2; 3; 1].

Проте, готуючи Січневе повстання, польські активісти прагнули залучити до його участі максимально всі верстви суспільства, а тому розгорнули широку пропаганду задля демократизації свідомості всіх потенційних його учасників. Усвідомлюючи зміст новизни стратегії, яку обрали польські патріоти, канцелярія III відділення у березні 1859 р. інформувала київського генерал-губернатора, що поляки

втратили сподівання на допомогу західних держав у відновленні Польщі і тепер усіх своїх сил докладають, аби розбурхати громадськість і, більше того, об'єднати зусилля громадськості Російської імперії із загальноєвропейським рухом: «...переконавшись ще раніше в неможливості досягти успіху самостійними діями [поляки – Ю.З.] протягнули руку Мацініні [власне, Джузеппе Мадзіні – Ю.З.] та Костакі [Йдеться про героїв національно-визвольних рухів тогочасної Італії та Румунії. – Ю.З.], аби разом з ними прагнути до однієї спільної мети, тобто до зруйнування нинішнього політичного і суспільного порядку в Європі» [9, арк. 2-2зв.]. З глибоким розумінням загальноєвропейських політичних процесів, у Записці констатовалося, що поляки пов'язували свій неуспіх повстання у 1848 р. із тим, що піклувалися тоді виключно своїми інтересами, а нині всі європейські народи потребують політичного перевороту, тож цим вони і хочуть скористатися і намагаються «скріпити союз зі всіма слов'янськими племенами, а цю найбільше з «руськими» [У цьому випадку «руські племена» треба розуміти у автора Записки як традиційну для самодержавної свідомості зібрану назву т. зв. «триединої руської нації» – українців, білорусів, росіян – у тогочасних назвах: «племен» «малоросів, білоросів та великоросів» – Ю.З.] та підняти повстання одночасно на всіх землях слов'янського світу, за одностайною згодою із жителями Галіції, Кракова та України» [9, арк. 3-4]. Такі дії, констатував далі автор Записки, цілком узгоджуються із планами Д. Мадзіні і спокушають

суспільство проголошеною метою вирівнювання прав людей та народів і особливо – «створенням Слов'янських об'єднаних штатів, де кожне плем'я зберігало б незалежне життя та самостійний устрій» [9, арк. 4].

Отже, головною в підготовці повстання стала ідея, що до боротьби треба залучати всі верстви суспільства, а задля такої загальної мобілізації, організатори прагнули поширити переконання, що народ не має чекати ласки царя, а повстанням домогтися свого. Лише спільною хвилею спротиву всього народу – всіх верств, різної етнічної належності, різних віросповідань, від малого до старого, включно із жінками – лише таким повстанням можна здобути бажаного результату. А отже, всі дії агітаторів та активістів спрямовувалися на «розбурхання» та згуртований виступ якомога більшого числа людей. Це констатувала й російська влада. Так, в огляді стану Київської, Подільської та Волинської губерній за 1861 р. говорилося, що «в останніх числах серпня, коли з більшою силою відновився патріотичний рух у Царстві Польському, активізувався також патріотичний рух серед польського населення краю [тобто, в Українському Правобережжі – Ю.З.]; на цей раз він набув більш серйозного характеру. З боку агітаторів вживалися всі заходи, аби якомога більше поширити рух і зробити його загальним, народним. Знову почався спів патріотичних гімнів в костелах, носіння трауру [траур був оголошений польськими демократами обов'язком всіх поляків після розстрілу російськими військами демонстрації у Варшаві в лютому 1861 р. – Ю.З.], національного одягу та різних умовних символічних знаків, встановлення в публічних місцях хрестів на спомин убитих у Варшаві; зрештою, відбувалися спроби порушення громадського спокою» [7, арк. 15].

Власне, поляки взяли на озброєння гасла та тактику націотворчого, націоконструюючого змісту. Витворено було ідею-міф про спільне історичне щасливе минуле – демократичну шляхетську республіку Річ Посполиту, яка втрачена через зловмисні, загарбницькі дії підступних та жорстоких ворогів. Вони зламали історично усталений хід розвитку, нав'язали свої варварсько-деспотичні порядки та закони, неприродні для «Нашого» демократичного, за своїм світоглядом народу і знущуються з «Нас», вказуючи що і як «Нам» робити, забороняючи «Нам» рідну мову, визначаючи «Нам» зміст освіти, зброєю понукаючи «Нас» на «Нашій» рідній землі. А отже, вихід один – усім «Нам» разом треба постати та раз і назавжди прогнати цих зухвалих зайд із рідної домівки.

Найважливішою складовою в націоконструюючому міфі є саме ідея єдності суспільства – всі як один мають об'єднатися навколо спільної для всіх святині – Вітчизни, а допоки вона у неволі – в жодного із «Нас» немає інших важливих справ, у жодного не може бути приватних інтересів, кожен із «Нас» – синів і дочок «Нашої» Вітчизни є рідним братом та сестрою для всіх своїх співвітчизників, а отже «Ми» – єдина родина і в цьому головна «Наша» сила. Реалізуючи саме таку ідейну парадигму, польські демократи прагнули залучити на свою

підтримку й українське селянство. Однак, реалії життя, щонайперше, жорстко стратифіковане суспільство, станова ієрархія, із надзвичайно віддаленими полюсами, де, з одного боку, – світ утіх магнатів з «обивателями», а з іншого – злидні, неписьменність, забобонність та провіденціалізм селян, а ргіогі не могли забезпечити бажаного, належного ґрунту для повноцінного та адекватного сприйняття гасел та ідей демократів-патріотів. Тож окремою проблемою, яка постала перед польськими «націоконструкторами» в Українському Правобережжі, була повна апатія до їхніх закликів з боку українського селянства.

Скільки не «вмовляли» польські демократи, апелюючи і до сердець, і до розуму селян, реакцією було лише роздратування і навіть бажання приборкати агітаторів [6]. Ніколи український селянин не відчував єдності з поляком та і не міг себе позиціонувати «єдинокровним братом» польського шляхтича, як про те стверджували в прокламаціях останні. Хоч багато хто із малоземельної шляхти (а саме вони були найактивнішими агітаторами українських селян на підтримку повстання в Українському Правобережжі) мало чим відрізнявся за способом життя та статками від селян, до того ж, усі вони були україномовними. Однак, від участі у повстанні відцуралися навіть декласовані, зубожілі колишні шляхтичі-чиншовики, вони не вірили своїм заможним «побратимам» – шляхтичам – «панству», яке їх зрадило московській владі (мовчки погоджуючись із політикою «декласації»), тож селяни, насправді, були ще більше віддаленими від інтересів реставраторів Речі Посполитої. Надто вже контрастували слова із агіток та маніфестаційних закликів із реаліями повсякдення. Отже, заходи шляхти сприймалися селянами як справа «панів-поляків» і переконати їх в доцільності спільного польсько-українського виступу «за нашу і вашу свободу» проти московської влади не було жодної можливості.

Попри труднощі із просуванням націоконсолідуючих ідей навіть серед шляхти, а ще більшою мірою серед селян робота польських демократів у цьому сенсі, була налагоджена досить системно та грамотно. З території польських земель ці ідеї швидко поширювалися і в Українське Правобережжя. Приміром, київський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков у липні 1861 р. надіслав губернаторам підпорядкованого йому краю (київському, подільському та волинському) розгорнуте інформування-застереження, що в Царстві Польському з'явився заклик під заголовком «Послання до усіх співвітчизників», де запламовано та перекручено – писав начальник краю – подавалися всі дії та розпорядження Росії, Австрії та Пруссії на колишніх польських землях, а водночас робився заклик до боротьби із урядами вказаних держав [4, арк. 8–9]. Причому, «Послання» застерігало, що боротися потрібно моральною силою, уникаючи демонстрацій, які оголошувалися можливими лише у виняткових випадках. Автори «Послання» заохочували всіх поляків до порозуміння, взаємної любові, а також участі в заходах щодо «підняття селян до рівня з поміщиками». Засобами такого «підняття» називалися очиншування селян (що мало стати першим кроком

на шляху переведення їх у стан власників землі), а також надання селянам освіти (задля чого агітка закликала до створення шкіл). Загалом, усі поляки мали перевиховати себе, і в новому дусі виховати молоде покоління – всі разом мали виказувати в усьому недовіру уряду, не шукати в нього жодної допомоги, самостійно вирішувати можливі суперечки і конфлікти, не звертаючись до судів та урядових установ.

Окремо автори «Послання» зверталися до євреїв, яких називали *«такими ж поляками, тільки іншої віри»* і закликали їх до спільних зусиль і спільної праці задля блага і незалежності Польщі. А також до *«жителів Литви і Руси»* (жителями Руси, або русинами – називали в тогочасній польській термінології українців; жителями Литви називали не лише, власне литовців, але й білорусів), аби вони зневажали всі настанови росіян і німців, котрі прагнуть *«посягти розбрат поміж співвітчизниками, що проживають на різних землях Польщі»*. Крім того – звертав увагу І. Васильчиков – прокламація заохочувала всіх молитися за звільнення Польщі, облишити розкоші, гуляння, недоречні веселощі, носити траур, не послуговуватися ніколи на польській землі німецькою та російською мовами. А ще, переконати поміщиків чинити по-братськи з селянами, уникати і проганяти із кола спілкування людей, які служать уряду. Також, прокламація повчала шукати засобів до існування (матеріальних статків) не в службі, а в ремеслах, торгівлі та іншій корисній праці. А водночас, не марнувати грошей, а жертвувати їх на потреби Польщі, на допомогу бідним, на зброю, на книги та ікони польські [4, арк. 8–10].

Досить показовим у цій самій справі є документ-заклик до участі у відзначенні річниці Горodelьського зібрання (Горodelьська унія 1413 р. була продовженням традиції, закладеної ще Кревською унією 1385 р., спрямованою на поширення Польщею свого впливу на землі далі на схід у спосіб заохочення еліт Литви, Білорусі та України перевагами польського шляхетського права). Автори прокламації відверто міфологізували зміст та значення Горodelьської «згоди», підносячи її як момент добровільного єднання «народів» Польщі, Литви та Руси. *«Єднання це було лише формальністю і, певною мірою, підтвердженням дійсного і добровільного об'єднання народів під скіпетром Польщі при Владиславі Ягайлі. У цій події, винятковій в історії народів, взаємна симпатія та ідея свободи зайняли місце перемог та завоювань, – говорилося в прокламації, – оминати цей факт, не надаючи йому належного значення за теперішніх обставин, не освятити всезагальним народним святкуванням цього дорогого для нас спогаду, значило б зректись в очах Європи народу і власного сумління – свого минулого і майбутності»* [4, арк. 13–14 зв.].

Однак, наскільки не просто було самим полякам у своєму ієрархізованому середовищі реалізувати подібні ідеї та заклики, свідчить цілий ряд документів. Так, у лютому 1861 р. поміж очільниками польського заможного дворянства (поміж предводителями) виник конфлікт на Київщині. Звенигородський повітовий предводитель змушений був

виправдовуватися перед генерал-губернатором, що він *«збирав гроші з поміщиків Звенигородського повіту (нібито по 6 коп. з селянської душі, в залежності від числа селян, якими володів поміщик) цілком законно і не зі злими намірами»*. Він звертався до доброї волі заможніших поміщиків, аби вони доповнили складку, яку розпочав збирати, з дозволу уряду іще його попередник – на допомогу особам, що повернулися за *«височайшою милістю»* (тобто за амністією, оголошеною при коронації Олександра II у 1856 р.) із Сибіру в Київську губернію [10, арк. 6–6 зв.]. А далі, в цій же справі довгий, слізний лист губернського предводителя дворянства генерал-губернатору, в якому автор скаржився, що в очах Звенигородського повітового предводителя виглядає донощиком, а тому назавжди втратив своє добре ім'я: *«Наскільки з обов'язку громадянина вважаю, що навіть найскромніша службова посада зобов'язує присвятити свої труди і пізнання державі [в умовах самодержавної Росії, читай: государю – Ю.З.], настільки ж гидується бути ябедою та донощиком, а до того ж ще й брехливим, вважаю це безчестям дворянському імені»* [10, арк. 12–14 зв.].

Ще більш драматичні події розгорнулися на Волині влітку 1861 р. Волинський губернатор повідомляв генерал-губернатору, що поміщик Новоград-Волинського повіту Владислав Свейковський буцімто мав дуель у Кременецькому повіті, поблизу австрійського кордону, із поміщиком Бердичівського повіту Адамом Вележинським. Підставою стало те, що В. Свейковський, кавалер ордена Св. Станіслава, у своєму селі збудував православну церкву, за що отримав адрес-лист з осудом від місцевих поміщиків (близько 80 осіб), які називали його поведінку негідною, а один із них, саме А. Вележинський, викликав остракізованого на дуель. Хоч дуелі і не було, – завершував свій лист губернатор, – однак вона може статися у будь-який час, враховуючи настрої обох суперників, оскільки близько 70 або 80 місцевих поляків звинувачує Свейковського в надмірній відданості уряду [13, арк. 1–4].

За місяць кременецький справник повідомляв рапортом генерал-губернатору, що в будинку графа Мартина Тарновського в м. Березцях відбувся з'їзд поміщиків Волинської і Подільської губерній, в якому брали участь близько 60 осіб почесних дворян. Підставою зібрання були проводи М. Тарновського, який від'їжджав закордон, але, водночас, там розглядався також конфлікт між В. Свейковським та А. Вележинським. Дворяни визнали А. Вележинського винним, і він у їхній присутності просив у В. Свейковського вибачення. Таємний нагляд, – додавав справник, не дає підстав підозрювати згаданих дворян ні в чому політично осудному [13, арк. 6–8 зв.].

За умови настільки непростих стосунків поміж польською шляхтою (дворянством) у ставленні до «польської справи», можна уявити труднощі, які їх спіткали в намаганні залучити на свою сторону «нешляхетські верстви». Однак, попри невдачі і навіть опір, такі зусилля здійснювалися активно і послідовно. Вже навесні 1861 р. начальник III від-

ділення князь Василь Долгоруков повідомляв київському, подільському та волинському генерал-губернатору князю Іларіону Васильчикову, що він має інформацію про деяких польських поміщиків Правобережжя, які, бажаючи, з політичних міркувань схилити на свій бік селян і налаштувати їх проти уряду поширюють чутки, що вони – поміщики хочуть надати селянам землю задарма, але цього не дозволяють росіяни і уряд, а тому поміщики, задля здійснення вказаної мети, складають план спільних дій проти всіх росіян [12, арк. 1–1 зв.]. Величезний масив агітацій та закликів, адресованих українським селянам, аби заохотити їх до спільного виступу проти московської влади, йшов упродовж 1861-1862 рр. [14] і у 1863 р. [8].

Розраховували поляки залучити на свою сторону також і євреїв. Так, вінницький городничий у квітні 1861 р. повідомив Подільському губернатору, а останній переслав список рапорту генерал-губернатору, що вінницький повітовий предводитель дворянства Людвіг Пеньковський відвідував місцевих єврейських купців і пропонував їм брататися, говорячи, що *«тепер євреї і поляки брати і повинні триматися разом за інтереси Польщі, щотепер ніхто із євреїв, навіть останній з них, не повинен називати його більше паном маршалком (Panie Marszałku), а тільки братом (Panie Bracie). Але купців це дуже насторожило, – продовжував городничий, – і вони мені відразу про це таємно оголосили, до того ж додали, що маршалок дуже невдоволений мною за перешкодження деяким їхнім [поляків – Ю.З.] політичним демонстраціям... і радив євреям написати на мене наклеп»* [11, арк. 1–2]. Надзвичайно показовою щодо польських сподівань є прокламація адресована євреям, яка зберігається в цій же справі. Вона завершується словами: *«Старозавітні брати! Ми віримо, що ви Поляки! Тільки в єдиній, вільній і незалежній Польщі... постане потреба поновлення забраних у нас законів!»* [11, арк. 37 зв.-38].

Подібні ідеї висловлювала також прокламація під назвою: *«Слухайте, наші брати Ізраїльтяне, слухайте! І душа Ваша нехай Живе!»* У піднесеному тоні, від імені євреїв документ закликав: *«Мужнійте, стійте впевнено разом із жителями Польщі і творіть благо! Вам відомо, що євреї зобов'язані піклуватися про благо тієї країни, у якій живуть. Тому і ми повинні поєднатися узами братерства з поляками і допомагати їм в усьому всіма засобами... Ми тільки маємо все застосувати, щоб бути в поміч нашим землякам – полякам. Тільки любов'ю і розумом ми можемо сподіватися покращити побут наш і всього Ізраїлю»* [8, арк. 156].

Парадоксальним, з першого погляду, однак цілком закономірним, з огляду на загальний розвиток подій виглядає той факт, що у 1863 р. польські повстанці прагнули залучити на свою сторону навіть російських старообрядців. Зрозуміло, що апелювати на їхню адресу, закликаючи до спогадів про спільне «щасливе минуле» життя в «спільній» державі – Речі Посполитій, як і називати їх «поляками, тільки іншої віри» – не було жодного сенсу. Тому, у прокламаціях до старообрядців акцентувалося на перевагах волі та принципів народного представництва, які цілком

зневажені були в Російській імперії. *«Не сьогодні, то завтра христоролюбиве воїнство наше піде на Москву [аби – Ю.З.] виборних від народу на земський собор скликати зі всієї землі, а лиходіїв закордон, до німців проженуть... Щоб впровадити у нас порядок побожому, а не по-німецьки, і не по-французьки, і не по-англійськи. Щоб Земля Святоруська миттєво вийшла з-під рабства, і дісталася своєму законному з-прадавня володарю Народу Святоруському...»* [5, арк. 2–5]

Отже, проблеми внутрішньо-польських протиріч, що існували між прихильниками та активними співробітниками у підготовці подій 1863 р., з одного боку, та, навпаки – пасивними, чи, навіть, дієвими супротивниками повстання, з іншого – були, насправді, конфліктом поміж двома типами мислення, поміж двома системами світоглядних цінностей. З одного боку, ряд людей, перебуваючи під впливом західноєвропейських демократизаційних процесів, під впливом ідей, що поширювалися разом із працями Ж. Ж. Руссо, Й. Гердера, Й. Фіхте, Д. Мадзіні – бажали змін, з якими кожен міг би почуватися вільною людиною у вільній власній державі. Це були ті поляки, котрим було не комфортно в умовах Російської імперії, що відбирала у них єдине, чим вони насправді володіли – їхню ідентичність, тобто їхню польськість – з мовою, з успадкованими релігійними та культурними традиціями, з міфологізованими переконаннями про велич славної історії рідної Вітчизни і т. п. Носіїв такого світогляду можна назвати людьми з націоналізованою свідомістю – вони мріяли про життя польської нації в Польській національній державі.

З іншого боку, поляки, які користувалися неабиякими благами в умовах уже існуючих (у Російській імперії) порядків, звісно, не могли не остерігатися, аби не втрапити в немилість та не позбутися свого соціального комфорту. Тож, хоч і немає підстав категорично відмовляти цим людям у наявності в них національних почуттів, але й досить складно говорити про якийсь рівень їхньої національної свідомості. Певно критерієм націоналізації їхньої свідомості може виступати готовність кожного з них зокрема, або не готовність жертвувати особистими благами задля реалізації ідеї «національної справи». Насправді, лише поодинокі представники заможного шляхетства стали відчайдухами, що зважилися відкрито виступити на боці повстанців. Натомість, більшість не могла, аби «не втратити гонору», не виявляти у «колі своїх людей» симпатій чи навіть матеріальної підтримки, однак воліли це робити потай, щоб не накликати на себе репресій та не позбутися тих благ, якими втішалися. І, природно, беручи «участь в справі», сподівалися ці блага поліпшити. Не можна й уявити інших бажань, аби «обивателі» – заможні землевласники, в здобутій-відновленій польській державі погодилися б, хоч якоюсь мірою, поступитися та позбутися свого впливу, слави та статків. Щоправда, втаємниченість їхнього «сприяння» повстанцям була доволі відносною. Тому після подій 1863 р. слідчі комісії сотнями «викривали причетність» заможних землевласників й притягували їх до відповідальності, спочатку арешто-

вуючи їхнє майно, а після «доказів» – конфісковуючи. Подібно тому, як події Листопадового повстання 1830-1831 рр. потягли за собою рішучу декласацію безземельної шляхти, Січневе повстання 1863-1864 рр. дало старт війні росіян із польськими землевласниками в Правобережній Україні; розпочалася, за влучним виразом Д. Бовуа, «битва за землю» [1, с. 21–77].

Тож узагальнюючи проблему внутрішньо-шляхетських світоглядних протиріч, є підстави говорити про існування на середину XIX ст. двох систем світоглядних ідеалів, двох парадигм поцінювання світу та «себе» в цьому світі. Ці дві системи антагоністично протипоставилися між собою, а відтак – розкололи суспільство на носіїв станового (що мав тяглість із середньовіччя) та громадянського (модерного, що підносив цінності Французької революції) способів мислення. Ієрархізоване сприйняття соціальної дійсності, яке тотально панувало у свідомості загалу (особливо селянських мас), надзвичайно повільно та з великим спротивом поступалося

націоналізованій свідомості. Світ «належав» владним та заможним, і в цьому були переконані не лише вони самі. В старошляхетській польській традиції, приміром, поняття «поляк» ототожнювалося виключно із шляхтичем і жодним чином не поширювалося на польських (за етнічною належністю) селян, так само і Польща була державою польської шляхти і нікого більше. Як зауважує, приміром, Хелена Бродовська, польські селяни середини XIX ст. не розуміли поняття «народ», називаючись Мазурами, Крупами чи іншими локально-етнографічними назвами, за народ польський уважали виключно шляхтичів. Саме тому, після скасування кріпацтва селяни навіть опиралися відродженню Польської держави, бо боялися аби з її поновленням не повернулося панщинне життя [15, s. 19–20].

Зрештою, і польська шляхта попри свою «рівність перед законом» надзвичайно чутливо ставилася до критеріїв заможності, а також спроможності чи неспроможності кожної особи впливати на державну політику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа, [перекл. на українську Зої Борисюк]. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
2. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830 рр./ Даніель Бовуа, [з фанц. пер. Зоя Борисюк]. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К. : Вид-во «Фенікс», 1996. – 415 с.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф.228, оп.1, спр.3307.
5. ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 820.
6. Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року / Юрій Земський // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Матеріали наук. конф. – Ізяслав – Острог, 2006. – С. 259–265.
7. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК), ф. 442, оп. 38, спр. 881.
8. ЦДАК, ф. 442, оп. 369, спр. 291.
9. ЦДАК, ф. 442, оп. 809, спр. 61.
10. ЦДАК, ф. 442, оп. 811, спр. 25.
11. ЦДАК, ф. 442, оп. 811, спр. 79.
12. ЦДАК, ф. 442, оп. 811, спр. 95.
13. ЦДАК, ф. 442, оп. 811, спр. 117.
14. ЦДАК, ф. 442, оп. 812, спр. 4.
15. Brodowska H. Świadomość chłopów pokolenia powstania styczniowego/ Helena Brodowska // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Sectio F : Historia. – Lublin, 1993. – Vol. XLVIII. – S. 19 – 27.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Ю. С. Земський, 2011

Стаття надійшла до редколегії 09.02.2011

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКО-ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ СЕЛЯН-ОДНООСІБНИКІВ ЯК САМОСТІЙНИХ ГОСПОДАРІВ У 1929-1933 РР. (НА ПРИКЛАДАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

Розглянуто (на прикладах Лівобережної України) політику радянсько-партійного керівництва, спрямовану на ліквідацію селян-одноосібників, як самостійних господарів, що належали до всіх соціальних верств українського селянства.

Ключові слова: селяни, розкуркулювання, заможні верстви, середняки, бідняки, розорення, господарство.

Рассмотрено (на примерах Левобережной Украины) политику советско-партийного руководства, направленную на ликвидацию крестьян-единоличников, как самостоятельных хозяйств, которые принадлежали ко всем слоям украинского крестьянства.

Ключевые слова: крестьяне, раскулачивание, зажиточные слои, середняки, бедняки, разорение, хозяйство.

The policy of Soviet-party leadership, directed on liquidation of individual peasants, like independent owners, who belonged to all spheres of Ukrainian peasants is considered in article on examples of left-bank Ukraine.

Key words: peasants, cannibalization, well-off, middle peasant, poor, ruined, household.

З часу проведення соціально-економічних перетворень, які здійснювала радянська влада в кінці 20-х – на початку 30-х років минулого століття відбулося багато змін у селянському середовищі. Однак і до сьогодні не вщухає науковий інтерес до тих заходів радянсько-партійного керівництва, яке воно застосувало щодо селянства в умовах проведення суцільної колективізації. Актуальність цієї проблеми полягає в тому, що саме від держави, її позитивного ставлення до селянства, сприяння його економічному зростанню залежить і рівень розвитку сільського господарства на загальнодержавному та міжнародному рівнях. Адже Україна і сьогодні претендує на те, щоб називатися житницею не тільки Європи, але й світу.

У розглядуваний нами період влада прекрасно усвідомлювала цю аксіому, але ідеологічні та класові принципи взяли верх над об'єктивними законами економічного розвитку. Економічно самостійне і незалежне селянство, з інтересами якого повинна була б рахуватися держава, не вписувалося в межі існування адміністративно-командної системи.

Слід зазначити, що на різних етапах історичного розвитку нашої держави відповідно й аналізувалась і характеризувалась державна політика стосовно селянства. У радянські часи цій проблемі присвятили свої роботи В. А. Сидоров, А. П. Фінаров, В. Шуклецов [1]. Однак автори так і не наважилися правдиво написати про трагічну долю українських хліборобів, які були розкуркулені і виселені на Північ. У цих

роботах життєві умови колишніх селян змальовано виключно позитивно.

Принципово по-іншому, об'єктивно і правдиво, науковці дістали змогу писати про українське селянство в роки незалежності. Цій проблемі присвятили свої праці С. В. Кульчицький, В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна, В. М. Лазуренко [2] та ін.

Фактично політика радянсько-партійного керівництва в межах оголошеного ним курсу «ліквідації куркульства як класу» знищила не тільки заможних господарів, а усіх селян, які були основними виробниками сільськогосподарської продукції.

У статті автор ставить на меті охарактеризувати антиселянські заходи держави в 1929-1933 рр., які призвели до економічного розорення селянства і зробити на основі цього відповідні висновки.

Державна політика стосовно селянства у розглядуваний період здійснювалась у кількох напрямках. Це був цілий комплекс заходів, складовою якого було в першу чергу розорення заможних селянських господарств (так зване «розкуркулювання»), а згодом середняцьких та бідняцьких господарств.

Постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» від 3 липня 1929 р., яка дублювала постанову Всеросійського ЦВК і Раднаркому РСФРР від 28 червня 1929 р., було спочатку проти заможних верств населення, а потім проти всього селянства взагалі. У вищезгаданій

постанові введено обов'язкові планові завдання з хлібоздачі з розкладкою плану для кожного села і – за принципом самообкладання на сільських сходах – для кожного господарства з товарною продукцією. За невиконання хлібоздачі дозволялося накладати штраф у межах п'ятикратного розміру вартості хліба і продавати майно цих господарств з торгів. Цими постановами узаконювався обов'язковий продаж державі за твердими цінами лишків хліба заможної частини села (вводилися так звані «тверді завдання»), що звужувало зацікавленість селян у збільшенні виробництва зерна. Залученню селянських господарств до системи державного планування і зменшенню ринкових заготівель сприяла і постанова ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракції зернових посівів» [3, с. 101–102]. Селяни, які мали здавати зернову продукцію за контракційними завданнями в подальшому називали «контрактантами».

Один із шляхів ліквідації селян-власників полягав у розоренні заможних селянських господарств, які в тодішній офіційній термінології називалися куркульськими. За визначенням В. Даля, «*куркуль – це торгош, сільський перекупщик, що живе обманом і обмірюванням*» [4, с. 215]. Звичайно ж, таких типових куркулів у доколгоспному селі вже не існувало, оскільки після революції 1917 р. в них було відібрано землю, машини, реманент і худобу. Однак, незважаючи на це, процес розкуркулювання набрав небачених розмірів і в період проведення суцільної колективізації.

Насамперед у ході суцільної колективізації йшов процес розкуркулювання заможних селянських господарств, що супроводжувався повним їхнім розоренням. Необхідно сказати що, ліквідація заможних господарств проводилася, як відомо, ще до проведення суцільної колективізації. Архівні документи містять матеріали вивчення практики «наступу на куркуля» за час після XV партз'їзду до початку 1929 р. в багатьох округах України, підготовлених за схемою, виробленою оргкомісією ЦВК СРСР. На прикладі Лубенської округи маємо змогу простежити, за якими лініями вівся «наступ» на заможні верстви селянства: 1) Хлібозаготівлі – головний захід впливу в 1927–1928 рр. – судовий. Засуджених по 127 артикулу КК було 116 осіб: заможно-куркульського елемента – 50 осіб, або 45 %, крамарів – 32 (27,4 %), середняків і бідняків – 31 (27 %). 2) Селянська позика. Заможно-куркульська частина, складаючи 8,5 % всіх господарств, давала 24,3 % усієї реалізованої суми. 3) Самообкладання. На заможно-куркульські господарства, що становили 10,5 % усіх господарств округи, було накладено 46,5 % суми самообкладання. 4) Посівна кампанія. Допомога бідноті кредитуванням, насінням, наданням машин з прокатних пунктів на пільгових умовах. 5) Землевпорядження. Заможним селянам земля наділялась на дальніх кінцях дачі [5, арк. 18, 20, 22, 23, 25].

Проте, як показали історичні події, мета колективізації полягала не в економічному обмеженні заможних селян, а в повному знищенні постаті селянина-власника. Тому процес розкуркулювання

відбувався протягом усього часу колективізації і зачепив абсолютно всі селянські верстви.

18 липня 1929 р. було прийнято постанову «Про недоцільність прийому куркуля до складу колгоспів і необхідності систематичної роботи по очищенню колгоспів від куркульських елементів, що намагаються розкласти колгоспи з середини» [6, с. 23]. Після проведення в грудні 1927 р. конференції аграрників-марксистів, на якій було оголошено класову боротьбу проти куркуля, стосовно цього прошарку почали застосовувати не тільки економічні методи обмеження, але й репресивні заходи. Постанова від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву» зазначила, що на той момент вже існувала база для заміни великого куркульського господарства великим колгоспним виробництвом і офіційно проголосила курс на «ліквідацію куркульства як класу» [7, с. 495]. 11 січня 1930 р. газета «Правда» виступила з закликом «оголосити війну не на життя, а на смерть куркулю і кінець кінцем змести його з обличчя землі» [8]. Таким чином, подавався свідомий заклик до знищення найзаможніших селянських господарств, що досягли свого матеріального добробуту в роки непу. Механізм ліквідації куркульських господарств полягав у двох складових: конфіскація усього майна й виселення за межі села. Всі господарства, що підлягали розкуркулюванню, було розділено на три категорії: перша – селяни, які склали так звані «контрреволюційні активи» куркульства і були організаторами терористичних актів та антирадянської діяльності. Їх заарештовували, і вони підлягали репресіям як політичні злочинці, а їхні сім'ї висилались у північні та віддалені райони країни. На Північ висилались разом з сім'ями також колишні великі куркулі, що активно виступали проти колективізації. Цей прошарок селянства належав до другої категорії. Останню, третю, категорію складали колишні куркулі, яких після розкуркулювання примусово розселяли на спеціально відведених для них за межами колгоспних масивів наділах у межах району [9, с. 27–28]. 4 лютого 1930 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли секретну інструкцію, в якій були встановлені контрольні цифри господарств, що підлягали ліквідації: приблизно 3–5 % по району. За вищезгаданою інструкцією необхідно було здійснювати конфіскацію засобів виробництва, худоби, господарських і житлових будов, кормових і насінневих запасів, грошей тощо. У ній особливо підкреслювалося, що виселенню підлягали тільки ті сім'ї, у яких були працездатні чоловіки, оскільки тяжкі роботи новобудов другої п'ятирічки вимагали мільйони міцних чоловічих рук. У доповідній записці, адресованій голові ДПУ УСРР В. Балицькому, зазначалися контрольні цифри виселення заможних господарств на Північ за округами. По Лівобережжю вони розподілялися так: із Сумської округи планувався виселити у 1930 р. 1095 сімей, Ізюмської – 280, Кременчуцької – 277, Лубенської – 420, Полтавської – 776, Прилуцької – 743, Роменської – 200, Харківської – 103. Таким чином, із Лівобережжя планувалося виселити 5 037 сімей, або в середньому 25 185 чо-

ловік. Наприклад, за одну добу (з 9.00 години 12 березня до 10.00 години 13 березня 1930 р.) із Полтавської, Кременчуцької, Лубенської і Прилуцької округ було відправлено 3 ешелони виселених куркулів у кількості 1 148 сімей чисельністю 5 769 чоловік [10, с. 32–33].

Становище розкуркулених за другою категорією мало чим відрізнялося від першої. Їх по-різному називали в офіційних керівних документах: «вислані», «розселені», «переселені». Але з травня 1930 р. вони дістали влучну назву, яка досить яскраво характеризувала їхнє справжнє становище – «спецпереселенці» [10, с. 11]. Вони за своїм походженням не були подібні до дореволюційних спецпереселенців, що до них належали соціально небезпечні елементи села – злодії та ін. У роки проведення колективізації висілилися на Північ, навпаки, заможні господарі, які з погляду партійного керівництва становили класову небезпеку на селі. Нагляд за розореними хліборобами здійснювали органи НКВС в особі адміністративних відділів. До їхніх обов'язків входила організація розміщення, господарського влаштування і трудового використання висланих і розселених господарств [10, с. 15–16].

Сільські трудівники дорого платили за свій добробут, нажитий нелегкою працею. Ось що згадує житель села Гонтів Яр Л. М. Кальницький про свого діда. За часів Столипіна він отримав 12 десятин землі, як і всі його односельці. Та натішитися добробутом не встиг: Жовтнева революція, громадянська війна, колективізація, розкуркулення. Дід, разом із своєю родиною, був висланий на Північ. «Завезли їх аж в Архангельську область. Викинули з саней серед тайги за 15 кілометрів від села. Цілу ніч довелося нещасним переселенцям палити багаття, пиляти дрова, щоб збудувати курені. Поставили в них печі, зліплені з валунів, що видовбали з вічної мерзлоти. Дітей рятували тим, що садовили в скрині й обмотували всяким мотлохом. Доки влаштувалися на новому місці, то до весни із загону, який вивезли із Валок, Коломака та сусідніх районів Харківщини, померло 3 тисячі чоловік. Вмирили переважно діти й старі. Навесні, коли приїхала комісія перевіряти умови життя тих спецпереселенців, місцева влада кладовище українців знищила за одну ніч: позрізали хрести, зрівняли могили. Мовляв, з переселенцями все в порядку» [12, с. 243].

Виселення селян за межі України тривало протягом усього часу проведення суцільної колективізації. І для «ефективнішого» проведення цих заходів 11 березня 1931 р. ЦК ВКП(б) створив спеціальну комісію на чолі з заступником голови РНК СРСР А. А. Андрєєвим, до якої входили Г. Г. Ягода і П. П. Постишев [13, с. 44]. Комісія планувала переселення, задовольняла замовлення госпорганів на трудові ресурси, тобто забезпечувала новобудови робочими руками – учорашніми селянами. Комісія працювала на повну силу, зведення про хід полювання на людей мали вигляд військових документів.

Стосовно третьої категорії селян 30 січня 1930 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило постанову «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в

районах суцільної колективізації» [14]. 1 лютого того ж року це було оформлено постановою ЦВК і РНК СРСР «Про заходи по зміцненню соціалістичного перевлаштування сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством» [7, с. 267].

У Тимчасовій інструкції головного управління Робсільміліції УСРР «Про керування глитайськими висілками» на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. та вказівки директивних органів УСРР, керування куркульськими висілками 3-ї категорії організовувалося на нижчезазначених засадах:

«1. Загальні засади:

§1. Куркульство, що його розкуркулено за 3-ю категорією, розсилається по районах суцільної колективізації по висілках і наділяється землею згідно з постановою РНК УСРР від 23 жовтня 1930 року – № 33685/20508.

§2. Політичні та громадські права виселенців та членів їхніх сімей обмежуються, а саме:

а) їх позбавлено права вибору до рад зі всіма наслідками, що походять із цього;

б) вони не мають права служити в державних, кооперативних та громадських установах.

§3. Виселенці мають право працювати: за наймом в державних, кооперативних та громадських підприємствах та промислах і розробках.

§4. Виселенців обмежено щодо права вільного пересування поза територією висілоків. До осіб, що зривають переселення або самовільно залишають висілки застосовуються репресивні заходи» [15, арк. 94].

До райвиконкомів було надіслано зразок звіту про селянські висілки у районі. Ось, наприклад, звіт Лозівського райвиконкому до Наркомземсправ від 24 грудня 1930 р. про розкуркулення селянських господарств навесні того ж року. Було розкуркулено 370 селянських господарств, з яких 130 було вислано за межі України, зникли із сім'ями після розкуркулення – 161. Ті господарства, що перебували на той час у районі, за складом членів сім'ї розподілялися так: родин у повному складі – 34, родин без господаря, але з працездатними членами – 33, родин без господаря без працездатних членів – 12. Ці розкуркулені родини мешкали: тимчасово в колишніх своїх хатах – 34 сім'ї, у своїх родинах – 12 сімей, на квартирах – 33 сім'ї. Джерелом існування 23-ох родин були заробітки у колгоспах, 16-ти родин – заробітки в радгоспі, 17-ти родин – заробітки на інших роботах, і на кошти родичів жило 23 родини. [16, арк. 34,36]. Перед початком засіву кожному розкуркуленому господарству було запропоновано зайняти виділену для нього ділянку землі, але більшість господарств від засіву відмовилися і значна частина виїхала з району. На ділянку перейшло лише одне господарство. Перед осінньою сівбою розкуркуленим господарствам, що залишились у районі, було відведено ще дві ділянки землі і згідно директиви Раднаркому категорично запропоновано переселитися туди. Однак, селяни відмовилися від переселення й посіву, мотивуючи свої дії відсутністю посівматеріалу, реманенту, тягла та будівель [16, арк. 34]. Подібна ситуація склалася практично у всіх районах. Земля, що виділялася заможним господарствам на висілках, була розтало-

вана якнайдалше і мала щонайгіршу якість. Виділи надавалися частково групами, а частково розпо- рошено, що значно ускладнювало сільсько- господарські роботи. Безумовно, це паралізувало будь-яку господарчу діяльність селян.

Утворювати куркульські висілки необхідно було тільки за умови проведення в районі колективізації, коли усупільнення земель досягло 50 %. Деякі районні керівники намагалися захистити заможні господарства від розорення. Наприклад, Бригадирівський РВК повідомляв 9 травня 1931 р., що всього в районі куркульських господарств було 435, з яких вислано за межі України 14, а залишилося в районі 425 господарств. Але оскільки на 1 жовтня 1930 р. відсоток колективізації становив лише 13,6 %, то й куркульські висілки не утворювалися [16, арк. 51,543]. З тієї ж причини не були утворені куркульські висілки в Новогеоргіївському районі Кременчуцької округи [16, арк. 77], у Старосалтівському районі Харківської округи [16, арк. 49], Червоноградському районі Полтавської округи [16, арк. 53], Ічнянського району Ніжинської округи [16, арк. 63].

Розкуркулювання, а фактично розорення селян- господарів продовжувалося й на той час, коли почав наступати голод. Ось у якому становищі перебували селяни хутора Статівка та села Лізівка Старобільського району, чиї господарства були ліквідовані. Усі розкуркулені хлібороби були вивезені у так звані «Ярки», причому в них відібрано все майно, сільсько- господарський реманент, землі їм не виділили, жили вони зі своїми родинами в землянках. Єдиним джерелом існування для них було жебрацтво, широко розповсюджене було бродяжництво. Щоб сходити в село, селяни повинні були отримати дозвіл у коменданта «Ярків» [3, с. 341]. Отже, розкуркулювання селянських господарств супроводжувалося повною конфіскацією майна.

29 грудня 1932 року Політбюро ЦК КП(б)У видав постанову «Про посилення репресій до одно- осібників – злісних нездавачів хліба», підписану В. С. Косіором, у якій пропонувалася Харківському обкому застосувати на основі постанови РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. розпродаж усього майна розкуркулених, а також повне позбавлення їх усієї присадибної землі й усіх будівель. У Харківській області застосувати вищевказані заходи необхідно було до 1 000 господарств [12, с. 127–128]. Районне керівництво на цю постанову зреагувало блиска- вично. Наприклад, уже того ж дня, тобто 29 грудня, на засіданні президії Кобзарівської сільради Валківського району було ухвалено: «Відмітити ганебний стан запровадження репресій до куркуль- ськозаможних господарств. Несерйозне безвідпо- відальне відношення в оформленні проданого майна організаціїми та установами проявлено самим головою [сільради], фінінспекцією. Виходячи з цього, президія постановила запропонувати т.Мізяку протягом 24 годин закінчити продаж описаного майна та оформити всі попередні матеріали. Членам президії т.т.Мельнику, Манойлу та Мізяку протягом 24 [годин] вигнати із проданих господарств сім'ї, які залишилися» [12, с. 152].

У Замиській сільраді Валківського району у січні 1933 р. було оштрафовано 14 куркульських господ- дарств грішми на суму 84 140 крб. (фактично було стягнуто 44 027 крб.). Середняцьких господарств було оштрафовано 37 на суму 45 540 крб. (фактично стягнуто 3 536 крб.), м'ясом – 14 господарств на 630 кг (фактично стягнуто з 4-х господарств 3,15 кг), картоплею – 5 господарств на 15 кг (фактично стягнуто з 4-х господарств 12 кг). Безспірно було стягнуто хліба з 17-ти куркульських господарств 35 центнерів та з 59-ти середняцьких – 47 центнерів. Відібрано землю й садиби в 3-х куркулів (10 га) та у 8-ми середняків (19 га). Винесено ухвали про виселення 5-ти куркулів та 5-ти середняків. Продано 14 куркульських господарств на суму 5 520 крб., середняцьких – 28 на суму 12 629 крб., оголошено товарну репресію 22-м куркульським та 28-ми се- редняцьким господарствам і передано до суду 4-х куркулів та 9-х середняків [12, с. 17, 171].

Типовою на той час була доля селян хутора Крашаницин Перекопської сільради. На хуторі налічувалося 18 хат, усі хуторяни були землеробами й жили майже однаково. Найзаможнішим вважався Ф. Я. Назаренко, котрий 1929 р. здійснив свою заповітну мрію – побудував вітряк. Будівництво тривало багато років, за камінням для жорен довелося їздити волами аж у Крим. За свою «заможність» господар поплатився дорого: його було розкуркулено й відправлено на Соловки. Іншим же селянам було наказано звести на садибу Ф. Я. Назаренка худобу, коней, знести весь реманент і оголошено, що тепер усе це має назву – ТСОЗ ім. Паризької Комуни. Як згадує один із очевидців цих подій, замість обіцяного кращого життя вони бачили тільки злидні, а усупільнена худоба від нестачі кормів швидко поздохала [12, с. 17, 263].

Розкуркулювання, непомірні зобов'язання хлібо- заготівель фактично розорили міцні за доколгоспних часів селянські господарства. Наприклад, селянин М. Р. Беліков з хутора Богданівки Ізюмського округу на 1929 р. мав сім'ю із 8-ми душ, землі 20 десятин, з яких він засіяв під зернові 11,5 десятин. Безумовно, у нього було міцне господарство. Із зібраного врожаю в 600 пудів, Беліков здав державі 300 пудів, потім комісія з самообкладання наказала вивезти у трьохденний термін ще 280 пудів. Оскільки господар фізично не міг виконати цього завдання, то його майно було описано і продано з торгів: житло, господарські будови, живий (корова, кінь) і мертвий реманент (борона, плуг). Було відібрано й земельні угіддя, а родина залишилася просто неба [3, с. 110].

Поневіряння селян, спричинені масовим розкурку- люванням у 1930 р. тривали впродовж багатьох років. Показовою є доля селянської родини С. О. Ороб- ченко, жительки с. Гаї, що на Роменщині. Вона загадує, що її родина була велика, хліборобська. У 1930 р. її занесли до списку куркулів і почалося поступове розорення сім'ї. Спочатку господарство обіклали великим грошовим і продовольчим подат- ками, так чинили кілька разів. Коли вже нічим було сплачувати, бо все майно вивезли й спродали, тоді забрали коней і корову і вивезли все, що було в хаті. На початку березня 1931 р. виселили й самуродину з

хати. Згодом хату розібрали й перевезли в радгосп «Первомайський», окрім хати, розібрали комори і сарай. Таким же чином розорили господарства й інших родичів, що жили на хуторі. Жінка з великою гіркотою згадує, що їхня велика родина розпалася [17, с. 525]. Ось так, дуже форсовано, насильницьки і цілеспрямовано знищувалися сімейні господарства, які були основними виробниками і власниками виробленої ними сільськогосподарської продукції. Держава, позбавляючи селян будь-яких засобів виробництва, змушувала їх згоджуватися на ті форми господарювання, які були вигідні їй.

Тому сьогодні, в період активного реформування усіх сфер суспільно-економічного життя, зокрема і

аграрного сектора, нинішній владі необхідно враховувати історичні уроки минулого. Слід мати на увазі, що політика держави буде прийнята і схвалена суспільством тільки тоді, якщо вона буде спрямована на підвищення рівня життя кожного громадянина. Коли для життєдіяльності тих же селян будуть створені сприятливі умови і підтримка з боку держави, то вони дбатимуть про економічну міць своїх господарств, буде відроджено постать селянина-господаря. А в кінцевому результаті це призведе до зміцнення і розвитку сільськогосподарського виробництва і в загальнодержавному масштабі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сидоров В. А. Мероприяття по трудовому перевоспитанию бывших кулаков // Вопросы истории. – 1962. – № 11. – С. 53–64; Финаров А. П. К вопросу о ликвидации кулачества как класса и о судьбе бывших кулаков в СССР. – М., 1961; Шуклецов В. Октябрь в Сибири. – Новосибирск, 1968.
2. Кульчицкий С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр. // Український історичний журнал. – 1988. – № 3; Марочко В. І., Шаталіна Є. П. Голод на Україні. – 1989. – № 7; 1990. – № 1; Шаталіна Є. П. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929-1932 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 3; Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.). – К., 1997; Лазаренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. – Черкаси, 2003.
3. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933: 36. документів і матеріалів / Упоряд. : Михайличенко Г. Т., Шаталіна Є. П. – К., 1991.
4. Даль В. И. Толковый словарь. – М., 1955. – Т. 2.
5. ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 385.
6. Известия ЦК ВКП(б). – 1929. – № 22.
7. Колективізація сільського господарства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927-1935. – М., 1957.
8. Правда. – 1930. – 11 січня.
9. Документи свідчать: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927-1932 гг. / под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. – М., 1989.
10. Спецпереселенцы в Западной Сибири: 1930 – весна 1931 гг. / сост. С. А. Красильников и др.; отв. ред. В. П. Данилов, С. А. Красильников. – Новосибирск, 1992.
11. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 3190.
12. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих). – К.; Х.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997.
13. Стецовский Ю. История советских репрессий. – М., 1997. – Т. 1.
14. Сборник законов СССР. – 1930. – № 90. – Ст. 105.
15. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 4317.
16. ЦДАВО, ф. 27, оп. 11, спр. 683.
17. 33: Голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд. : Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К., 1991.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

КУСТАРНИЦТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. І В СРСР У 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.: ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СТРАТЕГІЇ

Досліджено проблему кустарництва в офіційній економічній стратегії царського самодержавства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і радянської влади в 20-ті роки ХХ ст. Виявлені основні етапи діяльності дореволюційних і радянських органів влади щодо дослідження й розвитку кустарної промисловості. Установлені найбільш важливі напрями їхньої роботи в цій області, дана характеристика правового поля, в рамках якого функціонувала кустарна промисловість у розглянутий період. Показані труднощі й протиріччя в організації роботи дрібної промисловості дореволюційними й радянськими органами державної влади.

Ключові слова: кустарна промисловість, органи влади, кооперація, нова економічна політика.

Исследовано проблему кустарничества в официальной экономической стратегии царского самодержавия в конце ХІХ – начале ХХ вв. и советской власти в 20-е годы ХХ в. Выявлены основные этапы деятельности дореволюционных и советских органов власти по исследованию и развитию кустарной промышленности. Установлены наиболее важные направления их работы в этой области, дана характеристика правового поля, в рамках которого функционировала кустарная промышленность в рассматриваемый период. Показаны трудности и противоречия в организации работы мелкой промышленности дореволюционными и советскими органами государственной власти.

Ключевые слова: кустарная промышленность, органы власти, кооперація, новая экономическая политика.

In this article author investigates a handicraft problem in official economic strategy of imperial autocracy (at the end of ХІХ – the beginning of ХХ с.) and the Soviet authorities (in the 1920s). The Author reveals the basic activity stages in research and cottage industry development of pre-revolutionary and Soviet authorities. The author establishes the most important directions of their work in this area. Also he defines the legal field functioning of the cottage industry. The author shows difficulties and contradictions in the work organization of the small industry during these periods.

Key words: handicraft industry, authorities, the cooperation, new economic policy.

Історія суспільства являє собою історію складових його соціальних груп. Однією з найбільших груп наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. були дрібні виробники. На сучасному етапі пошуку шляхів господарського розвитку України, звернення до різних варіантів подолання ринкових катаклізмів, вітчизняний досвід підходу держави до дрібно-товарного виробництва наприкінці ХІХ – 20-х років ХХ ст. може бути досить продуктивним. Дослідження проблеми кустарництва в офіційній економічній стратегії царату і радянської влади наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. представляється нам дуже своєчасним. Ретроспективний погляд, заснований на аналізі фактичного матеріалу, дозволяє виявити роль держави в питаннях регулювання дрібно-товарного виробництва, по праву оцінити переваги та недоліки економічної політики кінця ХІХ – 20-х років ХХ ст.

Опубліковані роботи з теми статті відбивають всю складність і суперечливість процесів, які відбувалися

при виробленні офіційної економічної стратегії царату і радянської влади щодо кустарництва наприкінці ХІХ – 20-х роках ХХ ст. [2; 4; 5; 16; 18]. Ця тема потрапила в коло наукових інтересів ряду авторів [12; 13], але одним із перших окремі сторони проблеми спробував критично розглянути В. І. Ленін [9; 10; 11]. Фрагментарно тема статті порушена в роботі програмно-організаційного характеру [6]. У дореволюційних урядових виданнях [1; 17] дається загальна характеристика роботи державних органів Російської імперії із вивчення й розвитку кустарництва. Правове поле, в рамках якого функціонувала й розвивалася кустарна промисловість наприкінці ХІХ – 20-х роках ХХ ст., відбите в різних частинах Зводу законів Російської імперії [14; 15], а також у нормативно-правових актах радянських органів влади [3]. В різних збірках матеріалів радянського періоду, що готувалися для нарад при вищих державних органах влади [7] і партійних з'їздів [8] охарактеризована роль

кустарної промисловості в економіці СРСР, показана специфіка її розвитку в окремих республіках. Робіт, де всебічно й комплексно вивчається проблема кустарництва в офіційній економічній стратегії царату та радянської влади наприкінці XIX – 20-х роках XX ст. на даний момент не існує. Завдання даної статті полягає в тому, щоб заповнити наявні прогалини.

Метою статті є комплексне вивчення проблеми кустарництва в офіційній економічній стратегії царату і радянської влади наприкінці XIX – 1920-х роках. У даній роботі автор виявляє основні етапи діяльності дореволюційних і радянських органів влади по дослідження й розвитку кустарної промисловості. Автор встановлює найбільш важливі тенденції їхньої роботи в цій області, визначає і дає характеристику правового поля, в рамках якого функціонувала кустарна промисловість у розглянутий період. У статті автор висвітлює протиріччя в організації роботи дрібної промисловості дореволюційними та радянськими офіційними органами.

Методологія даного дослідження базується на таких принципах, як історизм, об'єктивність, системність. Перший дозволив вивчити проблему кустарництва в офіційній економічній стратегії царату і радянської влади наприкінці XIX – 20-х роках XX ст. як змінний у часі процес. Принцип об'єктивності дав можливість вивчити його в нерозривній єдності з усім комплексом умов соціально-економічного, суспільно-політичного та культосвітнього розвитку країни і її регіонів, розглянувши його в динаміці та з урахуванням конкретно-історичних особливостей. Принцип системності надав можливість простежити взаємозв'язки, виявити взаємозалежність в офіційних поглядах на проблему кустарництва в Російській імперії та в СРСР наприкінці XIX – 20-х роках XX ст.

Кустарною проблематикою офіційні органи влади Російської імперії почали займатися в першій половині XIX ст. Неповні дані про дрібну промисловість, зібрані міністерствами й відомствами Російської імперії в 60-х – у першій половині 70-х років XIX ст., свідчили про велику роль кустарництва в господарському житті її населення. У деяких регіонах країни заняття промислами приносили селянам прибуток, порівнюваний з доходами від землеробства. Загроза землеробству як основі аграрно-общинного устрою життя селян, змусила уряд звернути найпильнішу увагу на дрібнотоварне виробництво [2, с. 3].

Початок цілеспрямованої, систематичної роботи з дослідження й розвитку кустарної промисловості міністерствами й відомствами Російської імперії припадає на середину 70-х років XIX ст. Цю діяльність можна розділити на 3 періоди: з середини 70-х років XIX ст. до середини 80-х років XIX ст. до 1914 р. і з 1914 до 1917 р. У перший період відбувається збір і обробка статистично-економічної інформації про кустарництво, вироблення методів взаємодії і планів допомоги кустарям. У другий період офіційні органи переходять до реалізації намічених програм з розвитку кустарної промисловості. В третій період уряд акцентує увагу на мобілізації дрібної промисловості з метою вико-

ристання кустарів у роботі з виконання військових замовлень.

У 1872 р. питання про дослідження кустарної промисловості було передане урядом у ведення Ради торгівлі та мануфактур, де була створена Комісія з дослідження кустарної промисловості Росії [2, с. 5]. Нею в 1876 р. було запропоновано офіційне визначення предмета дослідження – кустарної промисловості, а в 1874-1877 рр. була розроблена програма діяльності із дослідження кустарної промисловості. Вона передбачала вивчення історії та умов існування конкретних промислів, а також складання переліку необхідних заходів для їхньої підтримки. В 1882 р. Державна Рада Російської імперії визначила бюджет Комісії з дослідження кустарної промисловості в Росії (щорічно по 10 000 рублів у 1882-1887 рр.) [2, с. 9]. Комісія з дослідження кустарної промисловості Росії в 1879-1887 рр. випускала «Праці Комісії з дослідження кустарної промисловості в Росії» [17]. У них міститься матеріал про різні галузі кустарної промисловості в 23 губерніях Російської імперії, а також у деяких європейських державах. Каталізатором діяльності Комісії з дослідження кустарної промисловості в Росії та збирачами інформації для її «Праць» були в основному місцеві кореспонденти із числа ентузіастів-краєзнавців [13, с. 13].

У 1886 р. уряд Російської імперії вирішив перейти від пасивного збору відомостей про кустарництво до планування й організації практичних заходів щодо його розвитку. У 1888 р. питаннями кустарництва починає займатися Міністерство державного майна. Максимальної ефективності в справі розвитку кустарної промисловості воно вирішило досягти за допомогою проведення виставок, організації музеїв і виділення на програми підтримки кустарів кредиту в розмірі 35 тисяч рублів на 3 роки. У 1888 р. воно ввело в офіційне діловодство термін «кустар», тим самим надавши дрібним виробникам юридичного статусу [4, с. 75]. У чинне законодавство було внесене положення, відповідно до якого кустарі звільнялися від сплати збору за право торгівлі й промислів [14, с. 20].

У 1894 р. кустарною промисловістю стало займатися Міністерство землеробства й державного майна, де був організований Відділ сільської економіки й сільськогосподарської статистики. При ньому був створений Кустарний комітет, що курирував усі питання, пов'язані з розвитком кустарництва [15, с. 156–161]. Починаючи з 1894 р., на його потреби було вирішено щорічно виділяти по 80 000 рублів, з 1898 р. – по 100 000 рублів, а з 1904 р. – по 110 000 рублів [4, с. 75]. У 1905 р. кустарною промисловістю починає займатися Головне управління землевпорядження та землеробства, що під впливом бурхливого розвитку ринкової економіки та загострення соціальних протиріч активізувало діяльність з підтримки кустарної промисловості, декларуючи її як найбільш пріоритетну й значиму у своїй роботі [1, с. 139–140]. Фінансування програм розвитку кустарної промисловості збільшувалося, досягнувши в довоєнний період мільйона рублів [12, с. 35].

У 1915 р. Головне управління землевпорядження й землеробства було перетворено в Міністерство

землеробства. В умовах першої світової війни акценти в діяльності Міністерства землеробства в області кустарної промисловості були зміщені з науково-дослідної площини в господарсько-практичну. Всі зусилля були спрямовані, в основному, на організацію поставок кустарних виробів у діючу армію, координацію роботи земств і кооперативних структур у цьому напрямку, прискорення технічної модернізації тих галузей кустарної промисловості, які були максимально задіяні в оборонному секторі [16, с. 19].

Перша світова та громадянська війни, що вдарили, насамперед, по складних виробничих структурах (фабрично-заводська промисловість), призвели до помітного зростання ролі кустарного сектора, особливо у виробництві товарів першої необхідності [18, с. 5]. В історії розвитку кустарної промисловості в 1917-1928 рр. ми виділяємо три періоди. Перший – з 1917 до 1921 р., другий – з 1921 до 1924 р. і третій – з 1924 до 1928 р. В 1917-1921 рр. стосовно кустарної промисловості в більшовиків найчастіше переважав командно-адміністративний підхід, характерний для політики «воєнного комунізму». У 1921-1924 рр., після проголошення непу, починається формування приватного капіталу, його легалізація і збільшення чисельності малих підприємств. У 1924-1928 рр. відбувається стабілізація їхнього економічного становища й зростання виробництва готової продукції. В цілому новий економічний курс радянської влади 1921-1928 рр. мав стосовно кустарів не військово-комуністичний, а спрощено-комерційний підхід.

У 1917-1928 рр. теоретично-методологічною базою діяльності радянських органів влади в області кустарної промисловості стали погляди В. І. Леніна. Він торкався її проблем у численних до- і пореволюційних роботах. Поняття «кустар», «кустарництво», «кустарна промисловість», прийняті в дореволюційній статистиці, В. І. Ленін оцінював як некоректні з наукового погляду. Він указував на їхню розпливчастість і змішання в терміні «кустар» виробників різних категорій: ремісників, кустарів-одинаків, кустарів-середняків з 1-2 найманими робітниками, власників капіталістичних майстерень і домашніх робочих капіталістичних закладів [10, с. 413]. Цей «улюблений прийом» народницької земської статистики виявився на диво живучим і зіграв украй негативну роль у долях кустарів 1920-х років, будучи взятим на озброєння радянськими фінансовими, правовими, профспілковими органами [3, с. 41–54].

Говорячи про дореволюційне ленінське бачення перспектив кустарної промисловості має сенс звернути пильну увагу на «Кустарний перепис 1894/95 р. у Пермській губернії» [11]. У ньому В. І. Ленін висловлює думку, що для кустарно-ремісничого населення характерні висока капіталізація й злидарський рівень життя більшої частини так званих «самостійних» кустарів. Саме ці та пізніші оцінки визначили дореволюційний ленінський погляд на майбутнє кустарного виробництва [9, с. 25]. Після 1917 р. у поглядах В. І. Леніна відбувається відхід від ортодоксально-марксистського погляду на кустарництво. Практика керування народним господарством підштовхувала більшовиків до компромісу із дріб-

ними виробниками, тому навіть в умовах «воєнного комунізму» ними пропонується не експропріація, не стимулювання пролетаризації дрібних виробників, а заходи щодо їхньої підтримки [3, с. 3–4]. Ленінські розробки 1917-1921 рр. після переходу до непу стали основою системи заходів, спрямованих у 1921-1928 рр. на залучення до господарської діяльності, використання досвіду всіх соціально-економічних сил старого суспільства (в тому числі кустарів).

Вищезгадані теоретично-методологічні положення знайшли своє відбиття в нормативно-правових актах (декрети, постанови) радянських партійно-державних органів, що займалися дрібною промисловістю в 1917-1928 рр. Першим з них став уряд у справах кооперації, кустарної та дрібної промисловості («Главкустпром») створений при Вищій Раді Народного Господарства (ВРНГ) навесні 1919 р. У його завдання входило регулювання всіх галузей кустарної та дрібної промисловості [3, с. 20]. Проіснувавши до початку 1923 р. «Главкустпром» був ліквідований, а його функції перейшли до секції по кустарній промисловості при Центральному Промислово-Економічному Керуванні ВРНГ. Наприкінці 1923 р. питання регулювання кустарної промисловості ввійшли в компетенцію Головного Економічного Керування ВРНГ, у складі якого був створений відділ кустарної промисловості. Ці органи були покликані спостерігати за втіленням у життя декретів і постанов центральної влади в області кустарної промисловості й промислової кооперації, складати плани економічних і статистичних обстежень дрібної промисловості, сприяти підвищенню техніки кустарного виробництва шляхом раціоналізації навчальних програм у технікумах, школах інструкторів, показових майстернях, реєструвати об'єднання промислової кооперації, розробляти проекти заходів щодо узгодження діяльності кустарної та державної промисловості [3, с. 21–22]. У цілому робота радянських державних органів з кустарями в 1917-1928 рр. являла собою левацько-правий симбіоз методів. Він із застереженнями допускав розвиток кустарного сектора в економіці, періодично третируючи його. В результаті цього основна маса кустарів у 1921-1928 рр. опинилася в умовах важкого податкового пресу [8, с. 82]. Всі 1920-ті роки відзначені підозрілим відношенням з боку радянських органів керування до самостійних (некооперованих) кустарів як до «нетру-дових елементів» [6, с. 6–7]. Кустарна промисловість розглядалася радянськими державними органами як розсадник приватновласницьких настроїв і анклав дореволюційних трудових взаємин [5, с. 33].

Суперечливість курсу радянських офіційних органів щодо кустарництва виявляється в непослідовності рішень, що приймалися ними. Так, постанова Всеросійського Центрального виконавчого комітету (ВЦВК) від 26 квітня 1919 р. «Про міри сприяння кустарній промисловості» юридично розмежувало кустарні й дрібні промислові заклади. До кустарного відносилися підприємства, що обслуговуються особистою працею власника та членів його родини, а до інших – підприємства з 5 або 10 найманими робітниками. Але реальна дійсність змушувала видавати нові нормативно-правові акти, що суперечили

прийнятим раніше рішенням. Прикладом може служити декрет ВЦВК від 10 грудня 1921 р., що допускав застосування найманої сили на приватному підприємстві понад 20 чоловік, але при цьому не відмінялася раніше прийнята постанова ВЦВК від 7 липня 1921 р., що забороняла мати більше 20 робітників (не більше 10, якщо праця механізована) [3, с. 3–4, 11–14].

У травні 1921 р. Наркомат продовольства одержав право на роботу з приватними особами (кустарями) і підприємствами (млини, пекарні, маслоробні і т.д.). Радянська держава у своїй господарській діяльності почала активно використовувати кустарну промисловість, залишаючи її в приватній власності. Державні органи (Наркомат продовольства, а пізніше Народний комісаріат Внутрішньої Торгівлі) забезпечували заготовлю й розподіл виробів з державної та особистої сировини, за винятком товарів, включених у спеціальний список (державна монополія). Влітку 1921 р. кустарям було офіційно дозволено продавати свої вироби на ринках у межах списку, що складався, виходячи з переліку товарів державної монополії [3, с. 18]. Кустарна промисловість у 1920-ті роки постачала до Червоної Армії та населенню безліч товарів першочергового вжитку, тому радянська держава намагалася як можна тісніше прив'язати її до державної машини шляхом кооперації розрізаних кустарів у великі об'єднання (артілі) [18, с. 180]. У рамках рішення цього завдання на Україні в 1923 р. було створене акціонерне товариство «Кустэкспорт» з основним капіталом 250 тисяч руб. До складу головних акціонерів «Кустэкспорта» увійшли такі офіційні організації, як Укрдержторг, «Українбанк», ВРНГ УРСР, Харківський Губвиконком а також усі найбільші кустарно-промислові кооперативи, артілі, ощадно-позикові товариства. Через те, що на Україні не було в 1920-ті роки спеціального державного органа по справах кустарної промисловості, «Кустэкспорт» узяв на себе не тільки функції збуту виробів дрібної промисловості України за кордоном, але і їхнього розміщення на ринках республік СРСР, планового постачання кустарної промисловості України сировиною та напівфабрикатами. «Кустэкспорт» був представником кустарів України в центрі, знаходячи у відповідних державних установах заявки на сировину й кредити для них. Ця роль «Кустэкспорта» була схвалена Держпланом УРСР і Українською Економічною Радою. Досвід діяльності «Кустэкспорта» радянськими органами влади визнавався досить цікавим, оскільки дозволяв вирішити завдання об'єднання державних організацій і суто комерційних структур з метою розвитку кустарної промисловості [7, с. 15].

Непоследовність і незавершеність акцій уряду Російської імперії по дослідженню й підтримці кустарної промисловості є наслідком ряду суперечливих тенденцій. Кустарна тема наприкінці XIX – 1917 р. пройшла шлях від незрозуміння до співчуття й підтримки уряду. Воно, декларуючи важливість і

значимість кустарної промисловості для економіки країни, на практиці часто зводило підтримку кустарного виробництва до відвертої демагогії. Дослідникам не відомо жодного випадку, коли царський уряд при наявності реальних економічних розбіжностей між великим і дрібним виробником став би на сторону кустаря. Діяльність офіційних органів влади Російської імперії по розвитку й підтримці кустарної промисловості розвивалася відповідно до конкретних соціально-економічних умов, які склалися в певному регіоні, і диктувалася винятково кон'юнктурою сформованої в ньому суспільно-політичної й соціально-економічної ситуації. Наприклад, у промислово розвинених губерніях (наприклад, Харківській) її мусирування, довге вирішення було необхідно для оптимального включення кустарів-одинаків у структуру монополістичного ринкового господарства регіону та зниження зростаючої міці промислового пролетаріату. Ідеологічно, кустарна тема якнайкраще підходила для рішення цих завдань, тому що була прямо пов'язана із землею і власністю, що забезпечувало рефлексію колективної свідомості більшості селян. Царське самодержавство, акцентуючи увагу на розвитку кустарної промисловості, зміцненні її соціальної бази, епізодичному наданні державних замовлень кустарям, усіма силами намагалася збити зростання боротьби трудящих за економічні, політичні й соціальні права.

Неоднозначна позиція радянських офіційних органів щодо кустарної промисловості свідчила про кон'юктурне ставлення до них більшовицького керівництва. Необхідність завоювання підтримки в селянсько-кустарних масах у 1917-1921 рр. і нестаток у швидкому відновленні виробництва товарів широкого народного вжитку в 1921-1924 рр. зумовили відносну лібералізацію відношення радянських офіційних органів до дрібних виробників. Надія на їх залучення до радянської індустріалізації пояснює те, що радянські офіційні органи мирилися з існуванням кустарного сектора в 1924-1928 рр. Однак маса розкиданих на просторах країни хазяйновито незначних, індивідуально самостійних, у сукупності малокрованих кустарів не могла дати радянським офіційним органам тієї могутності, що виникала від утримання влади над великою промисловістю в жорстко централізованій державі. Велика промисловість і сьогодні є найбільш переконливим, максимально виразним атрибутом міжнародного авторитету країни, а тим більше була такою в 1920-ті рр., коли прогресивність індустріально-техногенної моделі розвитку взагалі вважалася абсолютною, а вона сама – безальтернативною. Радянський Союз не був виключенням у цьому плані серед інших країн, оскільки йшов у руслі глобальних тенденцій науково-технічного розвитку. Стратегія і тактика радянських офіційних органів щодо дрібного виробництва повністю відповідали необхідності зміцнення адміністративно-командної системи та завершення процесу модернізації країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Главное Управление Землеустройства и Земледелия. Обзор деятельности за 1914 г. – Пг. : Тип. В. Киршбаума, 1915. – 339 с.
2. Голицин Ф. С. Кустарное дело в России. Т. I. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1904. – 256 с.
3. Законы о кустарях и артелях. Сборник декретов, постановлений, инструкций, циркуляров и пр. – М. : Право и жизнь, 1925. – 66 с.
4. Колкотин А. Кустарный вопрос в России. Опыт объективного исследования. – СПб. : Тип. Императорского Человеколюбивого общества, 1905. – 164 с.
5. Копалкин В. М. Частная промышленность в СССР. – М. и Л. : ГИЗ, 1927. – 45 с.
6. Кустари-одиночки и их организация. – Л. : Изд-во общества кустарей-одиночек всех профессий, 1925. – 44 с.
7. Кустарная и ремесленная промышленность национальных республик. Материалы к совещанию при ВСНХ СССР по вопросам кустарной промышленности союзных национальных республик и областей. – М. : Центральное Управление печати ВСНХ СССР, 1926. – 45 с.
8. Кустарно-промысловая кооперация в системе народного хозяйства СССР: сборник материалов к XIV съезду РКП(б). – М. : Изд-во Всероссийского союза промысловой кооперации, 1925. – 179 с.
9. Ленин В. И. Марксизм и ревизионизм // ПСС В. И. Ленина. 5-е изд. Т. 17. – М. : Изд-во политической литературы, 1968. – С. 15–26.
10. Ленин В. И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве // ПСС В. И. Ленина. 5-е изд. Т. 1. – М. : Изд-во политической литературы, 1967. – С. 347–534.
11. Ленин В. И. Кустарная перепись 1894-1895 гг. в Пермской губернии и общие вопросы «кустарной» промышленности // ПСС В. И. Ленина. 4-е изд. Т. 2. – М. : Госполитиздат, 1951. – С. 329–426.
12. Рыбников А. А., Орлов А. С. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий. – М. : Тип. П. П. Рябушинского, 1913. – 415 с.
13. Рындзюнский П. Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России (60-80 гг. XIX в.). – М. : Наука, 1966. – 261 с.
14. Свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним продолжениями. 3-е изд. Т. V. Устав о прямых налогах. – СПб. : Изд. тов-ва «Общественная польза», 1900. – 290 с.
15. Свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним продолжениями. 3-е изд. Т. I. Свод учреждений государственных. – СПб. : Изд. тов-ва «Общественная польза», 1900. – 259 с.
16. Тарновский К. Н. Организация мелкой промышленности в России в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1981. – № 8. – С. 18–34.
17. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Т. I-XVI. – СПб., 1879-1887.
18. Шапиро Д. Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР. – М.-Л. : Госиздат, 1928. – 184 с.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© О. В. Малишев, 2011

Стаття надійшла до редколегії 24.01.2011

ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА АССИРІЙЦІ УКРАЇНИ У 1920-1930 РР.: ГРАНІ ДІАЛОГУ

Розкриті факти, які вплинули на перетворення в суспільно-політичному середовищі України 20-30-х років ХХ ст., в галузі формування політики щодо національних меншин. На підставі аналізу документальної бази з'ясовано основні зв'язки між упровадженням державної політики та визначені місця в ній ассирійського населення країни.

Ключові слова: політичне життя ассирійської громади, традиційне життя національних меншин.

Раскрыты факты, повлиявшие на общественно-политические преобразования в Украине 20-30-х годов ХХ в. в работе среди национальных меньшинств. Опираясь на обширную документальную базу, были определены основные связи между государственной политикой и местом в ней ассирийского населения страны.

Ключевые слова: политическая жизнь ассирийской общины, традиционная жизнь национальных меньшинств.

Research discovers the facts that were influencing on the political transformations in Ukraine in 20–30-s years of ХХ с. in work among national minorities. Leaning on extensive document database the basic communications between the state policy and the place of the state's Assyrian population in it were defined.

Key words: political life of the Assyrian community, traditional life of national minorities.

Створивши революцію та перемігши в громадянській війні, більшовики опинилися на горі державного олімпу. Незважаючи на це, в 1920-х роках ще не було впроваджено механізмів регулювання соціально-гуманітарної, економічної та інших сфер існування суспільства з боку молоді держави. Розгалужена система опозиційних поглядів та власного бачення майбутнього країни існувала навіть у самої комуністичної партії. З метою отримання все більшої підтримки з боку різних верств населення (за переписом 1926 року 20 % жителів України були не українці) [1, арк. 26] були задіяні механізми «наближення» національних меншин до ресурсу влади. У межах проведення політики коренізації саме вони отримали широкі права не тільки в освітньо-культурній сфері. Досвід діалогу ассирійців та влади у 20-30-х роках ХХ століття дає нам можливість зрозуміти аспекти сучасної етносоціальної поведінки етносу та, скориставшись хитами й досягненнями, відбудувати механізми сучасної співпраці.

Метою нашого дослідження було обрано процеси впливу державного адміністративного ресурсу на трансформацію традиційного світогляду ассирійців України. Дослідження обмежується періодом 20-30-х років ХХ століття – часом суттєвого втручання з боку держави в життєдіяльність ассирійців.

Для досягнення поставлених завдань дослідження автором було залучені праці вчених, які відповідають основній меті статті. Це праці з питань історії національних меншин в Україні та роботи таких дослідників, як К. Матвеев [2], И. Садо [3], Ф. Бах-

тинський [4], які розкривають лише певні аспекти особливостей співпраці ассирійців з державною владою.

Джерельну основу роботи склали, насамперед, матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державних архівів Харківської, Сумської, Донецької, Запорізької областей, також деякі опубліковані дані досліджуваного періоду.

Соціально-економічні та політичні обставини початку століття створили умови для втілення «фіктивної» моделі співробітництва між ассирійцями та державою – виконання формальних вимог при збереженні об'єктивної автономії. Тобто, ані держава, ані ассирійські громади не співпрацювали в тісній взаємодії задля єдиної мети, захищали кожен свої інтереси. Це докорінно змінилося з приходом до влади більшовиків. Під тиском владних партійно-державних інстанцій, які мали на меті втілення в життя тоталітарного контролю над суспільством, ассирійці задля фізичного збереження були приреченні до моделювання стратегій і тактик поведінки, істотно не природних традиційній свідомості.

На жаль, треба констатувати, що ассирійці у більшовицьких перегонах за владу та намагання залучити додатковий електорат, так і залишилися інструментом маніпулювання в демонстрації переваг радянського способу життя. Вони уособлювали собою закриту національну громаду, яка протягом століть існувала наперекір зміні державних устроїв та намаганням окремих політичних функціонерів асимілю-

вати або зовсім знищити її. Опинившись у країні, де панувало беззладдя у часи революції та громадянської війни, асирійці не встигли відпрацювати практики своєї поведінки з органами влади. Тому розпочата українізація зафіксувала закриті родинно-племінні стосунки, дикість, небажання змінюватися та йти на компроміс з боку громади до існуючої внутрішньої політики [5, арк. 188].

Існування такої згуртованої національної громади суперечило «новому порядку», тому радянські партійно-комуністичні органи взялися завзято за перевиховування цієї національної меншини.

Намагаючись впливати на громаду, влада робила спроби штучно проникнути до неї. Вербуючи своїх прихильників, пропонувала їм переваги радянського способу життя, суто економічні або просто суспільну прихильність. Задля цієї мети влада вдалася до вже апробованих механізмів впливу на внутрішньо-національне середовище, серед яких є підвищення соціально-культурних та освітніх стандартів.

Першими прихильниками перебудов, на яких було спрямовано уся міць агітаційної пропаганди машини більшовиків, була молодь. Залучаючись до участі в освітньо-культурних установах, як-то: клубів кустарів, будинків народів сходу, трудшкіл та лікнепів [6], молодь стала вимушеним учасником вечорів безвірників, агітаційних політінформацій та інших заходів. Саме в цих установах була згуртована державна агітаційна робота серед асирійців. Аналізуючи діяльність мережі цих установ, яка поширювалася країною, ми бачимо, що вона була покликана відвернути асирійську громадськість від норм традиційного життя та перенести всю активність до підконтрольних владі установ. Та за відсутності потреби агітробота була швидко згорнута наприкінці 1930-х років [7, арк. 5].

Інший напрям діяльності влади зосереджувався на засудженні деяких елементів родоплемінних звичаїв. Широкого розголосу отримав звичай сплати шлюбного калиму. Ставши на бік бідних молодих асирійців, які не могли його сплатити, влада ще раз продемонструвала свою чутність до потреб незахищеного у родовій ієрархії молодого покоління [4, с. 216–218]. Засуджувалася родоплемінна ворожнеча та помста, задля чого були проведені показові засідання товариських судів – нова форма зневаги до існуючої родоплемінної ієрархії. Адаже ще ніколи широка громадськість не вирішувала такі питання із залученням представників влади, а покладалася на внутрішньо-етнічні рішення, які виносив малік або мар шимуна [8, арк. 149].

Школа була ще одним дієвим засобом втручання у свідомість пересічних асирійців. На неї були покладені завдання поширювати та втілювати в життя генеральну лінію партії: найширша пропаганда комуністичних ідей у середовищі «важкодоступних» асирійців; формування вміння «правильно» визначати основні явища суспільного життя; викорінення диких звичаїв з буденного життя асирійської громади, прищеплення класової свідомості та формування єдино визнаної культури «пролетарського типу». Впливу піддавалися не лише учні, а також їх батьки через участь у батьківських зборах та урочистих

заходах, які переростали у пропагандистські зібрання [9, арк. 6].

Іншими прибічниками «нового ладу» були свідомі асирійці, які сподівалися на щирість влади та перший раз за багато століть можливість особисто впливати на соціально-економічний устрій громади. Виступаючи послідовниками нових поглядів на світ, та вважаючи усі перетворення на краще, як то могло здаватися недосвідченій людині, вони стали заручниками нереальних обіцянок влади. Нам відомі етапи трагічної долі громадських діячів того часу: Біт Шумун був виключен з партії та репресований, схожа доля спіткала й Лазарева Давида – голову київського відділення всесоюзного товариства асирійців «Хаядта» та багатьох інших [10, арк. 59].

Привертає до себе той факт, що участь у державних органах влади була номінальною, лише деякі міста з асирійським населенням могли «похвалитися» участю їх представників у місцевих органах влади, але їх вплив на прийняття рішень була мінімальною. Вони навіть не мали можливість поліпшити умови перебування місцевої громади. Їх представництво у цих органах було скоріше національним колоритом статистичних показників, аніж дієвим важелем впливу [11, арк. 22]. З-серед міст компактного проживання асирійців на терені України вони були присутні в місцевих органах влади міст Прилуки, Лубни, Ромни. Використання виборчого права було суцільною профанацією, з огляду на те, що більшість асирійців були неосвічені та індивідуально до політичної ситуації в країні [12, арк. 129–137].

За статистичними відомостями 99,4 % асирійців України оселилося в містах [13, с. 14]. Відсутність володіння російською та українською мовами й належного фаху створювало перепони до працевлаштування на підприємствах, де потрібна мовна комунікація між співробітниками. Вони обирали для себе професії, які не потребували тривалої професійної підготовки. Це були торговці, водії, пекарі, візники, зустрічалися фотографи. У цей час основною професією на довгі роки стає чищення чобіт, що видокремлюється в національну ознаку. «Монополізувавши» цю професію, вони залучали свої родини до цього, поширюючи мережу будок. Паралельно з цим був налагоджений збут супровідних товарів та кустарне виготовлення калош та мазей [14, арк. 20]. З чоловічого населення м. Київ 80 % – зайняті чищенням чобіт, що складає 90 % всіх чистильників у Києві [5, арк. 112]. Також працювали артілі у містах Сталіно, Ромни, Лубни та ін.

Були й свої «бонуси» для прихильників нового устрою, які мали суто економічний зиск. Так, асирійці активісти отримували доступ до розподілу міст для чищення чобіт, очолювавши етнічні артілі або об'єднання кустарів. Брالی участь у перерозподілі державної допомоги, яка іноді виділялася на громади [11, арк. 22–28]. У регулюванні форм зайнятості було окреслено ще одне бажання влади, якому асирійці противилися – це переведення з дрібного одноосібного кустарного промислу до організованих форм, як-то артілі або об'єднання кустарів. Влада намагалася методом поширення колективних форм праці втягнути та підпорядкувати собі громаду,

використовуючи працю та отримуючи за неї зарплатню як важіль впливу.

Прагненням більшості ассирійців було залишити не типову для них зайнятість у містах та перейти до сільськогосподарської праці, оселившись на землю або «орачитися». Ассирійські громадські та культурно-просвітницькі організації прагнули отримати землі для ведення сільського господарства та скотарства. Цей факт можуть засвідчити уставні документи недержавних об'єднань ассирійців [15]. У цьому владі була згодна та зацікавлена задля усунення ассирійців з «етнічного бізнесу» – чищення чобіт [16, арк. 69]. Але громада зіштовхнулася із великої кількістю проблем. Не було виділено достатньої кількості земель з колективних земельних фондів у межах УРСР [17]. Відчувалося недостатньо організації та фінансової підтримки переселенців. Усі ознаки вказують нам на небажання влади ще більше консервувати без того замкнений етнічний простір. У контексті цього питання цікавим фактом є те, що існували національні меншини на терені України, які отримали землі та були об'єднані в селищні ради, колонії з чисельністю набагато менше, ніж ассирійці [18, арк. 86, 98]. Це з державного погляду привілейовані національні меншини такі як греки, німці, євреї [13, с. 12]. Як наслідок цього, не було вирішено питання централізованого наділення землею ассирійців на території УРСР, хоча поодинокі громади мали можливість частково займатися сільським господарством [19, арк. 18].

Ассирійці України уособлювали в собі окрему групу своїх співвітчизників, які залишалися на батьківщині. Зв'язок із основною громадою (в стратегічно цікавому для СРСР регіоні) був як запорука підтримки жертв імперіалістичної війни. Радянські ассирійці, як провідники ідей міжнародної революції, мали формувати позитивний міжнародний імідж Союзу серед своїх співвітчизників за кордоном. На жаль, це було декларативно, тому що під час розгорнувшись репресій до розстрілу були притягнуті більшість ассирійців, які опинилися у СРСР та від'їжджали до Ірану або Туреччини (залишаючись при цьому іранопідданими).

Найголовнішим недоліком у роботі держустанов та партійного керівництва була відсутність кваліфікованих робітників, які знали б ассирійську мову та мали бажання співпрацювати із владою [1, арк. 12]. Тому вони були вимушені звертатися до членів громади, які врешті-решт переслідували етнічні інтереси. Характерною була історія діяльності Біт Шумуна, який у 20-ті роки очолював БНС у місті Київ та був уповноваженим у роботі серед ассирійського населення України. Саме його подорож по Україні з інспекцією місць проживання ассирійців підбадьорила місцеву владу на організацію шкіл та іноді

взагалі звернула увагу на потреби місцевих громад [20, арк. 32]. Але, як свідчать документи, він примушував жінок цілувати собі руки, замовчував деякі негативні факти з обстеження ассирійців [10, арк. 64].

Влада не шкодувала коштів задля підвищення рівня кваліфікації культпросвіт та освітніх робітників [21, арк. 50]. Так, вчителі ассирійських шкіл мали можливість пройти курси підвищення кваліфікації в Армавірі [22, арк. 77].

Треба наголосити, що громадська активність ассирійців, з огляду на це, ще все була під наглядом та керівництвом місцевих різнорівневих представників [23, арк. 63–64]. Саме вони мали вирішальне слово у питаннях вирішення нагальних потреб та взагалі винесення на порядок денний тих чи інших проблем.

Уважно досліджуючи всі рішення існуючої влади, ми можемо припустити, що в УРСР була відсутня самостійність влади при прийнятті певної лінії поведінки з ассирійцями. В цих питаннях вона керувалася постановами союзного уряду, всесоюзного органу ассирійців «Хаядта». Ассирійці України не мали такої підтримки від республіканського уряду, як їх співвітчизники із сусідніх Російської республіки та Закавказької федерації. Там було виділено землі, засновано національні колгоспи, відкрито школи, видавництва, розпочато підготовку вчителів.

Потрохи відбувся процес радянської ассирійців, серед яких з'являлися піонери, комсомольці, члени партії, громадські діячі [5, арк. 9]. Підсумовуючи результати десятилітньої праці з боку держустанов та їх вплив на свідомість та настрої ассирійців, М. Калінін на з'їзді засвідчив про «дикість» та такий стан речей, який мало чим відрізнявся від картини 1920-х років в галузі роботи із цією національною меншиною [24, арк. 5].

Треба констатувати, що наближаючись до кінця 1930-х років, за змістом роботи з ассирійцями партійне керівництво так й не досягло бажаних показників. Вони дотримувалися споконвічних практик повсякденного життя, а всі форми та методи роботи нагадували фіктивні моделі співпраці, які покликані зміцнити роль керівної партії та протиставлення її потреб потребам ассирійської громади. Свою безпорадність у питаннях впливу на ассирійців влада намагалася сховати під репресіями. Саме цей вирішальний крок допоміг приборкати частково етнічні прагнення та на довгі роки законсервувати прояви традиційного способу життя.

На жаль, межі статті не дозволяють розкрити всього кола питань, пов'язаних з вивченням взаємовідносин ассирійців із державною владою. Тому, на нашу думку, ця проблема потребує більш прискіпливої уваги дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО), ф. 413, оп. 1, спр. 10.
2. Матвеев К. П. Ассирийцы в городах Европейской части СССР. – М., 1985. – 160 с.; Матвеев А. К. История и этнография ассирийцев / А. К. Матвеев, К. П. Матвеев. – М., 1990. – 257 с. – (Материалы к серии «Народы Советского Союза». Выпуск 1. Ассирийцы).
3. Материалы к библиографическому словарю ассирийцев в России (XIX – сер. XX века) / [сост. И. С. Садо] – Изд. 2-е испр. и доп. – СПб. : Прас-Атра, 2006. – 176 с. : илл., табл.
4. Шахтинский Ф. Ассирийці (Айсори) у Києві / Ф. Бахтинський // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 213–235.
5. ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 372.
6. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-845, оп. 3, спр. 1205, арк. 218; Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. 241, оп. 1, спр. 18, арк. 9.
7. ДАХО, ф. 2, оп. 1, спр. 880.
8. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 2850.
9. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 5601, оп. 1, спр. 932.
10. ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 464.
11. ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 189.
12. ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 351.
13. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки XX ст.) / Б. В. Чирко. – К. : Асоціація «Україно», 1995.
14. ЦДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 1903.
15. ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 413, арк. 1; ДАСО, ф. Р-5558, оп. 1, спр. 112, арк. 9, ДАЗО, ф. 576, оп. 1, спр. 56, арк. 5.
16. ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 474.
17. ДАЗО, ф. Р-576, оп. 1, спр. 45, арк. 44; ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 2854, арк. 68.
18. ЦДАВО, ф. Р-5, оп. 3, спр. 128.
19. ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 275.
20. ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 328.
21. ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 458.
22. ЦДАВО, ф. 116, оп. 6, спр. 865.
23. Державний архів Донецької області, ф. Р-2, оп. 1, спр. 993.
24. Государственное Учреждение Национальный Архив Республики Адыгеи, ф. Р-1, оп. 1, д. 551.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
 Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© А. Х. Маргулов, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.02.2011

ТЕОФІЛ ПАВЛИКІВ ТА МИКОЛА АНТОНЕВИЧ У БОРОТЬБІ ЗА ЗМІНУ ЗАКОНУ ПРО МОВИ ВИКЛАДАННЯ В НАРОДНИХ І СЕРЕДНІХ ШКОЛАХ (70-ТІ РОКИ ХІХ СТ.)

Дана стаття представляє боротьбу руських депутатів (Галицький сейм) за зміну Закону про мову навчання в початкових і середніх школах від 22 червня 1867 року. Русини (українці) хотіли ввести українську мову в якості мови навчання в старших класах академічної гімназії у Львові. У 70-х роках ХІХ століття не вдалося досягти цієї мети.

Ключові слова: Українці, право, мова навчання, школа.

Данная статья представляет борьбу русских депутатов (Галицкий сейм) за изменение Закона о языке обучения в начальных и средних школах от 22 июня 1867 года. Русины (украинцы) хотели ввести украинский язык в качестве языка обучения в старших классах академической гимназии во Львове. В 70-х годах ХІХ века не удалось достичь этой цели.

Ключевые слова: украинцы, право, язык обучения, школа.

This article presents the struggle of Ruthenian deputies (Galician Diet) to change the Law on the language of instruction in popular and intermediate schools of 22 June 1867. Ruthenians (Ukrainians) wanted to introduce Ukrainian language as the language of instruction in the higher classes of the academic school in Lviv. In the 70s Nineteenth Century did not achieve this goal.

Key words: Ukrainians, law, language of instruction, school.

Теоділ Павликів та Микола Антоневич виступають в українській історіографії як політики з москвофільською орієнтацією. Однак не можна оцінювати їхню діяльність у 70-х роках ХІХ століття так однозначно. Будучи депутатами до Народного сейму у Львові, показали себе як захисники руських (українських) традицій. Формально фракція русинів у Галицькому сеймі була на той час однорідною, але в її лоні вже формувалися дві ідейно-протилежні орієнтації: національна (українська) і староруська, з якої з плином часу виникло крайнє проросійське (москвофільське) крило. Павликів належав до старшого покоління, натомість Антоневич, у міру радикалізації українського політичного середовища, в кінці 80-х років виразно став на москвофільському ґрунті, що однак не зменшує його заслуг на полі битви за доступ русинів до освіти, де основою була власна мова, як мова викладання в школах. Його виступи в сеймових дебатах свідчать про величезний заряд патріотизму і зв'язок з руськими традиціями. Антоневич боровся за школу для русинів з польськими політиками і саме боротьба, з домінуючою в Галичині польською культурою, штовхнула його в бік москвофільського табору, діячі якого розраховували на допомогу Росії.

Культурний напрямок розвитку шкільництва в Галичині в автономний період, визначив Закон про мови викладання в народних і середніх школах від 22 червня 1867 року. Перевага надавалася польській мові, як мові викладання, категорично обмежуючи

навчання українською та німецькою мовами. Закон був вигідним для польського шкільництва, але польські політики прямували до того, щоб ще більше поширювати польську культуру в Галичині, в результаті чого громадський простір для української мови був би ще більш обмеженим. Кілька місяців після ухвали грудневої конституції, в галицьких урядових колах з'явилася ініціатива провести зміни в Законі про мови. Вурядовій пропозиції, яка була складена до Сейму 22 серпня 1868 року, пропонувалося скасувати статтю ІІІ, в якій говорилося про обов'язкове навчання тієї мови краю, яка не була мовою викладання [1, s. 58; 2, s. 18]. Пропозиція скасувати статтю, що стосувалася народних шкіл, викликала питання в українських школах: чи уряд не має наміру вжити таких самих заходів у середніх школах? Українська мова була мовою викладання тільки в чотирьох молодших класах однієї гімназії – академічної гімназії у Львові, а польська – у всіх інших закладах на території Галичини (за винятком німецьких). Русини (українці) побоювалися, що реалізація урядової пропозиції доведе до витіснення української мови з усіх гімназій з польською мовою викладання, тоді як польська мова була б витіснена тільки з чотирьох молодших класів академічної гімназії. Через те, що українська мова не була б обов'язковою, настало б обмеження знання мови серед галицької молоді. Русини передбачували, що досягнення згоди Закону про мову з Конституцією

шляхом, пропонуванім урядом, спричинить ще більшу перевагу для польської мови. Такі зміни, які гарантували б ширшу присутність української мови в школах, вони пропонували в законі від 22 червня 1867 року.

У сеймових дебатах багаторазово вказувалось про несумісність Закону про мови зі статтею XIX Конституції, і ця несумісність була основою до внесення поправок [3, с. 12]. Ще у вересні 1868 року Теофіл Павликів порушив цю справу в контексті розкладу лекційних годин у східногалицьких гімназіях на 1869 рік [4, с. 169]. Вносячи відповідний запит, звинуватив Шкільну крайову раду, яка виділяла польську мову, тому, що вводила в програму навчання 3 години для польської мови, як мови викладання, а для української мови, як мови предмету – 2 години [4, с. 166].

Під час першого читання, яке відбулося 19 вересня 1868 року, Павликів негативно поставився до урядової пропозиції [5, с. 338–339; 6]. Пропозиція уряду тільки частково відповідала на очікування русинів. Павликів указав на розбіжність з Конституцією статей: I, II, IV, V і частково VII закону про мови. Він твердив, що не одну статтю, а шість необхідно змінити, і тим обгрунтував прагнення зробити ревізію всього закону. Вимагав, щоб справу передати шкільній комісії, як термінову, щоб вона була розглянута ще на тій же сесії [5, с. 338–339; 7, с. 1]. Сейм погодився з тією вимогою, але комісія не представила звіту. Голова комісії Юзеф Маєр заявив, що залагодження тієї «важливої» справи, «не може наступити за допомогою однієї заяви, але вимагає цілковитого перетворення Закону про мови в школах» [8, с. 837]. Висловився за усторонній аналіз співвідношення між Законом і Конституцією, що, на його думку, не могло бути розглянутим упродовж однієї сесії. Маєр віддаляв заяву Павликова пропозицією відсилання його до Крайового відомства і в результаті, ні державна пропозиція, ні заява Павликова не були позитивно розглянуті [9, с. 69].

У період перемовин у справі польсько-української угоди, після 1869 року, обидві сторони пробували дійти до порозуміння шляхом компромісу. Однак невдача договірної політики не тільки не затримала цього процесу, але навпаки, викликала чергові спроби ревізії Закону. До того ще дійшли результати старань русинів про введення української мови, як мови викладання у старших класах академічної гімназії. Змінам підлягав тоді зміст статті Va закону від 1867 року [10, с. 171; 1, с. 53]. Новий запис щоправда був корисним для академічної гімназії, але стосувався тільки однієї гімназії і не вирішував основних проблем українського шкільництва. Головною метою русинів було проведення структурних змін у правовій системі галицької освіти. Після розширення українських лекцій у старших класах академічної гімназії, поступила до Сейму заява Миколи Антоневича від 7 травня 1875 року, в якій вимагалися зміни закону про мови «зі справедливим врахуванням потреб населення краю» [11, с. 213; 9, с. 224].

Під час першого читання Антоневич представив стан середнього шкільництва в Галичині від часу введення польських лекцій. Користуючись статистичними даними, що були опубліковані владою, показав,

що в роках 1868-1874 успішно спадає кількість учнів греко-католицького віросповідання, зменшуючись на 300 (з близько 1 800 учнів греко-католицького віроспо-відання 1868 року, до 1 518 осіб 1874 р.) [12, с. 230–231].* У передавтономічний період українська молодь складала високий відсоток гімназійних учнів, напр., навчального року 1861/1862 – 26,8 % [15]. Наступних років показник зменшився (1880 р. сягнув 17,5 %) [1, с. 63]. Антоневич занепокоєно дивився на темп зменшення учнів греко-католицького віросповідання, в чому помічав негативні наслідки для рівня освіти для русинів, тим більше що загальна кількість учнів середніх шкіл зростала, поставали в той час нові заклади (Ясло, Золочів), а в інших збільшилася кількість класів (Коломия, Вадовіце, Стрий, Ярослав, Бережани) [16, с. 124; 1, с. 57]. На основі статистичних зіставлень Шкільної крайової ради, він звернув увагу депутатів на те, що зменшується кількість греко-католиків у гімназіях, у яких латинники до того часу, склали незначну меншість (Бережани, Бучач, Дрогобич, Коломия, Самбір і Станіславів)*. Лейтмотивом думки Антоневича було довести, що після введення польської мови, як мови викладання в середніх школах (1868), наступило зменшення кількості учнів греко-католицького віросповідання, яких Антоневич ідентифікував з руським народом. Більшістю голосів заяву відіслано до Шкільної комісії, яка висловила за її відхилення [12, с. 233; 9, с. 224].

Українські депутати, зумовлені потребою зміни закону про мови, відновили заяву на засіданні 15 березня 1876 року. Визвано Шкільну комісію, щоб у найближчому часі запропонувала Сеймові проект змін до закону [17, с. 42]. Підтримуючи свою чергову заяву, Антоневич указав на результати русинів, які старалися про те, щоб українська мова була ширше врахована в шкільних лекціях. Підвищенням тоном підкреслив, що це питання не вперше появилось у Сеймі : «і буде появлятися настільки довго і настільки часто, доки не буде прийнятим» [18, с. 93].

* За статистичними даними опублікованими Шкільною крайовою радою, 1872-1874 років кількість учнів греко-католицького віросповідання зменшилася в таких гімназіях: у Тернополі зі 115 до 89; у Станіславові зі 164 до 114; у Самборі зі 142 до 107; у другому львівському (німецькому) зі 119 до 65; у Коломиї зі 120 до 111; у Дрогобичі зі 130 до 92; у Бучачі з 98 до 75; у Бережанах зі 180 до 152. Зріст кількості учнів греко-католицького віросповідання в той час наступив у гімназії в Перемишлі зі 158 до 165, у реальній гімназії у Бродях з 21 до 29, та у реальній школі у Тернополі з 6 до 17 [13, с.9–10; 14, с.43].

* Гімназія у Бережанах: 1863 р. на 274 учнів було 160 гр.-кат.; 1865 р. на 321 – 165; 1868 р. на 305 – 168; 1870 р. на 379 – 185; 1872 р. на 391 – 180, 1874 р. на 346 – 152 . Гімназія у Бучачі: 1866 р. на 159 учнів було 80 гр.-кат.; 1867 р. на 160 – 96; 1868 р. на 165 – 89; 1870 р. на 183 – 97; 1873 р. на 175 – 91; 1874 р. на 156 – 75. Ще більшу різницю показує гімназія у Дрогобичі: 1866 р. на 315 учнів було 197 гр.-кат.; 1868 р. на 304 – 183; 1871 р. на 331 – 176; 1872 р. на 281 – 130; 1874 р. на 240 тільки 92. Гімназія у Коломиї: 1868 р. у чотирьох класах на 174 учнів було 99 гр.-кат.; 1870 р. на 180 – 93; 1871 р. на 179 – 76; 1872 р. на 250 – 120, а 1874 р. на 255 – 111 (збільшення кількості греко-католиків 1872 р. Антоневич пояснював збільшенням гімназії новими класами. Гімназія у Самборі: 1863 р. на 331 учня було 201 гр.-кат.; 1867 р. на 256 – 142, 1870 р. на 303 – 145, 1872 р. на 292 – 142, 1874 р. на 225 – 107. Гімназія у Станіславові :1863 р. на 387 було 202 гр.-кат.; 1867 р. на 386 – 177, 1870 р. на 303 – 145, 1874 р. на 294 – 114 [Див. 12, с.232; 13, с.9–10].

Згадав про долю заяви з попередньої сесії, яка не повернулася на засідання Сейму. Рішення комісії назвав необ'єктивною, і звинуватив у маніпуляції кількісними даними з перемишльської та коломиїської гімназії, які, на його думку, суперечили аргументації комісії. Він підтвердив, що в перемишльській гімназії кількість учнів греко-католицького віросповідання збільшилася зі 158 до 164 (звіт Комісії подає 165), тобто на 4 %. Однак у роках 1866-1870 ця кількість

зменшилася з 224 до 177 (на 20 %). Натомість у гімназії в Коломиї кількість греко-католиків у гімназії зменшилася в роках 1872-1873 зі 120 до 104, але 1874 року виросла до 111. Виявлений у звіті Сеймової комісії ріст кількості учнів греко-католицького віросповідання 1874 року Антоневиц визнав маніпуляцією: «*Бо саме у цій гімназії, в якій звіт хоче показати підвищення, немає жодного підвищення*» [Див. 18, с. 93-94; 13, с. 9-10].

Таблиця 1

Кількість учнів у гімназіях української та польської національностей 1866-1891 рр.*

Роки	Поляки	Русини
1866/67 – 1870/71	5 222 (70,6 %)	1 661 (22,5 %)
1871/72 – 1875/76	5 102 (73,4 %)	1 426 (20,5 %)
1876/77 – 1880/81	6 163 (74,7 %)	1 446 (17,5 %)
1881/82 – 1885/86	8 611 (75,9 %)	1 811 (16,9 %)
1886/87 – 1890/91	8 611 (76,4 %)	2 003 (17,8 %)

Українські депутати, зумовлені потребою зміни закону про мови, відновили заяву на засіданні 15 березня 1876 року. Визвано Шкільну комісію, щоб у найближчому часі запропонувала Сеймові проект змін до закону [17, с. 42]. Підтримуючи свою чергову заяву, Антоневиц указав на результати русинів, які старалися про те, щоб українська мова була ширше врахована в шкільних лекціях. Підвищенням тоном підкреслив, що це питання не вперше появилось у Сеймі: «*ї буде появлятися настільки довго і настільки часто, доки не буде прийнятим*» [18, с. 93]. Згадав про долю заяви з попередньої сесії, яка не повернулася на засідання Сейму. Рішення комісії назвав необ'єктивною, і звинуватив у маніпуляції кількісними даними з перемишльської та коломиїської гімназії, які, на його думку, суперечили аргументації комісії. Він підтвердив, що в перемишльській гімназії кількість учнів греко-католицького віросповідання збільшилася зі 158 до 164 (звіт Комісії подає 165), тобто на 4 %. Однак у роках 1866-1870 ця кількість зменшилася з 224 до 177 (на 20 %). Натомість у гімназії в Коломиї кількість греко-католиків у гімназії зменшилася в роках 1872-1873 зі 120 до 104, але 1874 року виросла до 111. Виявлений у звіті Сеймової комісії ріст кількості учнів греко-католицького віросповідання 1874 року Антоневиц визнав маніпуляцією: «*Бо саме у цій гімназії, в якій звіт хоче показати підвищення, немає жодного підвищення*» [див. 18, с. 93-94; 13, с. 9-10].

Антоневиц наводив приклади патріотизму русинів – рішення батьків посилати дітей до академічної гімназії в тому разі, коли тільки в чотирьох молодших класах викладання велося українською мовою і неможливо було продовжувати навчання цією мовою в старших класах. Антоневиц представляв зацікавлення народу відкриванням народних шкіл. Обов'язком руських депутатів – говорив – було нагадування

про права руського народу: «*Якщо наш народ добровільно і так численно відкривав школи, то ми не можемо бути байдужими на справи цього народу*» [18, с. 94-96; 19]. У розумінні українського шкільництва, дотеперішній період зобов'язання Закону оцінив негативно. Пробирав притягнути невпевнених депутатів, послаючись на промови Зигмунта Савчинського і Евзебіуша Черкавського, які в дебатах 1866 року говорили про відкриття дороги української мови до лекцій в міру її вдосконалення. Згадав затвердження Сейму 1865 року про рівноправність мов і договірну заяву делегата Ігнатія Каміньського з періоду, коли обговорювалась польсько-українська угода (1869-1871). Наводив приклади численних пропозицій, які подавалися у минулому депутатами обох національностей, що було спрямоване на позитивний розгляд руських вимог [18, с. 95-96].

Проект новелізації Закону спочатку був прийнятий у Сеймі прихильно. Багато польських депутатів підтримували зміни в дусі поміркованих українських пропозицій. Але голосування піднесенням руки не вирішило справи і маршал (спікер) розпорядився голосувати підводячись. Перелічивши депутатів, що підвелися, виявилось, що незначна більшість висловила за відсилання заяви Антоневица до Шкільної комісії, в якій вона не була позитивно розглянутою і не повернувся на засідання Сейму [9, с. 247; 20, с. 160].

Зусилля, які прикладали в 70-х роках XIX ст. українські депутати змінити Закон про мови викладання, не досягли очікуваного результату. Щойно, на зламі 80-90 років у відношенні польської сеймової більшості до шкільних українських вимог, наступили зміни. Дійшло до того внаслідок заяв Юліяна Романчука, політика з національним світоглядом. Однак, слід пам'ятати, що дорогою до успіху прикладали Романчукові також депутати зі староруською орієнтацією, а навіть москвофільською.

* Джерело: Баран С. З поля національної статистики галицьких середніх шкіл / Степан Баран // Студії з поля соціальних наук і статистики. Т. 2. – Львів, 1910. – С. 124. Задумом С. Барана, який посилався на офіційні статистичні дані, було показати відсоткове зменшення в гімназіях кількості учнів української національності і росту кількісної переваги учнів польської національності, після утворення Шкільної крайової комісії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Miąso J. Zdziejów szkolnictwa ukraińskiego w Galicji (1867-1914) / Miąso Józef // Rozprawy z Dziejów Oświaty. T. 34. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991.
2. Starzyński S. Uwagi o prawnej stronie równouprawnienia narodowości / Stanisław Starzyński. – Lwów, 1883.
3. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських Українців (1772-1880) / Володимир Гнатюк. – Відень, 1916.
4. Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem, Lwów (далі – Stenogr. spraw.), 11 posiedzenie 2 sesji 2 kadencji z 11 września 1868.
5. Stenogr. spraw., 18 posiedzenie 2 sesji 2 kadencji z 19 września 1868.
6. Визначний знавець австрійського законодавства Станіслав Стажиньскі твердив, що стаття III Закону про мови не суперечила Основному закону. На його думку, стаття XIX Конституції була «загальним правилом» тобто набирає чинності в такому значенні, що «не міг бути виданий жоден інший закон суперечливий його духові і змісту». Стажиньскі оцінив цю статтю як «зобов'язує негативно». Силу «позитивну» бачив шойно в розпорядженнях, що видавалися в послідовності виконання статті XIX. Див. Starzyński S. Sprawajęzykpaństwowe w Austrii / Stanisław Starzyński. – Lwów, 1884. – S. 56–57; його ж. Posejmie. – Lwów, 1884. – S. 89.
7. Полонизація Русинів а правительство, IV // Дѣло. – 1886. – nr 112, 4(16) жовтня.
8. Stenogr. spraw., 32 posiedzenie 2 sesji 2 kadencji z 8 października 1868. –S. 837.
9. Koziembrodzki W. Repertorium czynności galicyjskiego Sejmu Krajowego / Władysław Koziembrodzki. – T. 1. – Lwów. –S. 69.
10. Dzienni kustawi rozporządzeń krajowych. – 1874. – XXIX część, 30 czerwca, nr 45.
11. Stenogr. spraw., 13 posiedzenie 6 sesji 3 kadencji z 8 maja 1875.
12. Stenogr. spraw., 14 posiedzenie 6 sesji 3 kadencji z 10 maja 1875.
13. Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanieszkół średnich w latach 1872-1874. – Lwów.
14. Szujski J. Sejm galicyjski. Rok 1875 // Szujski Józef. Dzieła. – seria III, t. 3. Pisma polityczne. – Kraków, 1894.
15. 1866-1871 pp. відсоток русинів у середніх школах Галичини впав до 22,5 %. Див. Zborucki Z. Euzebjusz Czerkawski / Zygmunt Zborucki. – S. 19.
16. Баран С. З поля національної статистики галицьких середніх шкіл / Степан Баран // Студії з поля соціальних наук і статистики. Т. 2. – Львів, 1910.
17. Stenogr. spraw., 5 posiedzenie 7 sesji 3 kadencji z 15 marca 1876.
18. Stenogr. spraw., 7 posiedzenie 7 sesji 3 kadencji z 20 marca 1876.
19. Wykaz stanu szkół ludowych w Galicyi w roku szkolnym 1869 // Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w kraju, w latach szkolnych 1868 i 1869, вклейка.
20. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861-1901 pp. (нарис з історії українського парламентаризму) // Ігор Чорновол. – Львів, 2002.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Я. Мокляк, 2011

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2011

ВІДНОВЛЕННЯ ПОДАТКОВОГО АПАРАТУ ПЕТРОГРАДА В 1921-1923 РР.

Проаналізовано політику радянської держави в 1921-1923 рр., яка спрямована на відновлення діяльності податкових органів, визначені її особливості на прикладі Петрограду-Ленінграду як специфічної господарської одиниці.

Ключові слова: нова економічна політика, оподаткування, Податкове Управління, фінансові відділи, податкове районування.

Проанализирована политика советского государства в 1921-1923 гг., направленная на возобновление деятельности налоговых органов, определены ее особенности на примере Петрограда-Ленинграда как специфической хозяйственной единицы.

Ключевые слова: новая экономическая политика, налогообложение, Налоговое Управление, финансовые отделы, налоговое районирование.

The policy of the soviet state in 1921-1923 directed on restoration of the tax devices analysed in the article and peculiarities of the process are defined on an example of Petersburg as specific economic unit.

Key words: new economic policy, the taxation, Fiscal Administration, financial departments, tax division into districts.

Питання правового регулювання оподаткування надзвичайно актуальне в економічному та соціальному житті Української держави. Це зумовлено новими явищами в економіці України, її спрямованістю на перехід до ринкових відносин.

Питання оподаткування в останні роки є постійним предметом дослідження, але в основному увага приділяється саме податкам та податковій системі. Натомість життєздатність і надійність податкової системи, а здебільшого і стабільність економіки держави загалом, залежать також і від рівня організації податкової служби держави, налагодженості її роботи. У зв'язку з цим викликає інтерес діяльність державної податкової служби, оскільки від рівня її організації і діяльності залежить реалізація податкової політики держави.

Проблема організації податкової служби неодноразово поставала перед правлячою владою протягом усього історичного розвитку. Яскравим прикладом слугують 20-ті роки ХХ ст., коли почалася чергова реорганізація податкової системи. Вона вимагала й налагодження ефективної роботи податкового апарату, який було зруйновано за часів політики «воєнного комунізму» та громадянської війни. 1921-1923 рр. – це період відновлення податкової системи, який відбувався за рахунок збільшення кількісних показників. Велика кількість різноманітних податків була результатом їх термінового, а, отже, не зовсім продуманого введення. Для проведення податкової політики радянська влада мала налагодити ефективну роботу податкових органів.

Слід зазначити, що питання податкової політики та долі податкових органів у роки нової економічної

політики знайшли відображення в працях В. Гроссмана [3], П. П. Гензеля [1], Г. Л. Мар'яхіна [5], В. П. Дяченка [4]. Основну увагу вони приділяють особливостям податкової системи радянської держави, не полишаючи поза увагою й процес відновлення роботи загальнодержавних податкових органів.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються 1921-1923 рр. Автор статті має на меті проаналізувати політику радянської держави в зазначений період, спрямовану на відновлення податкового апарату, та визначити її особливості, використавши при цьому приклад Петрограду-Ленінграду як специфічної господарської одиниці. Досягнення поставленої мети відбувається на підставі опрацювання історичної літератури та залучення документів правлячої більшовицької партії, вищих та місцевих органів влади й управління, архівних джерел.

Розглядаючи процес реорганізації податкового апарату в 1921-1923 рр., варто проаналізувати ситуацію, що склалася в податковій сфері країни. Із серпня 1920 р. у Петрограді діяв єдиний фінансовий орган – Фінансовий відділ петроградського міськвиконкому. Однією з його структурних частин було Податкове Управління. Саме на нього поклалися обов'язки з нагляду за виконанням у межах губернії та міста декретів, правил та інструкцій з питань прямого та непрямого оподаткування, керівництва податковою діяльністю повітових фінансових відділів, нагляд за своєчасним надходженням податків та зборів тощо [15, арк. 41].

У січні 1921 р. Управлінням активно велася робота з розробки матеріалів зі встановлення окладів майбутнього прибутково-майнового податку [17,

80]. Проте ситуація в країні внесла свої корективи не лише в діяльність Податкового Управління, але й поставила під сумнів питання його подальшого існування. Це було викликано прийняттям рішення про припинення стягнення податків у лютому 1921 р. 3 лютого 1921 р. було видано декрет про скасування всіх грошових податків та зборів [2, с. 3]. Такому кроку сприяли об'єктивні обставини періоду «воєнного комунізму». Основні заходи економічної політики 1918-1920 рр. – продрозкладка, натуралізація заробітної плати, проведення принципів безкоштовності – сприяли зміні курсу державної політики в економічній сфері в напрямку відмови від грошей як засобу розрахунку з населенням узагалі та між громадянами зокрема. Отже, перехід до натуральних відносин у роки громадянської війни зробив не потрібним існування та діяльність грошової податкової системи. Крім того, політика націоналізації та ліквідації приватної власності і капіталу призвела до практичної втрати потенційних об'єктів оподаткування. Зважаючи на все вищесказане, послідовне проведення попередньої політики сприяло повній ліквідації грошових податків, а в атмосфері відмирання податкової системи поступово відбувалося руйнування податкового апарату. І, врешті-решт, 9 лютого 1921 р. податковий апарат країни було розпущено [2, с. 3].

З даного часу для Податкового Управління почався доволі тривалий період бездіяльності. Про це неодноразово повідомлялося в доповідях про роботу Губернського фінансового відділу. Так, у звіті про його діяльність за другу чверть 1921 р. (квітень-червень) особливо зазначалося бездіяльність Податкового Управління, що пояснювалося невирішенистю питання про його подальше існування у зв'язку з припиненням стягнення податків, а також новою спрямованістю економічної політики. Під останнім малося на увазі оздоровлення грошового обігу шляхом вилучення грошових знаків у населення [18, арк. 24].

У зв'язку з переходом до реалізації принципів нової економічної політики почалося чергове реформування податкових органів. 8 листопада 1921 р. завідуючим Губернського фінансового відділу Я. Таргуловим було видано наказ про нову організацію та штати Фінансового відділу. Відтепер податкова справа та спостереження за прибутками поєднувалися в одному підрозділі – Відділі прибутків [9, арк. 91]. Таким чином, 8 листопада 1921 р. можна вважати початком відновлення організації в Петрограді податкового апарату.

22 квітня 1922 р. відділ прибутків було перейменовано в Управління податками та державними прибутками відповідно до наказу № 71 завідуючого Губернським фінансовим відділом [10, арк. 75]. В Управлінні діяли відділ державних прямих податків та зборів, непрямих та місцевих податків. Штат Управління було збільшено до 259 чоловік, у тому числі 35 фінансових інспекторів по Петрограду та 12 – по губернії, 30 інспекторів по непрямим податкам та 60 – їх помічників. Саме фінансові інспектори з прямих податків та інспектори з непрямих, а також

канцелярії цих податкових робітників здійснювали зовнішній податковий нагляд [11, арк. 75–76].

У зв'язку із введенням різноманітних прямих та непрямих податків постала потреба створення окремих підрозділів для роботи по кожному з видів оподаткування. Починаючи з другої половини 1922 р. Управління податками та державними прибутками стало більш дрібно структурованим. Підтвердженням цього слугують доповіді губернських інспекторів, які досліджували в жовтні 1922 р. відділи та підвідділи Податкового Управління. Так, згідно з доповіддю губернською інспектора Л. В. Агафонова відділ промислових зборів мав чотири діловодства: з патентного, зрівняльного зборів, з підрядів та поставок, а також «окладне та недоїмочне» діловодства [12, арк. 33–37]. Губернський інспектор Л. В. Агафонов зазначав, що на момент проведеної ним перевірки існували недоліки в організації справ у даному підрозділі. Наприклад, це стосувалося реєстрації платників податків, які приходили до відділу. Так, були відсутні реєстраційні форми і платникам пропонувалося знайти їх у «Вестнике Петросовета». Як наслідок, значна частина платників вдруге до відділу не поверталася [12, арк. 36].

У жовтні 1922 р. була здійснена перевірка відділу по гербовому, канцелярському зборам та загальногромадянському податку [12, арк. 36 зв.]. Наступним було досліджено структуру та діяльність відділу непрямих податків [12, арк. 43–48]. Останній складався з чотирьох підвідділів, в яких на той час працювало 37 співробітників та 91 робітників зовнішньої служби. Перший підвідділ – судово-адміністративний – займався розглядом протоколів з питань порушення правил акцизного оподаткування. Інші три підвідділи відділу непрямих податків займалися питаннями певної групи акцизів. Так, другий відділ – на цукор, нафтові продукти і сіль; третій – на різні види вин, пиво, мед, квас, мінеральні та штучні води, тютюн та тютюнові вироби, сірники, гільзи та папіросний папір; четвертий – на чай, каву та її сурогати, спирт, дріжджі та свічки [12, арк. 43 зв.]. Третьою складовою частиною Управління податками та державними прибутками був відділ місцевих податків та зборів, у структурі якого функціонувало два бухгалтерських підвідділи [12, арк. 63–65].

Таким чином, в основу організації Податкового Управління було покладено принцип поділу на відділи та підвідділи. Кожен відділ займався питаннями однієї з категорій податків: державних прямих та непрямих, місцевих податків і зборів.

Декретом від 16 листопада 1922 р. був введений прибутковий податок з громадян, які мешкали в місті, та юридичних осіб торгово-промислового характеру, крім державних та кооперативних. Для державних, кооперативних підприємств та змішаних товариств за участі держави декретом від 20 червня 1923 р. встановлювався прибутковий податок з максимальною ставкою у 8 % із суми прибутку [1, с. 54]. З метою збільшення податкового тиску на заможні верстви до складу прибуткового податку було включено податок на майно. Його розрахунки здійснювались аналогічно розрахункам прибуткового податку. У Петроградській губернії на 1 квітня 1922 р.

було зареєстровано 45 915 платників прибутково-майнового податку, серед яких прибуткового – 32 948 осіб із загальним окладом 11 млн. руб., та майнового – 1 283 особи з окладом 355 тис. 465 руб. [13, арк. 17]. Значна кількість роботи з прибутково-майнового оподаткування поставила на порядок денний питання про створення окремого підрозділу. На це було акцентовано увагу в лютому 1923 р. завідуючим Податковим Управлінням І. Нягою [16, арк. 72–73]. 20 лютого 1923 р. завідуючий Губфінвідділом І. Котляков затвердив проєкт створення нового відділу з питань прибутково-майнового податку [16, арк. 73 зв.].

На початку 1923 р. склалися передумови заміни натуральної форми стягнення продовольчого податку грошовими виплатами, а також об'єднання його з іншими видами податків, які сплачували селяни. Введення єдиного податку мало на меті ліквідувати багато чисельність зборів, що існували на той час. Єдиний сільськогосподарський податок встановлювався замість продовольчого, трудового гужового, подвірньо-грошового та загальногромадянського податків. Одиницею сплати визначався пуд жита та пуд пшениці. Щодо тих місцевостей, де оподаткування відбувалося в грошовій формі, житня та пшенична одиниці переводилися на радянські грошові знаки відповідно до курсу НКФ. Продовольчі органи були реформовані. Їх апарат та матеріали підлягали переданню до Губернського фінансового відділу (ГФВ).

Штат співробітників з єдиного сільськогосподарського податку формувався за рахунок працівників відділу заготівель та апарату податкової інспектури. Для подальшої підготовки останньої планувалося створення спеціальних курсів. 21 квітня 1923 р. учбовим комітетом курсів із сільськогосподарського податку при ГФВ було затверджено програму навчання, яка окрім основної практичної підготовки з проведення техніки нарахування сільськогосподарського податку включала і теоретичний курс з питань основ законодавства по різним видам податків. Це свідчить про прагнення підготовки спеціалістів відповідно до державної та місцевої податкової політики [14, арк.90].

Важливим питанням на той час залишалося і податкове районування Петрограду. Так, на квітень 1923 р. в місті існувало 50 районних податкових дільниць. Проте, у зв'язку з перенавантаженням фінансових інспекторів роботою пропонувалося збільшити їх кількість [16, арк. 146]. У червні 1923 р. завідуючим Губернським фінансовим відділом було санкціоновано реорганізацію Петрограду на 63 фінансові дільниці [16, арк. 146]. Постає також питання поділу території Петрогубнепрямподатку на нові дільниці. Відповідно до плану у Петрограді створювалися 27 дільниць з непрямих податків, на території кожної з яких розміщувалися як дрібні, так і великі торгові й промислові підприємства, що займалися виробництвом чи збутом підкацизних товарів [16, арк. 309–313]. Все це свідчило про активну підприємницьку діяльність у місті.

Через недостатнє фінансування Петроградське Податкове Управління в перший рік своєї діяльності

переживало нестачу співробітників. Ця обставина не дозволила одразу організувати ефективну роботу зі стягнення податків. Відбувалося постійне збільшення обсягів роботи податкових органів. Про це свідчать цифри та темпи економічного розвитку Петрограду. Так, з 1921 р. у місті була відкрита велика кількість лавок, магазинів. Навесні 1923 р. 91 % роздрібною торгівлі в місті було зосереджено в руках приватників [7, с. 22]. Восени того ж року даний показник вже досяг 95 %. Частка приватних власників оптових підприємств складала 42 %, а приватна торгівля в цілому становила 48 % всієї суми торгових оборотів у Петрограді з 1922/1923 рр. [8, с. 172–174].

У той же час, на середину 1921 р. кількість працівників Податкового Управління була мінімальною – 26 чоловік, які були залишені в Управлінні для «ліквідації справ» [17, арк. 81 зв.]. Процес нарощування штату робітників податкового органу почався з відновлення діяльності Податкового Управління. Проте, характерною рисою процесу була невідповідність кількості наявних співробітників нормам, що встановлювалися НКФ чи завідуючим Губфінвідділом. Як уже зазначалося, 8 листопада 1921 р. в складі ГФВ створювався відділ прибутків. Йому передбачався штат у 99 співробітників із завідуючим включно [9, арк. 91–92 зв.]. Реальна ж кількість співробітників відділу на 1 січня 1922 р. складала 94 чоловіки [13, арк. 31 зв.].

У зв'язку зі збільшенням обсягів роботи почалося розширення апарату. Так, на квітень 1922 р. особовий склад петроградського податкового органу досяг 164 чоловіки, а на 1 травня – 191 чол. [16, арк. 99]. Дане збільшення стало можливим за рахунок призначення нових співробітників. На 15 серпня 1922 р. в Податковому Управлінні перебувало 427 співробітників, хоча по штату місцевому податковому органу належало мати 503 чоловіки [16, арк. 236–236 зв.]. Таким чином, нестача штатних працівників є очевидною.

З розширенням обов'язків податкових робітників на порядку денному постало питання збільшення їх кількості. Наказом НКФ від 12 грудня 1922 р. для петроградського податкового органу було затверджено штат у 833 співробітника [16, арк. 89]. Чергове збільшення штату відбулося зі створенням відділень з прибутково-майнового та єдиного сільськогосподарського податків.

Отже, кількість співробітників Податкового Управління з моменту початку його діяльності 1 листопада 1921 р. до 1923 р. збільшилася в 9 разів. Варто зазначити, що дійсне нарощування кількості співробітників управління почалося з кінця 1922 р. Місцевий податковий орган відчував потребу в співробітниках у зв'язку з недостатнім фінансуванням з Центру.

Принциповим питанням у процесі формування особового складу петроградського податкового органу було залучення спеціалістів податкової справи. Цьому сприяло те, що в колишній столиці залишилося багато співробітників центральних фінансових та податкових відомств. Відповідно до звіту петроградського відділення Робітничо-Селянсь-

кої інспекції, яке в середині 1922 р. займалося губернії, особовий склад Управління складався виключно з колишніх фінансових робітників. Так, на початку 1923 р. фінінспекція з прямого оподаткування на 80 % складалася зі співробітників з «податковим стажем», тобто спеціалістів, які були задіяні радянською владою під час формування державних органів та установ [13, арк. 1 зв.].

Повернення до роботи за спеціальністю колишніх працівників податкової справи використовувалося місцевим петроградським керівництвом як одне з головних засобів та джерел поповнення штату податкового апарату. 22 серпня 1921 р. у зв'язку з нестачею кадрів на місцях РНК видав постанову «Про повернення до праці за своїм фахом працівників податкової справи». Виконання даної постанови покладалося на Народний комісаріат праці. Саме він мав знаходити працюючих не за фахом податкових працівників та направляти їх у розпорядження Наркомфіну [6, с. 24].

Другим способом формування місцевого штату податкових працівників була їх підготовка через навчання на фінансових курсах. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені ще весною 1922 р., коли при НКФ були створені шестимісячні курси. Протягом перших трьох місяців викладалися загальні предмети, а потім йшла спеціалізація. Вона включала податки, кошторисно-звітний цикл, банківську та страхувальну справи. В першій третині 1923 р. у Петрограді діяли тримісячні фінансові курси з підготовки фахівців для Північно-Західної області [13, арк. 30]. Вони поєднували в собі два учбово-підготовчі процеси. По-перше, курси Уповноваженого НКФ області з підготовки кваліфікованих робітників. По-друге, курси Губфінвідділу, де готувалися фінансові агенти та діловоди для роботи в Податковому Управлінні.

Незважаючи на збільшення кількості співробітників податкового апарату, не відбувалося попов-

перевіркою податкової справи в Петрограді танення робітниками канцелярій інспекторів з прямих та непрямих податків. Підтвердженням даного факту є доповідь завідуючого інструкторським відділенням Васильєва про формування кількісного складу Управління в 1921-1922 рр. Він наголошував на тому, що фінансові інспектори не мали помічників для канцелярської роботи і були змушені робити все власноруч [16, арк. 99]. Відчутне поповнення канцелярій з прямих податків спостерігається в 1923 р. На відповідні посади було призначено 139 чоловік.

Отже, 8 листопада 1921 р. можна вважати початком організації в Петрограді податкового апарату. В основу організації Податкового Управління було покладено принцип поділу на відділи та підвідділи. Кожен відділ займався питаннями однієї з категорій податків: державних прямих та непрямих, місцевих податків і зборів. Найбільша кількість призначень на посади інспекторів з прямих та непрямих податків, а також їх помічників припала на 1922-1923 рр. Сформований у достатній кількості на кінець 1922 р. апарат зовнішньої інспекції до середини 1923 р. не був повністю забезпечений помічниками інспекторів та канцелярських робітників у власних фінансових дільницях. У зв'язку з недостатнім фінансуванням з Центру місцевий податковий орган відчував потребу в співробітниках. Повернення до роботи за спеціальністю колишніх працівників податкової справи використовувалося місцевим петроградським керівництвом як одне з головних засобів та джерел поповнення штату податкового апарату. Цьому сприяло те, що в колишній столиці залишилося багато співробітників колишніх центральних фінансових та податкових відомств. У цілому на кінець 1923 р. Петроград був забезпечений кваліфікованим складом податкових працівників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гензель П. П. Налоги Союза ССР / П. П. Гензель. – М., 1926.
2. Государственные и местные денежные налоги и сборы. – Рыбинск, 1922.
3. Гроссман В. Я. Налоги и сборы в СССР / В. Я. Гроссман. – М., 1929.
4. Дьяченко В. П. История финансов СССР (1917-1950 гг.) / В. П. Дьяченко. – М., 1978.
5. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г. Л. Марьяхин. – М., 1964.
6. Налоги: Сборник декретов, инструкций и циркуляров на 1921-1922 гг. / Центроналлог. – Пг. ; М., 1922.
7. Пятый отчет петроградского губернского экономического совещания совету Труда и Оборона (с октября 1922 г. по март 1923 г.). – Пг., 1923.
8. Хозяйственный отчет Северо-Западной области за 1922/23. – Л., 1924.
9. Центральний Державний архів м. Санкт-Петербурга (далі – ЦДА СПб), ф.1963, оп. 4, спр. 132.
10. ЦДА СПб, ф. 1963, оп. 4, спр. 200.
11. ЦДА СПб, ф. 1963, оп. 4, спр. 235.
12. ЦДА СПб, ф. 1963, оп. 4, спр. 265.
13. ЦДА СПб, ф. 1963, оп. 4, спр. 267.
14. ЦДА СПб, ф. 1963, оп. 5, спр. 46.
15. ЦДА СПб, ф. 1963, оп. 8, спр. 533.
16. ЦДА СПб, ф. 1963, оп. 133, спр. 46.
17. ЦДА СПб, ф. 1963, оп. 144, спр. 4.
18. ЦДА СПб, ф. 1963, оп. 144, спр. 7.
19. ЦДА СПб, ф. 1963, оп. 144, спр. 8.

Рецензенти: Лантух В. В., д.і.н., професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ ПРОЦЕС ДО КРИМУ В 1944-1964 РОКАХ: ПРИЧИНИ, ХІД, ПОМИЛКИ, РЕЗУЛЬТАТИ

Стаття присвячена переселенському процесу до Криму, який був розгорнутий у зв'язку зі значними людськими втратами, які трапились внаслідок Великої вітчизняної війни. Вона містить доволі загальне теоретичне наповнення стосовно характеристики «демографічної політики» та її методів. Особливу увагу автор привернув причинам, ходу, помилкам та результатам процесу переселення колгоспників-переселенців на півострів. Матеріал ґрунтується на архівних джерелах, багатий фактичними даними, що дозволяє зрозуміти сутність процесу, який відіграв суттєву роль в житті Криму після війни.

Ключеві слова: переселенський процес, демографічна політика, колгоспники-переселенці, пільги, народне господарство.

Статья посвящена переселенческому процессу в Крым, который был развернут в связи с колоссальными людскими потерями, случившимися в результате Великой отечественной войны. Она содержит довольно общее теоретическое наполнение относительно характеристики «демографической политики» и ее методов. Особое внимание автор уделил причинам, ходу, ошибкам и результатам процесса переселения колхозников-переселенцев на полуостров. Материал основан на архивных источниках, богат фактическими данными, что позволяет понять сущность процесса, который сыграл определяющую роль в послевоенной жизни Крыма.

Ключевые слова: переселенческий процесс, демографическая политика, колхозники-переселенцы, льготы, народное хозяйство.

The article is devoted to the resettlement processes in Crimea, which were started in connection with colossal human losses, occurring as a result of GPW. It contains a rather general theoretical admission concerning the description of «demographic policy» and its methods. The author allots special attention to the causes, courses, mistakes and results of the resettlement processes of the collective farm workers on the peninsula. The material is based on archive sources and rich factual data, which allow us to understand the meaning of the processes, which played a defining role in Crimean post-war life.

Key words: resettlement processes, demographic policy, collective farm workers, privileges, national farming.

Категорія «демографічна політика» до сьогодні не отримала узгодженого трактування. Традиційно вона сприймається як певна діяльність держави, метою якої є змінення демографічних показників розвитку населення та режиму його відтворення [1, с. 3]. У радянський період вона розглядалась як частина, складовий елемент соціально-економічної політики, яка ураховувала особливості різних регіонів держави [2, с. 211].

Задля відповідного міжрайонного перерозподілу населення практикувалось використання економічних важелів та звертання до патріотичних почуттів людей [3, с. 77].

Методи демографічної політики, які мали місце в Радянському Союзі, можна умовно поділити на три групи:

1) економічні міри – сплата різного роду заохочувальних винагороджень при переїзді в потрібному напрямку; встановлення в районах «виходу» мігрантів завищених ставок заробітної плати; прискорений

розвиток в цих районах житлового та побутового будівництва; створення робочих місць для «других» членів родини, переважно жінок;

2) адміністративно-юридичні – законодавча заборона або дозвіл на переміщення у ті чи інші частини держави; різного роду пільги для певних соціальних груп: при прийомі до навчального закладу, розподілу суспільних фондів та інших акцій цього ж роду;

3) міри соціально-психологічного впливу – використання засобів масової інформації – преси, радіо, телебачення, а також усіх видів мистецтва з метою регулювання демографічних процесів у тому напрямку, якому було потрібне державі [3, с. 93–94].

Метою цієї статті є обґрунтування суті переселенського процесу в Крим у повоєнний період.

Будь-яких монографічних досліджень, які б висвітлювали тему в повній мірі, не існує. Деякі сюжети, пов'язані з соціально-демографічними процесами в Криму протягом 1944-1964 років, перманентно зустрічаються в наукових, публіцистичних

працях лише у вигляді згадувань [4]. Серед інших виділяється лише дослідження доктора історичних наук, професора Матвія Михайловича Максименка, який у своїй докторській дисертації «Местные Советы Крыма в возрождении и дальнейшем развитии экономики и культуры в послевоенный период: 1946-1958», а також в інших своїх працях [5] торкається вказаної теми. Розглядаючи роль місцевих рад у розвитку економіки та культури у повоєнний період, автор присвятив окрему главу переселенню колгоспників у Крим з інших районів СРСР. М. М. Максименко вказує на неточності в працях істориків, які займалися питаннями міграції населення в СРСР [6].

Процес заселення Криму колгоспниками-переселенцями знайшов своє відображення на сторінках місцевої преси, а саме – в газеті «Красный Крым», де друкувались різного роду постанови, накази, які стосувались переселенців [7, с. 2]. Безумовний інтерес мають спогади безпосередньо самих колгоспників, надруковані в газеті [8, с. 1].

Відсутність потужної історіографічної бази компенсується цілим комплексом історичних джерел. Архівні фонди зберігають багату та достатньо докладну інформацію стосовно всіх обставин та специфіки міграційних процесів до Криму.

Актуальність теми обумовлюється тим, що міграція населення суттєво впливає на формування та функціонування людського капіталу та ресурсів, а через них – на всі аспекти життєдіяльності. Саме завдяки цьому звертає увагу вчених вивчення процесів прибуття та вибуття населення в ретроспективі. Міграція населення завжди пов'язана з певною територією, отже, виступає одним із ключових понять регіональної економіки. В рамках планової економіки його широко використовували з метою оптимізувати територіальну організацію продуктивних сил. Використовуючи саме трудову міграцію, радянська держава вирішувала проблему дефіциту кадрів у тому чи іншому регіоні [9].

Мобілізація до армії, евакуація населення протягом 1941-1942 років, примусове виселення людей німецької національності в серпні 1941 року, кримських татар, вірмен, кримських греків та болгар у травні-червні 1944 року, знищення окупантами та відгін на каторжні праці до Німеччини багатьох десятків тисяч кримчан призвели до того, що населення Криму з 1 127 тис. осіб на 1 січня 1940 року скоротилось до 379 тис. осіб на літо 1944 року. Зважаючи на ці обставини, 12 серпня 1944 року Державний Комітет Оборони прийняв постанову про заселення районів Криму переселенцями з Росії та України. До 1 грудня 1944 року сюди вже прибуло 64 тисячі осіб. Певна частина кримчан в 1944-1945 роках повернулася з евакуації, частина людей прибула шляхом державної та комсомольської мобілізації на допомогу по відродженню зруйнованого господарства [10, с. 9].

Крім переселенців, яких організовано (іноді й добровільно-примусово) відправляли до Криму, були випадки самостійного їх прибуття на півострів. Наприкінці 1947 року їх уже нараховувалось 2 337 сімей з 27 областей СРСР [11, арк. 200]. Деякі сім'ї ще й запрошували своїх родичів та близьких [12, арк. 93].

Так, переселенець О. Єфімов, який мешкав у колгоспі ім. Молотова – село Кабурча Білогорського району, пригадував: *«Из разных районов Тамбовской области в прошлом году приехали сюда колхозники. Они ехали в Крым с горячим желанием быстрее возродить этот чудесный уголок Советской Родины, поднять и поставить на службу фронту его богатые возможности. На новых местах переселенцы столкнулись с немалыми трудностями: разоренное фашистами многообразное хозяйство артели требовало большой и дружной работы. После учета трудоспособного населения, навыков, знаний и опыта людей было создано 26 специализированных звеньев в составе шести бригад, получивших по акту инвентарь, тягло, сбрую, посевные участки. 20 агитаторов в бригадах и звеньях рассказывают колхозникам о войне, о нашей Родине, о скорой победе над врагом. Чтобы охватить агитационной работой всех трудящихся, деревня разбита на десятидворки и к каждой из них прикреплен агитатор»* [13, с. 2]. Секретар первинної партійної організації колгоспу ім. Молотова, Алуштинського району М. Шаховцев пригадував: *«По извилистому Алуштинскому шоссе мы направились в новый для нас край, к новому месту жительства – в колхоз им. Молотова. Все мы – кубанцы, но жили раньше в разных станицах. Каждый из нас привык к своему селению, к своей улице, к своему дому. На новых местах жизнь пришлось начинать заново. Трудновато было по началу. Здесь главное внимание уделяется укреплению трудовой дисциплины. Прошло больше полгода, как мы на новых местах. Все колхозники живут в отремонтированных домах, имеют приусадебные участки»* [7, с. 2]. Таким чином, кожен колгоспник повинен був отримати будинок, присадибну ділянку, довгострокову позику та корову [8, с. 1]. Деякі переселенські колгоспи навіть друкували власні періодичні видання. Наприклад, газета «Ленинский путь» – орган Алуштинського РК ВКП(б) та райрад депутатів трудящих. У ній друкувались агротехнічні поради та статті фахівців за спеціальними культурами. Газета допомагала колгоспникам пристосовуватись до відмінностей праці в садах Південного берегу, на виноградних та тютюнових плантаціях [14, с. 2].

Організаторами переселення були враховані всі вимоги задля скорішого закріплення людей, що прибули. Але вже дуже скоро з'явилися перші проблеми. Так, процес вручення на безстрокове (вічне) використання землі переселенським колгоспом іноді значно затримувався [11, арк. 69]. У Бахчисарайському та Куйбишевському районах, не дивлячись на неодноразові вказівки та рішення облвиконкому, частина помешкань з надвірними будівлями не були передані колгоспникам-переселенцям, це призвело до того, що колгоспники не відчували відповідальності за будинки, в яких вони жили. До того ж, унаслідок халатного відношення з боку голови Бахчисарайського райвиконкому та Куйбишевського райвиконкому до організації охорони, житловий фонд колгоспу руйнувався [11, арк. 73].

Постановою Ради Міністрів СРСР від 20 січня 1955 року № 100-10 було визначено план переселення

на 1955 рік до Кримської області в кількості 2 190 сімей, у тому числі в сільськогосподарські колгоспи – 1 840 сімей та в риболовецькі – 350 сімей. На 1 січня 1956 року було прийнято: в сільськогосподарські колгоспи 2 124 сімей (8 393 людини), в тому числі працездатних – 4 912 людей; у риболовецькі колгоспи – 126 сімей (485 людей), у тому числі працездатних – 212 осіб. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1954 року № 1894 було прийнято людей з міст та райцентрів області в сільськогосподарські колгоспи 825 сімей (3 242 людини), 1 846 людей працездатних та до риболовецьких колгоспів 16 сімей, 54 людини з них було працездатних. Загалом у 1955 році було прийнято планових переселенців разом із робочими та службовцями по внутрішньому обласному переселенню 3 091 сім'я з кількістю населення в 12 174 людини, враховуючи 7 065 працездатних. Середня чисельність однієї переселенської родини по плановому переселенню була 3,9 людини, в тому числі працездатних 2,3 людини. Основна кількість переселенців прибула до колгоспів Кримської області в березні, квітні, травні 1955 року. Прийом переселенців здійснювався до 126 колгоспів дев'яти районів. Встановлений план прийняття колгоспників всі райони досягли, а колгоспи: Азовського, Євпаторійського, Октябрського та Чорноморського районів завдання перевиконали. В цілому по області встановлений план перевиконали на 102,7 %. На 1 січня 1956 року в колгоспах області закріпилось 2 503 сімей [20]. Вибуття переселенців можна пояснити наступними фактами: невдоволення господарськими незручностями, особливо в той час, коли дуже повільно йшло будівництво житла. Це призводило до того, що переселенці були не певні в отриманні будинків. Також мав місце неретельний відбір переселенців в областях виходу. Так, наприклад, з колгоспу ім. Енгельса, Сімферопольського району вибув переселенець Майдан, який згідно з рішенням медиків до фізичної праці був непридатним, дружина Майдана, у свою чергу, стверджувала, що приїхала до Криму лікуватись [15, арк. 19]. Вибуття переселенців з риболовецьких колгоспів пояснювалось їх слабкою економікою та відносно невеликими заробітками колгоспників. Крім цього, в колгоспи здебільшого прибували переселенці-електрики, бухгалтери, перукарі, трактористи, вони певна річ, не мали досвіду праці на морі. Із загальної кількості прийнятих до колгоспів по внутрішньому переселенню вибуло значно менше, ніж планових переселенців, що пояснюється більш старанним відбором переселенців самими колгоспниками, нерідко після практичної перевірки кандидатів у колгоспах.

З метою викоренення недоліків у господарському улаштуванні переселенців були прийняті наступні міри. Наприкінці вересня на засіданні Кримського обкому КП України було обмірковане питання про пришвидшення темпів будівництва житла для переселенців; на початку жовтня це ж питання було обговорене на засіданні облвиконкому, на якому були присутні голови всіх райвиконкомів; у другій половині листопада на засіданні облвиконкому обговорювалось питання про господарське улаштування

переселенців Сакського, Кіровського та Причорноморського районів; згідно з рішенням бюро Кримського обкому КП України протягом листопада була проведена суцільна перевірка господарського улаштування переселенців у колгоспах з обговоренням підсумків на засіданні райвиконкомів; були відрядженні представники облвиконкому для перевірки та надання допомоги районам та колгоспам по господарському улаштуванню переселенців.

З 1944 до 1951 року сім'ї були заселені в будинки, які залишились в обласних селах, які мали воду, придатні польові землі, присадибні ділянки. До того ж заселення велось переважно в гірські та передгірські райони. Починаючи з 1952 року, переселення велось і в степні райони області. Для сімей переселенців колгоспи та радгоспи почали будувати селища на нових місцях з кількістю від 40 до 150 та більше будинків. Якщо з 1944 до 1955 року приймали кожен рік від двох до трьох тисяч родин та будували для них від 700 до 2 500 будинків, то вже починаючи з 1956 року, кількість переселенців зростає до чотирьох-семи тисяч родин, а будівництво зросло до трьох-шести тисяч будинків у рік. До того ж, у зв'язку з тим, що ЦК КПРС та КПУ поставило перед Кримською областю нову відповідальну мету – перетворити Крим в область суцільного садівництва та виноградарства, то починаючи з 1956 року, під керівництвом обласної партійної організації приступили до виконання цього завдання. До 1959 року Кримська область мала під насадженнями 200 тисяч га. Задля порівняння відмітимо, що в 1952 році було 34 га [16, арк. 4].

Зі звіту «О количестве принятых семей переселенцев за период с 1944 по 1961 год» дізнаємось, що протягом 1956-1960 років було прийнято 28 853 родини (108 112 людей), вибуло 5 528 сімей [17, арк.10]. На 1961 рік передбачався план прийому сімей переселенців та будівництво для них житла з урахуванням нового порядку планування. Представленим планом передбачувався прийом сімей переселенців в 1961 році у вже готові будинки, що виключало б підселення. З урахуванням очікуваного виконання плану вводу в експлуатацію будинків на 1 січня 1962 та можливого завершення будівництва частини будівель в першому кварталі 1963 року, колгоспи та радгоспи області могли прийняти 3 800 родин. План будівництва житла на 1961 рік визначався в кількості 5 300 будинків [18, арк. 23].

Планом розвитку народного господарства УРСР на 1964 рік передбачалось прийняти переселенців у колгоспи та радгоспи Кримської області з 15 областей республіки – 7 000 сімей.

У зв'язку з тим, що до моменту прийому не була підготовлена необхідна кількість будинків, мали приймати переселенців у два етапи: п'ять тисяч навесні 1963 року та дві тисячі перенесли на четвертий квартал 1963 року. В 1964 році колгоспами та радгоспами було прийнято переселенців з областей виходу в кількості 6 923 сімей (25 832 людини), в тому числі 15 276 працездатних, та по внутрішньому переселенню з міст та райцентрів Кримської області прийнято 19 сімей у кількості 66 осіб, у тому числі 38 працездатних. З 7 000 сімей прийнято в колгоспи та

радгоспи з областей виходу та по обласному переселенню 6 942 сім'ї з кількісним складом сімей 2 530 осіб, у тому числі 15 275 працездатних [19, арк. 3–6]. Одноразова допомога була сплачена 6 441 сім'ї, 24 181 людині було сплачено 2 658 950 карбованців та 63 сім'ям, прийнятим по обласному переселенню, сплатили 31 300 крб. Загалом було сплачено матеріальної допомоги 6 504 сім'ї (24 431 людина) на суму 2 690 250 крб. За межі області вибуло 784 родини, це складало 11,2 % від усіх переселенців та переїхало з району в район 184 сім'ї. Виїхали на перший-п'ятий день вселення, не вступивши в члени колгоспу та не приступивши до роботи в радгоспах – 80 сімей. 214 родин не закріпилось в зв'язку з низкою оплатою праці. Не схотіли жити тимчасово на підселенні через відсутність сараїв, світла, водопостачання, поганих присадибних ділянок – 144 родини. Через хворобу батьків, залишились в областях виходу 30 сімей. У зв'язку з розлученням вибуло 11 сімей. У Херсонську область виїхала 21 людина. Через інші обставини вибуло 248 людей [19, арк. 6–13]. На 1 липня 1964 року колгоспами та радгоспами Кримської області було прийнято в порядку переселення 3 133 родини, що складало 82,4 % до встановленого плану для Кримської області Радою Міністрів УРСР. Невиконання плану прийому сімей переселенців пояснюється тим, що певні райони – Октябрьський, Раздолненський, Первомайський, Сакський, Совецький, Чорноморський та інші не забезпечили підготовку достатньої кількості будинків. З 19 районів, які приймали переселенців, план виконали вісім – Азовський – на 105 %, Бахчисарайський – на 110,2 %, Білогорський – на 109,2 %, Джанкойський – на 112,5 %, Краснопереконський – на 100,2 %, Нижнегорський – на 101,1 %, Приморський – на 100 %, Сімферопольський – на 140,2 %. Чисельний склад прийнятих родин складав 11 578 людей, в тому числі працездатних 6 816 людей. Чисельний склад однієї переселенської родини складав 3,7 людини, працездатних 2,1. У першому півріччі 1964 року з області вибуло 83 родини або 2,6 %. З 19 районів вибували переважно з 14 районів. Найбільш велика кількість переселенців вибула з Сакського району –

19 сімей, це складало 10 %, на другому місці був Джанкойський район – 12 сімей (3,5 %) [19, арк. 77–79].

Таким чином, у 1944 році, в зв'язку з суттєвим скороченням населення Криму, радянським урядом було прийнято рішення почати переселення на півострів колгоспників з інших районів держави. Перші роки цього процесу характеризувались заселенням тих районів, де з давніх часів велось інтенсивне землеробство, але внаслідок війни в багатьох селах або залишилась невелика кількість мешканців, або взагалі їх не було. Ради Криму визначили села для першочергового заселення, облічили всі вільні будинки, надвірні будівлі, садиби, провели реєстрацію господарчого інвентарю та направили своїх представників до міст виходу, які й супроводжували переселенців до міст їх вселення. Була розроблена система пільг переселенцям, які прибували до Криму, вона передбачала наступне: отримання грошової та іншої матеріальної допомоги; звільнення на певний термін від податків; отримання кредитів на господарські придбання; будівництво житла; покупку худоби та інше. Місцеві ради ці пільги використовували як важливий засіб задля господарського улаштування переселенців, їх закріплення на нових місцях. Разом з великою роботою по організаційно-господарському улаштуванню та особистого господарства переселенців, створювались умови для організації їх побуту, навчання дітей та культурного обслуговування. Але, не дивлячись на велику увагу Радянської держави до переселенців та роботу, проведenu на місцях, багато прибулих, особливо в перше десятиліття, на півострові не закріпилось. У виборі сімей для переселення брали участь й самі колгоспи та радгоспи. В міста виїзду вони надсилали своїх представників, які знайомили колгоспників, які мали на меті переселитись, з умовами життя й роботи в колгоспах Криму. У свою чергу, колгоспники-переселенці направляли в місця поселення своїх представників задля ознайомлення з господарством. Таким чином, радянська держава, шляхом переселення населення з різних областей держави, досягла своєї мети, тобто значно збільшила кількість населення на півострові, в результаті чого господарство півострова почало відновлюватись.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Макарова О. В. Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи / О. В. Макарова // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1.
2. Валентей Д. И. Основы демографии / Д. И. Валентей. – М. : Мысль, 1978. – 260 с.
3. Марксистско-ленинская теория народонаселения / под ред. Д. И. Валентей. – М. : Мысль, 1974. – 198 с.
4. Очерки по истории Крыма. Крым в период ВОВ, в годы восстановления и дальнейшего развития народного хозяйства: 1941-1965 / под ред. И. С. Чирвы. – Симферополь : Крым, 1967. – Ч. 4. – 357 с.; Кондранов И. П. Крым: 1941-1945: Хроника / И. П. Кондранов. – Симферополь : КАГН, 2000. – 224 с.; Прибыткова И. Хроники миграционных событий в Украине до и после распада СССР / И. Прибыткова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 41 – 77; Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР: 1944-1991 / Г. Бекирова. – Симферополь : Оджак, 2004. – С. 43–47 та ін.
5. Максименко М. М. Местные Советы Крыма в послевоенный период: 1954-1958 / М. М. Максименко. – К. : Наукова думка, 1972. – 266 с.; Максименко М. М. Девятьсот дней в огне. – Симферополь ; К., 1970. – 91 с.
6. Волков А. И., Павлов И. В. Правовое регулирование сельскохозяйственного переселения в СССР / А. И. Волков, И. В. Павлов. – М., 1959.
7. Парторганизация переселенческого колхоза // Красный Крым. – 1945. – 16 мая.
8. Быстро залечим раны, нанесенные Крыму войной // Красный Крым. – 1945. – 20 мая.
9. Садова У. Я. Міграція та її місце у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем / У. Я. Садова // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 29–36.
10. Кондранов И. П. Крым: 1941-1945: Хроника / И. П. Кондранов. – Симферополь : КАГН, 2000. – 224 с.

11. Держархів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК), ф.Р-2888, оп.1, спр.1.
12. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 103.
13. Ефимов А. В переселенческом колхозе / А. Ефимов // Красный Крым. – 1945. – 31 янв.
14. Газета переселенческого района // Красный Крым. – 1945. – 2 сен.
15. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 18.
16. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 95.
17. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 92.
18. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 108.
19. ДААРК, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 112.

Рецензенти: Непомнящий А. А., д.і.н., професор Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Е. І. Сеїтова, 2011

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2011

ОГЛЯД ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ І ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ (1836-1857)

Проаналізовано причини та особливості створення військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній, адміністративно-територіальний устрій, кількісний, етнічний і соціальний склад населення, розвиток господарства.

Ключові слова: Києво-Подільське військово-поселення кавалерії, губернія, військові поселенці.

Проанализированы причины и особенности создания военного поселения кавалерии на территории Киевской и Подольской губерний, административно-территориальное устройство, количественный, этнический и социальный состав населения, развитие хозяйства.

Ключевые слова: Киево-Подольское военное поселение кавалерии, губерния, военные поселенцы.

In article the reasons and features of creation of military settlement of a cavalry on territories of the Kiev and Podolsk provinces, the administrative-territorial device, quantitative, ethnic and social composition of the population, economy development are analysed.

Key words: Kiev-Podolsk military settlement of a cavalry, province, military settlers.

Сучасний етап державотворення в Україні, реформування суспільства поставили перед історичною наукою завдання об'єктивного висвітлення її минулого. В XIX ст. Україна, пристосувавшись до умов і вимог часу, пройшла складний процес внутрішньої еволюції. У наш час зростає науковий інтерес до вивчення історії країни через дослідження її регіонів, що дозволяє глибше зрозуміти історичні процеси, що відбувалися в Україні. Українські історики приділяють дедалі більшу увагу історії становлення і розвитку військових поселень кавалерії, висвітленню їхньої ролі в житті суспільства. Лише недавно почала предметно розроблятися проблематика, пов'язана з історією військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній. Студіювання Києво-Подільського військового поселення кавалерії як одного з інструментів царської влади в процесі інтеграції Правобережної України, дозволяє краще усвідомити характер політики Російської імперії на українських землях. Тим більше, що в історичній науці відсутні праці, в яких би комплексно розглядалися всі аспекти порушеної теми в межах регіону та окресленого часу, хоча існує велика кількість праць, присвячених окремим питанням з історії військових поселень кавалерії і піхоти. Окремі аспекти теми представлені в доробках українських учених – С. Ковбасюка [3], Т. Липовської [4], К. Ячменіхіна [15], Б. Лугового [5].

Джерельну базу статті складають архівні документи, виявлені в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, збірники документів.

Метою наукової статті є комплексний аналіз різних аспектів історії військового поселення кавалерії на території Київської та Подільської губерній.

Об'єктом роботи є історія Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Предмет дослідження складають визначальні процеси історії Києво-Подільського військового поселення кавалерії: адміністративно-територіальний устрій, кількісний, етнічний і соціальний склад населення, розвиток господарства.

Із приєднанням Правобережної України до Російської імперії розпочався новий етап історії регіону. Намір влаштувати військові поселення в Київській і Подільській губерніях виник за обставин Польського повстання 1830-1831 рр.

Процес формування 5 округів Києво-Подільського військового поселення продовжувався протягом 1831-1843 рр. і може бути поділений на два етапи. Перший проходив після придушення Польського повстання у 1831 р. і продовжувався до 1836 р., другий – з 1836 до 1843 р.

Створюючи військові поселення, уряд Російської імперії прагнув подолати фінансову кризу після постійних війн та ліквідувати рекрутські набори. Військові поселення в Київській і Подільській губерніях стали опорою політики русифікації та нищення залишків польського впливу на Правобережжі.

У жовтні 1835 р. генерал-ад'ютант В. Ф. Адлерберг звернувся до міністра фінансів Є. Ф. Канкріна з проханням надіслати відомості про конфісковані маєтки польських панів, які брали участь у повстанні 1830-1831 рр. на Київщині та Поділлі. В листопаді 1835 р. генерал від кавалерії граф І. О. Вітт отримав зазначені відомості та наказ скласти проект про організацію в них поселення 4 кінних полків. Проект

складено на основі Правил поселення 3-ї кірасирської дивізії 1821 р.

Конфісковані маєтки мали великі борги, у зв'язку з чим постали численні претензії, і передача їх до військового відомства ускладнилася. Для вирішення цих питань було створено комітет у складі генерала від кавалерії І. В. Васильчикова, графа М. М. Сперанського, військового міністра О. І. Чернишова, графа І. О. Вігта, генерал-ад'ютанта П. Д. Кисельова, міністра юстиції О. Б. Лобанова-Ростовського і міністра фінансів Є. Ф. Канкріна. Комітет виробив особливе «Положення для ліквідації боргів маєтків, переданих до військового відомства».

4 квітня 1836 р. було наказано всі конфісковані маєтки повстанців у Київській і Подільській губерніях у кількості 80 543 особи [3, с. 257], з усім майном і справами, дольовими обов'язками передати у відомство військового міністерства і утворити 5 округів і 2 ділянки (окремі волості), площею 207 000 дес. орних земель. Чисельність населення в них становила 76 777 осіб: у 1-му окрузі – 8 668 або 11,3 %, у 2-му – 9 153 або 11,9 %, у 3-му – 20 090 або 26,2 % (з них в окремій волості 3-го округу – 11 530 осіб або 15 %), у 4-му – 21 893 або 28,5 % (з них в окремій волості 4-го округу – 13 332 осіб або 17,4 %), у 5-му – 16 973 або 22,1 % [8, с. 364–368]. Для управління територіальними новоутвореннями тирчасово створили Головну господарську контору у м. Умані, в кожній губернії – окружні контори. Головна господарська контора управлялася генералом і необхідною кількістю чиновників і писарів для діловодства та рахункової частини. Окружні контори управлялися штаб-офіцерами і необхідною кількістю чиновників та писарів [13, арк. 2].

27 квітня 1837 р. було затверджено положення «Про управління маєтками військового відомства Київської та Подільської губерній». За цим Положенням вся маєтність військового відомства у Київській і Подільській губерніях іменувалася військовим поселенням Київської і Подільської губерній із населенням 86 000 осіб [17, с. 24].

Протягом літа – осені 1837 р. йшли активні консультації військового міністерства з командуванням поселень кавалерії. 6 грудня 1837 р. надійшов височайший наказ на ім'я О. І. Чернишова про перетворення селищ військового відомства у військові поселення Київської і Подільської губерній [16, с. 651].

Організація Києво-Подільського військового поселення проходила не так, як Українського і Новоросійського військових поселень кавалерії. На території Києво-Подільського військового поселення мали поселити чотири полки легкої кавалерійської дивізії і одну кінно-артилерійську бригаду. На підставі попередніх розрахунків з урахуванням чисельності населення та кількості земель визначали адміністративно-територіальний устрій округів. Виходячи з цього, військово керівництво, по-перше, обирало територію поселених округів із суміжних населених пунктів, по-друге, проводило розподіл на землі: для військових поселенців і для громадських полів, з метою забезпечення війська провіантом і фуражем згідно з існуючими нормами, встановленими

для Новоросійського військового поселення кавалерії. Києво-Подільське військово поселення складалося з п'яти округів двох окремих ділянок і маєтків. Так, військово поселення на території Київської губернії складалося із 1 і 2 кавалерійських округів і окремої волості [1, с. 239], а військово поселення на території Подільської губернії – із 3, 4, 5 округів [2, с. 53]. Округи були влаштовані за спеціальним розкладом, з чисельністю населення 52 464 особи, з них 1-й округ – 9 490 або 18,1 %, 2-й – 10 142 або 19,3 %, 3-й – 12 389 або 23,6 %, 4-й – 13 445 або 25,6 %, 5-й (1-а волость) – 1 285 осіб або 2,4 % [6, с. 120].

Кавалерійські округи мали номери полків від 1-го до 5-го включно. Перші чотири округи військового поселення створювалися для квартирування в них чотирьох легких кавалерійських полків, а п'ятий – для однієї кінно-артилерійської бригади.

Головне керівництво округами військового поселення в Київській і Подільській губерніях було покладено на інспектора резервної кавалерії. Управління округами здійснював начальник округів військового поселення: 4 останніх Новоросійського і 5 Київської і Подільської губерній [11, с. 503]. Посади голови головної господарської контори та голови окружних контор ліквідовувалися. Замість них вводилася посада начальника всіх 5 округів Київського і Подільського військового поселення та посада начальника округу. Кожен із перших чотирьох округів складався з трьох волостей. До складу волості входили суміжні поселення, чисельністю від 3 000 до 4 000 осіб. Округ № 5 і окружні ділянки, в залежності від розташування і чисельності, поділялися на волості. Волості мали назви згідно з номерами, з приєднанням номера того округу, до якого він належав [8, с. 327].

Адміністративно-територіальний устрій округів включав у військово відомство 4 036 довічних селян після закінчення довічного права і 1 769 селян у заставному володінні різних власників після закінчення їх права. У 1840 р. до складу 2-го округу приєднали маєток генерала від кавалерії графа І. О. Вігта з населенням 1 200 осіб [6, с. 120]. У розпорядженні військового керівництва в Київській і Подільській губерніях перебували 83 533 особи й територія площею 293 485 дес. землі.

Аналіз статистичних матеріалів дозволяє розглянути демографічні процеси. На жаль, наявні матеріали збереглися лише за окремі роки. Від 1845 до 1856 р. чисельність населення 5 округів збільшилася з 91 693 до 99 721, тобто на 8 %. Демографічна ситуація у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії свідчить, що природний приріст населення становив, зокрема, у 1845 р. – 0,9 %, у 1856 р. – 0,8 % [15, с. 371–372]. Приріст населення відбувався протягом досліджуваного періоду, за винятком років, коли виникли епідемії холери, віспи (1843), цинги, тифу, скарлатини, коклюшу [2, с. 83]. У 1853 р. чисельність населення у 5 округах Києво-Подільського військового поселення становила 117 528 (з них чоловіків – 61 323 або 52,2 % і жінок – 56 205 або 47,8 %) [12, с. 5]. У 1856 р. чисельність населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії становила 124 176 осіб, з

них: 61 779 або 49,8 % чоловіків і 62 397 або 50,2 % жінок [14, арк. 6]. Таким чином, наведені дані свідчать про зростання чисельності населення у Києво-Подільськомувійськовому поселенні на 456 чоловіків і 6 192 жінок, усього 6 648 осіб або 10,8 %.

Соціальна структура Києво-Подільського військового поселення була досить строкатою. Соціальний склад населення військового поселення складався з таких категорій: господарі 1-го розряду та їхні помічники (господарі 2-го розряду), негосподарі (постояльці), неслужили і служили інваліди, неоселені нижчі чини діючих військ; кантоністи, приватні особи, які не належали військовому поселенню [1, с. 241]. Одиницею визначення категорій військових поселенців були робоча худоба (оскільки саме вона забезпечувала всі основні господарські процеси) та земельні ділянки. Господарі 1-го розряду мали у своєму господарстві не менше двох пар волів, або четверо коней, а господарі 2-го розряду – одну пару волів, або двоє коней. Негосподарі не мали необхідної тягової сили, реманенту та власного господарства. Військові поселенці-господарі мали переваги порівняно із негосподарями, що полягали в землекористуванні: господарі 1-го розряду отримували наділи по 15 дес. орної землі і по 5 дес. сінокісної землі на кожного, господарі 2-го розряду – по 7 ½ дес. орної землі і по 5 дес. сінокісної землі на кожного, негосподарі – по 1 дес. орної землі на кожного [14, арк. 6]. Військові поселенці-господарі віком від 18 до 60 років сплачували податок, що надходив у доходи позиченого грошового капіталу, утримували постояльців, які перебували в них на квартирах, працювали на користь держави і виконували обов'язкові громадські роботи: на будівництві, оранці, транспортуванні різноманітних матеріалів – по три дні на тиждень, всього 156 днів на рік. Решту часу військові поселенці працювали на власному господарстві [14, арк. 7]. Непоселені нижчі чини склалися з представників діючих військ, строкових робочих рот, рот служилих інвалідів і нестройових. У 1856 р. у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії група поселенців-господарів 1-го розряду становила 20,6 %, поселенців-господарів 2-го розряду – 19,9 %, негосподарів – 59,5 %. У 1856 р. у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії група поселенців-господарів 1-го розряду становила 5 051 осіб або 20,6 %, поселенців-господарів 2-го розряду – 4 894 осіб або 19,9 %, негосподарів – 14 588 осіб або 59,5 % [14, арк. 7]. Кантоністи були окремою групою у соціальній структурі військового поселення. У 1853 р. у 5 округах Києво-Подільського військового поселення було: 99 402 військових поселенців (з них чоловіків – 48 663 або 48,9 % і жінок – 50 739 або 51,1 %), 222 різночинця (з них чоловіків – 110 і жінок – 112), 750 безтерміново-відпускних (з них чоловіків – 204 і жінок – 546), 11 778 представників квартируючих військ і різноманітних команд (з них чоловіків – 9 796 або 83,2 % і жінок – 1 982 або 16,8 %) [12, с. 5]. Ці показники свідчать про неоднорідний і нерівномірний соціальний склад населення округів Києво-Подільського військового поселення кавалерії.

Національний склад населення Києво-Подільськогівійського поселення характеризувався значною перевагою основної нації – українців. Друге місце за чисельністю посідали поляки, решта – німці, євреї [7, с. 2]. Зважаючи на однорідність національного складу населення, Києво-Подільське військово поселення було монорелігійним поселенням із багато-конфесійною структурою населення. Більшість населення сповідувалихристиянство, прихильниками інших релігійних напрямків були переважно іудеї, які проживали у містах. Так, у 1845 у м. Умані чисельність євреїв становила 6 684 особи або 80,9 %, православних – 802 особи або 9,7 %, римокатоликів – 772 або 9,3 %, розкольників – 4, лютеран – 5 або 0,09 % [10, с. 447]. Українці переважно сповідували православ'я, але серед них траплялися і розкольники.

Києво-Подільське військово поселення кавалерії розміщувалося у Київській та Подільській губерніях і складалося з 2 міст: Умані і Меджибожа, 8 містечок: Торговиці, Саврані, Шауліхи, Піщаного, Івангорода, Гранова, Ладжигина, Соколівки і 84 населених пунктів. Міста, містечка й селища у Києво-Подільському військовому поселенні будувалися за височайше затвердженими планами. Тут споруджувалися приміщення для полкових і дивізійних штабів, господарські заклади, будинки військових поселенців. Поступово зводилися і кам'яні будівлі.

Округи Києво-Подільського військового поселення кавалерії охоплювали територію 292 953 десятин землі [14, арк. 27]. У 1856 р. територія Києво-Подільського військового поселення становила 70 географічних квадратних миль, у тому числі: 1-й округ мав 61 311 ¼ дес., 2-й – 58 108 ¼ дес., 3-й – 67 007 ¾ дес., 4-й – 68 525 ¾ дес., 5-й – 81 640 ¾ дес., Окрема волость – 17 409 ½ дес. [14, арк. 1].

Природно-ресурсний потенціал Київської і Подільської губерній був основою розвитку економіки військових поселенців. Сільське господарство, що традиційно поділялося на рільництво, городництво, садівництво, тваринництво, було панівною формою поселенської економіки. Основна увага приділялася землеробству, тому що господарства військових поселенців були базою для продовольства діючих частин кавалерії. Характер поселенського землеволодіння мав свої особливості. Усі землі в округах розподілялися на громадські та поселенські орні ділянки. Залежні українські військові поселенці не мали права спадкового володіння та розпорядження землею. У 5 округах Києво-Подільського військового поселення громадська земля становила 71 186 дес. (24,3 %), з неї орної було 46 795 дес. (16 %), сінокісної – 24 391 дес. (8,3 %); поселенська земля нараховувала 176 957 дес. (60,5 %), з неї орна – 125 607 дес. (43 %), сінокісна – 51 350 дес. (17,5 %). Запасна земля становила 13 476 дес. (4,6 %), церковна – 2 656 дес. (0,9 %), для лісової варті – 252 дес. (0,1 %), пасовиська – 1 485 дес. (0,5 %), під будівлі, вигони, городи – 26 941 дес. (9,1 %) [14, арк. 27]. Повсюдно у Києво-Подільському поселенні утвердилася трипільна система рільництва. Переважало зернове господарство. З озимих хлібів на першому місці було жито, пшениці сіяли менше. З ярових

хлібів – ячмінь, овес, з котрих виготовляли пиво, менше сіяли гречки і проса. На громадських полях переважали посіви вівса, ячменю, жита, пшениці, гречки і проса. Крім зернових культур, військові поселенці вирощували технічні культури, зокрема, льон і коноплю. Зросли площі садів, з'явилися нові сорти плодкових дерев, широко застосовували їхнє щеплення. В поселенні вирощували рослини, привезені з Франції, Іспанії, Італії, Сирії, країн Південної Америки і Китаю. Зокрема, з фруктових: італійські і східні груші, англійські бери, французькі, німецькі, голландські, сирійські та азійські бергамоти [9, с. 63], різносортні сирійські, французькі і китайські ранети, німецькі, тірольські, італійські і татарські яблуні [9, с. 64], майже всі сорти черешень, вишень, декілька сортів абрикос і персиків [9, с. 66], з кущів – калину, агрус, малину, смородину.

Розведення лісів було обов'язковою повинністю поселенців. У кожному окрузі і окремії волості зростали значні лісові масиви.

Тваринництво стояло на другому місці після рільництва. У господарстві військових поселенців переважала велика рогата худоба, розводили коней, овець, свиней, птицю. Дані з початку заснування округів і на 1857 р. підтверджують збільшення кількості худоби в поселенні. Так, у 1-му окрузі Києво-Подільського військового поселення кавалерії чисельність коней, вигульної худоби, вівців, волів збільшилася на 8 %, у 2-му – на 26,5 %, у 3-му – на 21,8 %, у 4-му – на 8,1 %, у 5-му на – 31,2 %, в окремії волості – на 4,4 %. Поряд із землеробством і тваринництвом дедалі більшу роль відігравали сільськогосподарські промисли – бджільництво, рибальство, мисливство.

Головними формами організації внутрішньої торгівлі на території кавалерійських округів військових поселень залишалися ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна торгівля. Серед міст військового поселення за обсягами торгових операцій виділялися Умань і Меджибож. В економічному відношенні на внутрішньо-системному рівні всі

поселені кавалерійські округи давали стабільні прибутки. В округах військових поселень були створені господарські установи: запасні хлібні магазини (для зберігання запасів зернових і фуражних культур) і запроваджені капітали: позиковий грошовий (використовувався для розвитку підприємницької діяльності військових поселенців) і офіцерський допоміжний (для допомоги господарствам в екстремальних ситуаціях).

У 50-х роках XIX ст. після поразки Російської імперії в Кримській війні, в умовах активізації ліберально-опозиційного руху серед частини дворянства, невдоволеної військовими невдачами і відсталістю країни, царський уряд постав перед серйозним вибором – або зберегти кріпосницькі порядки, або приступити до проведення буржуазних реформ. Тому 4 червня 1857 р. Олександр II прийняв рішення про ліквідацію військових поселень і створення Південних поселень. Процес ліквідації Києво-Подільського військового поселення кавалерії тривав з 1857 до 1867 р. Ліквідація поселень співпала з підготовкою селянської реформи і являла собою проведення своєрідної перехідної реформи, що заміняла феодально-державну систему на буржуазну, засновану на ринкових відносинах. Необхідність даної реформи була доведена в ході соціально-економічної історії існування військових поселень.

Таким чином, історія військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній є невід'ємною частиною вітчизняної історії. Створене на базі конфіскованих маєтків учасників Подільського повстання 1830-1831 рр. Києво-Подільське військово поселення кавалерії, по-перше, відіграло особливу роль у політиці інкорпорації Правобережної України, по-друге, стало механізмом русифікації українського населення, по-третє, сприяло вирішенню релігійного питання на користь офіційного православ'я, по-четверте, відіграло помітну роль у заселенні та економічному освоєнні України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т. 10. – Ч. 1 : Киевская губерния / [сост. капитан Меньков]. – СПб., 1848. – 253 с. : 11 табл.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т. 10. – Ч. 2 : Подольская губерния / [сост. капитан Тверитинов]. – СПб., 1849. – 159 с. ; сведения специальные. – 93 с. : 16 табл.
3. Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ковбасюк Самсон Михайлович. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – 289 с.
4. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселенцев на Украине (1817-1857 гг.) / Т. Д. Липовская. – Днепропетровск, 1982. – 83 с.
5. Луговий В. Б. Військові поселення на Правобережній Україні (1836-1866) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Б. Луговий. – Л., 2009. – 20 с.
6. Об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15: 1840. – Отд. 1. – № 13244. – С. 119–129.
7. Подолия, краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении / [сост. Д. Г. Онацкий]. – К., 1913. – 48 с.
8. Свод военных постановлений : [в 5 ч., 4 кн.]. – СПб., 1838. – Ч. 1: Образование военных учреждений. – Кн. 4: Образование хозяйственных учреждений. – 773 с.
9. Симашкевич М. В. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. В. Симашкевич. – Камянец-Подольский, 1880. – Вып. 1. – С. 1–90.
10. Статистическое описание Киевской губернии / [издан. тайным советником сенатором И. Фундуклеем]. – СПб., 1852. – Ч. 1. – 549 с. : 18 прилож.
11. Статистическое описание Киевской губернии / [издан. тайным советником сенатором И. Фундуклеем]. – СПб., 1852. – Ч. 2. – 534 с.

12. Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м., б. г. – 38 с.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.445, оп.1, спр.1.
14. Там само, ф. КМФ-12, оп. 1, спр. 111.
15. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.
16. Ячменіхін К. М. Військові поселення в Подільській губернії / К. М. Ячменіхін // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства : тези повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 650–652.
17. Ячменіхін К. М. Створення військових поселень у Київській та Подільській губерніях у 30-х – 40-х рр. XIX ст. / К. М. Ячменіхін // Питання вітчизняної та зарубіжної історії [відп. ред. О. Б. Коваленко]. – Чернігів, 1991. – С. 23–25.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© В. Л. Цубенко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 04.02.2011

УЧАСТЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ В РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ М. ХЕРСОНА (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Досліджено проблеми розвитку промислового потенціалу міста Херсона, участь у цьому процесі адміністративного управління Херсонської губернії в кінці XVIII – першій половині XIX століть. Розглянуто промислові підприємства різних галузей. Зроблено висновки про внесок адміністративного управління в розвиток промислового потенціалу міста.

Ключові слова: промисловість, торгівля, адміністративне управління.

Исследованы проблемы развития промышленного потенциала города Херсона, участие в этом процессе административного управления Херсонской губернии в конце XVIII – первой половине XIX веков. Рассмотрены предприятия различных отраслей промышленности. Сделаны выводы о роли административного управления в развитии промышленного потенциала города.

Ключевые слова: промышленность, торговля, административное управление.

This article deals with the problems of the development of industry potential of Kherson, the participation of administrative government of Kherson gubernia in this process at the end of the XVIII century – the first half of the XIX century. It explores the problems of industrial enterprises of different branches. The conclusions about the contribution of the administrative government in the development of industry and trade potential of the town are drawn.

Key words: industry, trade, administrative government.

Одна з причин зростаючої уваги до історії міста пов'язана зі збільшенням інтересу до сьогодення міста. У зв'язку з його розвитком виникають нові складні проблеми екологічного, економічного, політичного і психологічного характеру. Добре відомо, що кожного разу, коли сучасність ставить перед суспільством нові проблеми, історична наука також звертається до них у пошуках їх генезису, розвитку, можливих рішень. Так і в даному разі проблеми сучасної урбанізації стимулюють підвищену цікавість дослідників до історії міста. Важливими факторами внесення містознавчих сюжетів до числа актуальних в історіографії є велика роль міст у соціальному, культурному і політичному прогресі, їх вплив на генезис і розвиток капіталізму, а також деяке відставання у вивченні історії міста в попередні роки.

Дореволюційний період історіографії характеризується виникненням перших краєзнавчих розвідок у XIX ст. Переважно це були публікації археологічного характеру. Краєзнавчі дослідження Херсонської губернії наукового характеру пов'язують з іменем А. О. Скальковського. В середині 1850-х років спостерігається поживлення краєзнавчих досліджень з історії Південної України. Цьому факту сприяло видання з 1844 р. «Записок Одеського товариства історії та старожитностей». У 80-90-х роках XIX ст. відбувається оформлення краєзнавства як спеціальної галузі історичного дослідження.

Наступний період у розвитку краєзнавчих студій припадає на 20-30-ті роки XX ст., що було пов'язано із суттєвими змінами в суспільному устрої, національній свідомості та історичній науці. Вивченням

історії краю займалися члени Одеського наукового товариства при ВУАН, яка мала свої відділення в Херсоні та Тирасполі, а члени її активно опрацьовували проблеми колонізації Півдня України.

У роботах радянських авторів 1950-80-х років Південь України розглядався не як особливий регіон, а як невід'ємна частина історії України та Росії. Історія південноукраїнських земель кінця XVIII – XIX ст. сприймалася у світлі кризи феодалізму та розвитку капіталістичних відносин. Історії капіталістичних відносин були присвячені роботи І. О. Гуржія, В. О. Голобуцького та інших.

Важливу роль у поширенні краєзнавчих досліджень відіграли науково-практичні конференції, що проводились у краї протягом 1990-2000-х років. У краєзнавчій літературі з'являються нові акценти і теми, яких не було в попередні періоди. Як і раніше, в центрі уваги дослідників знаходяться проблеми заселення, культурної та господарчої колонізації Півдня України.

Серед невирішених раніше проблем можна виділити недостатність уваги дослідників до участі органів міського самоврядування та адміністративного управління в розвитку промислово-торгівельного комплексу міст Південної України.

Завданнями даної статті є розгляд проблем, пов'язаних з розвитком промислового комплексу на прикладі міста Херсона та виділення участі адміністративного управління в даному процесі.

У законодавстві та економічній теорії кінця XVIII – першої половини XIX століть не було розмежування між державною та муніципальною власністю на про-

мисловий комплекс міст. Але особливістю законодавства було те, що промислово-торгівельні підприємства входили до складу «міського господарства». Це робило можливим участь органів місцевого самоврядування та адміністративного управління в розвитку промислово-торгівельного комплексу міста.

Із галузей та видів підприємств у Херсоні існувало, в основному, дрібне виробництво – головним чином у вигляді домашньої промисловості, пов'язаної з сільським господарством і тваринництвом (млини, риболовні), але в них почали з'являтися підприємницькі тенденції на початку XIX століття.

Галузь, що не потребувала використання кваліфікованих робітників – вовномийна промисловість, у якій широко використовувався труд жінок, дітей і підлітків. Виробничий процес тут не був складний – він зводився до сортування, миття вовни. Доля робітників не була легкою: з 4.30 ранку до 8 години вечора вони працювали [4, с. 9]. Стосовно збуту проблем не виникало: через Херсон вовна відправлялась за кордон.

Перша вовномийна з'явилась у 1828 році в Херсоні, її побудував француз Вассал і грек Демінітру. Потім такі підприємства збільшилися. Власниками були Готрон, Філіберт, Фекер, Феін, граф Толстой, Багауер, Вайнштейн, Аларт, Лемперт [10, с. 128].

Афанасьєв-Чужбинський бачив великі вовно-мийні, на яких усе літо відбувалась робота; працювали здебільшого молоді дівчата [3, с. 214]. З 12 вовномієн, що існували в губернії, 10 працювали в Херсоні. Вовномийні за кількістю обертаємих цінностей займали перше місце в промисловості міста Херсона. У 1846 р. в Херсоні налічувалось 9 вовномієн.

Середня поденна плата працівника була 75 коп. Робота тривала з середини квітня до вересня. Не дивлячись на подібні успіхи вовномієн, як відмічав губернатор у 1861 році, стан промисловості був дуже низьким [14, с. 112].

Одним з найбільш значних підприємств виявились салотопні, свічкові та костопальні. До 1814 року салотопні та свічкові підприємства не відділялись один від одного чіткою лінією, тобто, як ми вважаємо, один і той же завод сполучав у собі виробництво і сала, і свічок. З 1814 р. губернатор уже відмежує їх у дві відмінні графи. Салотопні були засновані на найманій праці, тобто носили характер капіталістичних мануфактур. Сало було предметом першої необхідності на Півдні України і з успіхом йшло на експорт до Туреччини. У 1846 р. салотопень було 11, на них виплавляли 12 тис. пудів сала \approx 40 тис. руб. [1, арк. 28]

Салотопна справа була пов'язана з тваринництвом. У 1858 році при тій же кількості салотопень оборот складав 22 930 руб., у 1857 р. – 24 800 руб., у 1858 р. – 15 892 руб., а у 1859 р. виробництво впало до 14 112 руб. У 1861 р. салотопень було 10 і оборот дорівнював 16 000 руб.

Свічкове виробництво розвивалось у менш значних обсягах, що може бути пояснено менш значним попитом. Їх кількість у 1850-х роках була від 4 до 6. У 1846 р. сума виробництва дорівнювала

23 532 руб., а у 1861 р. сума впала до 16 910 руб. [16, с. 51–52].

Заснування кісткообпалювального заводу відноситься до 1848 р. На ньому працювало 12 чоловік і обпалювалось 20 тис. пудів кісток на суму до 30 тис. руб. У 1857 р. виробництво впало, а в 1861 р. знов піднялось до 3 000 руб. [9, с. 84].

Наведені дані наштовхують нас на висновок, що найбільшою точкою розвитку підприємств були 1846–1848 роки. Потім виробництво падає, найбільш різко в кісткообпалюваних і салотопних підприємствах, мабуть, тому, що вони були зорієнтовані на міжнародний ринок, а свічкові підприємства знаходили свого покупця на внутрішньому ринку. Але після 1856 року підприємства починають відроджуватись після війни, найбільших успіхів досягли салотопні підприємства.

Історія суконної промисловості в Херсоні позначена жорсткими сторінками. Метод, який застосовували тут для набору робочої сили, був характерний для періоду первісного накопичення капіталу, як це було у Великобританії на зорі її капіталістичного розвитку. На Херсонщині теж ловили на дорогах бродяг, щоб силою залучити їх до роботи на підприємствах. Хоч багато з них утікало, ми можемо казати про пролетаризацію частини поселенців.

Особливо багато бродяг перебували в Дніпрових плавнях. Утікачі поселялись тут, бо надіялись на свободу. Якийсь час губернатори не піднімали шуму з приводу поселенців у плавнях. Коли був виданий наказ про заснування суконного підприємства при наказі суспільного презирства, почався обшук плавнів.

13 січня 1810 р. Херсонський цивільний губернатор Рахманов згадував про свої досягнення. За його наказом зловили 6 чоловік, які втекли з фортеці, і 150 бродяг. Так і були набрані робітники для нового підприємства. Приказ суспільного презирства видав на влаштування мануфактури 20 тис. руб.; окрім цього, він отримав суду від Міністерства внутрішніх справ на суму 10 тис. руб. строком на 10 років [1, арк. 30].

Оскільки робітники не мали спеціальної підготовки, губернська влада вирішила виписати із велико-російських губерній декількох досвідчених майстрів і виплачувати їм заробітну плату. Усім іншим робітникам за їхній труд виплачували тільки їжу та одяг.

На Херсонській суконній мануфактурі працювали 8 станів. На ній виготовлялось сукно доброї якості, яке купували для рекрутів. Так почала свою діяльність перша в Херсонській губернії суконна мануфактура.

В умовах війни та супроводжуваної нею чуми Херсонська мануфактура опинилась у тяжкому становищі. У 1812/1813 рр. на підприємстві діяло всього 3–5 станів. У 1814 р. мануфактура існувала в монопольному вигляді. Постало питання: як поповнити її робітниками? Губернатор Карагеоргій запропонував поповнювати підприємство робочою силою за рахунок сиріт та незаконнонароджених дітей. На підприємстві діти повинні були відпрацювати

15 років і отримувати лише їжу та одяг. У виняткових випадках, за особливі успіхи в роботі адміністрація могла виплачувати молодому робітнику заробітну платню 12 руб. на рік. Інша доля чекала тих, хто не проявив старанності. Таких відсилали в рекрути [2, арк. 48].

Таким чином, праця на казенній мануфактурі розглядалась херсонською адміністрацією як міра покарання, яка наближалась до кріпосних робіт.

Уже 5 червня 1815 року цей проект був прийнятий Кабінетом Міністрів. Підприємство отримало постійних робітників.

Поповнена новими силами мануфактура показала на кінець 1815 р. такі результати: було виготовлено 1 067 аршин сукна, втому числі 301 аршин нев'яленого. З цього числа тільки 904 аршина на суму 3 391 руб. було продано військовим відомствам для рекрутських мундирів. Інша кількість пішла на одяг для робітників. Суконна мануфактура припинила своє існування в 1828 році, робітники були переведені на казенний канатний завод [7, с. 128; 8, с. 119].

У Херсоні існувало декілька приватних суконних мануфактур, власниками яких були поміщики Скаржинській, Лутковський, Кир'яков та Корбе. Всі разом вони виготовляли сукна на суму 72 000 руб. асс., що складало 26 000 руб. сріблом. У 1829 році вартість продукції зросла до 84 900 руб. Продукція збувалась на ярмарках. З 1840-х роках поміщицьке підприємство в галузі суконної справи скорочується: губернатор указує на три, потім дві і згодом одну суконну мануфактуру. Працювало 87 чоловік і робили сукна на суму 6 125 руб. сріблом. [2, арк. 45].

Таким чином, суконна справа вимагала складних операцій, для яких не підходила праця з-під палки. В поміщицькій суконній справі через використання кріпосної праці не виявилось скільки-небудь помітного прогресу.

Новим явищем було заснування приватного суднобудування. За ініціативою купецтва в Херсоні була заснована верф для будовання кораблів, які можна було використовувати для чорноморської торгівлі. Якщо у 1801 р. на Херсонській купецькій верфі було збудоване тільки одне судно, то у 1801 р. з її стапелів зійшло великих кораблів – 24, каботажних – 36. З часом у суднобудівництво підключились мешканці різних сіл та міст. З 1808 до 1818 р. у декількох пунктах Півдня України (головним чином у Херсоні) було збудовано 208 купецьких судна [13, с. 19]. Ці суднобудівні заводи показують зв'язок між нескладними верфями, які виникли ще в кінці XVIII ст., і сучасним суднобудуванням. У якості робочої сили на них використовувались, головним чином, вільні матроси. Власники отримували субсидії з державного казначейства. Для будовання купецької пристані в Херсоні, яка була збудована у 1836 р., було відпущено 50 108 руб. Для ввозу з-за кордону потрібних інструментів були введені вигідні умови. Про це свідчить Положення Комітету міністрів від 4 листопада 1847 р., що дозволяло російським підданам, які будували за свій рахунок судна, отримувати безмитно з-за кордону металеві корабельні приладдя. Допомога держави і адміністративної влади виявилась у

відкритті в Херсоні у 1834 р. училища торгівельного мореплавства для підготовки не тільки шкіперів і штурманів, але й будівників торгівельних суден. На утримання кожного року відпускатися з державної казни 18 000 руб. [6, с. 248].

Як відомо, в першій половині XIX ст. в країнах Західної Європи почався процес витіснення парусного судноплавства паровим. Для південної України пуск парового судна став великою подією. В Одесі був спущений пароплав, який ходив по Дніпру, Дністру і Чорному морю, потім між Одесою і Херсоном [13, с. 18].

Таким чином, суднобудування розвивалось бурхливими темпами, чому сприяв промисловий переворот.

У Херсоні існувало лише єдине підприємство важкої промисловості, яке стало першим подібним підприємством на Півдні України – «Херсонський ливарний завод». Під час війни з Османською імперією 1787-1791 рр. у зв'язку з безпосередніми потребами армії та флоту було створено підприємство важкої промисловості. Воно було засноване в 1789 р., знаходилося в районі південних фортець. Це підприємство було призначене для виготовлення артилерійських знарядь. Ливарний двір був укомплектований майстрами і робітниками зі старих заводів [15, с. 84]. Серед малих відомостей про цей завод є свідчення М. Л. Фалєєва Потьомкіну від 27 квітня 1791 р. про високу якість гармат, зроблених на заводі, і вказує, що вони були кращі, ніж брянські [5, с. 326]. За перші 5 місяців свого існування завод виготовив 88 гармат. У 1791 р. ще до закінчення війни Потьомкін указував імператриці, що на Херсонському заводі зроблено більше 150 великих гармат [14, с. 92].

Після війни завод працював з великими перервами. Але він перейшов у XIX ст., причому з 1804 до 1811 р. на ньому було перероблено 6 000 пудів металу. Виробляли необхідні для чорноморських портів знаряддя. Хоч ливарний двір проіснував і недовго, але залишив помітний слід в історії міста.

Серед підприємств з обробки корисних копалин не було великих. Найбільше значення мали для мешканців Херсона цегельні заводи. Чисельність їх у 1859 р. становила 10 з виробництвом у 3 270 руб.; 3 гончарних, 2 вапняних і 1 горшечний. У 1861 р. на 5 цегельних заводах сума виробництва дорівнювала 1 230 руб., на 3 гончарних – 300 руб., на 3 вапняних – 1 200 руб. [10, с. 324].

До підприємств, заснованих у 1793 р., відноситься канатний завод у Херсоні, який належав державі. За указом 28 лютого 1792 р. сюди були переведені майстри з Білорусії і із заводів Потьомкіна [11, с. 46]. Як ми бачимо, і в цьому випадку мало місце виникнення галузі промисловості, причому старі райони забезпечували Південь України кваліфікованими робітниками. На ньому вироблялось до 90 000 пудів пеньки на суму до 200 000 руб. Кількість робітників не перевищувала 480 чоловік. У 1850 р. він був переведений до Миколаєва. У Херсоні існувало ще 2 приватних заводи, продукція одного з них у 1860 р. не перевищувала 3 750 канатів на суму

157 тис. руб. Про другий завод О. Шмідт прямо повідомляє, що він «завалився» [6, с.256].

Розвиток шкірної справи почався з переведенням у 1814 р. двох заводів. У 1846 р. два заводи робили обороти на 25 000 руб. У 1852 р. власниками вовномиен був збудований третій завод для виготовлення голяков, тобто шкір з палих овець. У 1857-1859 рр. на них завершилися роботи.

Виникнення гуральних заводів пов'язане з наказом від 18 грудня 1809 р., який утвердив за Південною Україною право виготовляти горілку [12, с.308]. Через деякий час у Херсоні з'явилося 4 заводи. Ці підприємства належали власникам великих капіталів, здебільшого частині грецької та вірменської національностей.

У 1846 р. відкрився перший пивоварний завод. Вироблялось пиво на суму 3 700 руб., у 1859 р. – 12 390 руб., у 1861 р. – 12 200 руб. Гютонових мануфактур було 7. Обороти склали 74 000 руб. [12, с.312]. Усі наведені підприємства були лише мануфактурами, які об'єднували велику кількість вільнонайманих робітників.

Перший лісопилний завод був побудований у 1851 році купцем Готроном. У 1855 р. на ньому було розпилено лісу на суму в 30 000 руб., а у 1858 р. вартість дорівнювала 60 000 руб. У 1859 р. купці – брати Вайнштейни збудували другий завод. У 1861 р. на обох заводах було розпилено лісу на суму 122 000 руб. [14, с.108]. Перший чугуно-ливарний завод Вадона був побудований у кінці 1850-х рр.; у 1857 р. робив оборотів на суму 2 000 руб., до 1861 р. обороти піднялись до 4 000 руб.

Таким чином, не дивлячись на переважно сільськогосподарський характер промисловості Херсона і на велику кількість у ньому поміщицьких підприємств, у місті все більшого значення набуває капіталістична промисловість у вигляді підприємств купців, колоністів, мешканців міста. Одні з них були одночасно і власниками, і робітниками, інші – організаторами виробництва, але вони наймали робітників. Більше всього було підприємств легкої промисловості з використанням рослинної сировини, з переробкою продуктів тваринництва. Новим явищем було виникнення підприємства важкої промисловості – Херсонський ливарний завод – державне підприємство, засноване на роботі кріпаків, що все ж сприяло поширенню технічних навичок.

Дві особливості характеризують промисловість ХІХ ст. Більша частина підприємств з'являється лише в другому десятиріччі. При цьому зв'язок промисловості з тваринництвом виступає яскраво. Ці особливості можна пояснити відносно пізнім освоєнням території, яка склала Херсонську губернію,

і великої ролі тваринництва в її господарському житті.

З часом почали помічатись суперечливі тенденції, пов'язані з кризою феодално-кріпосницької системи. Особливо яскраво вони виявились на державних мануфактурах. Адміністративною владою запроваджувались технічні вдосконалення, які мали на меті розширити виробництво. Але виявилось, що в результаті цих нововведень підприємства зазнавали збитків. Перетворитись у фабрики вони не могли через кріпосницький характер праці, Підприємства, засновані приватними особами на вільнонайманій праці працювали, як правило, недовго без підтримки з боку адміністративної влади.

Розвиток сільськогосподарського і промислового виробництва сприяв розвитку внутрішньої торгівлі. Асортимент товарів на ринках міста був різноманітним, що було наслідком, по-перше, розвитку місцевого господарства, по-друге, поширювалися зв'язки між херсонським повітом та іншими регіонами країни. Все ж таки внутрішній ринок був недостатньо містким, щоб забезпечити рівномірне функціонування ярмарок. Розвиток внутрішньої торгівлі сприяв росту товарно-грошових відносин, які приходили на зміну натуральному господарству, підсилювало циркуляцію грошей.

Роль участі адміністративного управління в розвитку промислового комплексу міста не була досить помітною. В основному адміністративна участь тут полягала в «допомозі» промисловим та торгівельним підприємствам. Адміністративне управління більше виконувало роль спостерігача і бюрократа, що відправляв у центр щорічні звіти про розвиток торгівлі та промисловості в місті.

Негативну роль зіграло адміністративне управління в тому, що розривало господарські зв'язки між різними підприємствами (державними та приватними), стимулювало натурально-господарську замкнутість підприємств і, як наслідок, прагнення одержувати більше, ніж віддавали. Одержавлення управління, заснованого на включенні виконавчих органів у державну вертикаль при одночасному дублюванні компетенції органів влади, додали подвійність функціям адміністративної влади: представляючи інтереси центра на місцях і, будучи ланкою єдиної державно-управлінської вертикалі, вона ж була однією з ланок місцевого самоврядування. Не було завершено розмежування компетенції як по вертикалі, так і по горизонталі. А, отже, не могло бути і господарської самостійності.

У перспективі подальших досліджень можна уточнити процес муніципалізації державної власності в ХІХ – початку ХХ століть.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф.1263: Отчеты губернаторов и обозрения Херсонской губернии, оп. 2, спр. 165. – 186 арк.
2. РДІА, ф. 1263, оп. 2, спр. 44. – 169 арк.
3. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. – Ч. 1. – С-Пб, 1861. – 314 с.
4. Чирков А. Краткий исторический очерк г. Херсона. – Херсон, 1864. – 18 с.
5. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона // Записки Одесского общества истории и древности. – Одесса, 1879. – Т. XI. – С. 324–388.

6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния : в 2 ч. / сост. А. Шмидт. – Ч. 2. – СПб. : Воен. тип., 1863. – 876 с.
7. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970. – 382 с.
8. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма /1825-1860/. – М., 1981. – 214 с.
9. Рыбаков Ю. Я. Промышленная статистика России XIX в. – М., 1976. – 215 с.
10. Мишулин А. А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства, Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства. – Одесса, 1897. – 480 с.
11. Исторический очерк г. Херсона // Херсонский адрес-календарь на 1896 г. – Одесса, 1895. – С. 1–86.
12. Матвієвський П. Е. З історії промисловості Південної України наприкінці XVIII ст. // Наукові записки Інституту історії Академії Наук УРСР. – К., 1957. – Т. IX. – С. 304–313.
13. Маркевич А. Краткий очерк русского судоходства в Черном море и истории Черноморского флота. – Симферополь, 1890. – 36 с.
14. Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К. : Наукова думка, 1984. – 219 с.
15. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – 264 с.
16. Историческое описание городов Херсонской губернии // Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 г. – Херсон, 1913. – С. 51–52.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© О. В. Черемісін, 2011

Стаття надійшла до редколегії 30.12.2010

ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ДУХОВЕНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ТА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬСЬКИХ АРХІВІВ)

Розглянуті питання правового статусу та рівня матеріальної забезпеченості православного та католицького духовництва Правобережної та Західної України наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ століття. Основні висновки ґрунтуються на матеріалах Архіву давніх актів та Архіву нових актів у Варшаві.

Ключові слова: православне духовенство, католицьке духовенство, матеріальне забезпечення.

Рассмотрены вопросы правового статуса и уровня материальной обеспеченности православного и католического духовенства Правобережной и Западной Украины в конце ХІХ – в первой четверти ХХ века. Основные положения основаны на материалах Архива древних актов и Архива новых актов Варшавы.

Ключевые слова: православное духовенство, католическое духовенство, материальное обеспечение.

In article, questions of legal status and level of material security of Orthodox and Catholic clergy that lived in territory of Right-bank and Western Ukraine are considered. Article substantive provisions are based on materials of archive of Ancient certificates and Archive of new certificates of Warsaw.

Key words: orthodox clergy, Catholic clergy, material maintenance.

Соціальний статус духовенства України наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ ст. визначався, насамперед, правовим становищем цієї верстви у суспільстві.

Зважаючи на геополітичне становище українських земель та конфесійну неоднорідність, амплітуда рівня матеріального забезпечення кліру характеризувалася постійними коливаннями. Дослідники історії церкви звертались до проблем економічного забезпечення духовенства. В роботах В. Ульяновського, О. Крижанівського, С. Плохія [13] детально проаналізовано матеріальне становище православного духовенства Правобережної України в ХІХ ст. Ми обрали предметом дослідження зміни у правовому та матеріальному становищі духовенства різних конфесій, що проживали на теренах Правобережної та Західної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Цей період позначений численними знаковими подіями. Насамперед – українські землі перебували у складі інших держав, що відбилося на конфесійній належності, правовому та матеріальному становищі духовенства.

У другій половині ХІХ ст. духовенство Правобережної України перебувало в орбіті впливу Російської імперії. Відповідно, на духовну верству поширювалася дія «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будин-

ками і одноразовими і грошовими допомогами», виданого у липні 1842 р. Цей акт зобов'язував сільські громади виділити причтам по 33 десятини землі (в розрахунку: три частини для священика, дві – для диякона, одну – для дячка). Відповідно, священики отримували в користування 16,5 десятин землі. Церковні землі нарізалися лише один раз, за рахунок пожертвувань парафіян. Згідно з імперським законодавством, церковні причти могли вступити в користування нерухомими даруваннями віруючих, тільки після узгодження з Синодом [7, арк. 60–60 зв.]. Один з його підрозділів – господарське управління спеціально займався розглядом справ землеволодіння, передачі в спадок та коригування земельними угіддями.

Скрутним було життя не тільки сільського, а й міського духовенства. Землі міським храмам, відповідно до Повного зібрання законів Російської імперії, відводилися за умови, що їх парафіянами були жителі сільської місцевості. Всупереч юридичним регламентаціям, міщани нерідко проявляли активність, як щодо побудови нових церков, так і до забезпечення їх наділами. Зокрема, в місті Олександрівську у другій половині ХІХ ст. функціонувало три храми. З них, соборна Покровська церква землі взагалі не мала. Разом з тим, означений храм мав інші джерела прибутку. На 1913 р. за даними архієрейської ревізії, капітал Покровської церкви складав 4 650 руб.,

кружковий збір – 3 663 руб., церковна лавка приносила 900 руб. на рік [5, с. 27].

Церковний уряд (як синодальний, так і єпархіальний) знав про злиденне економічне становище парафіяльного духовенства. З метою поліпшення ситуації, Синод у 1850 р. видав наказ про забезпечення сільського духовенства землями, квартирами та одноразовими дотаціями. Проте, пропонуючи невеликі земельні наділи парафіяльному духовенству, влада приречувала клір на злиденне існування.

Заради укріплення позицій православ'я в правобережних єпархіях протягом 1866 р. міському духовенству було підвищено державну платню. Загалом, у 1867 р. для Правобережних єпархій з казни виділено 400 тис. руб. на потреби кліру всіх віросповідань. Православному духовенству з цих грошей призначалися 374,5 тис. руб. [10, с. 276]. Сільські причти Київської, Волинської та Подільської єпархій позбавлялися права користування натуральними повинностями. Замість того клір переводився на грошове утримання (з надходжень від поземельного податку з селян) [10, с. 276].

Пізніше, у 1873 р., урядом прийнято ще дві постанови – «Правила про розподіл прибутків, пенсій та разових допомог» та «Положення про церковно-парафіяльні попечительства». Проте, ці документи мали багато поправок, і головний їх зміст зводився до того, щоб перекласти тягар забезпечення членів причту на плечі парафіян [6, арк. 43–43 зв.]. Оскільки останні теж не прагнули утримувати духовенство, то задум цього проекту звівся нанівець.

Матеріальне забезпечення священницької родини, порівняно із селянським побутом, було досить прийнятним: убога оселя, сякий-такий крам, худоба, домашня птиця. Повсякденний спосіб життя пастирів мимоволі зближував їх із селянами. Священники, їх дружини та діти самі вели господарство, працювали в полі та на городі. Єпископ Євлогій (Георгіївський) згадував, як у дитинстві їздив із батьком-священником на косовицю. Батько наймав тридцять-сорок селян-косарів і вони за горілку та солонину з хлібом та огірками скошували сіно та згрібали його в скирти [4, с. 72–80].

Незважаючи на те, що 3/4 парафіяльних священників українських єпархій отримували фіксовану казенну платню, така залежність не зникла через мізерність окладу. Так, оклад парафіяльного священника Подільської губернії становив 500 (протоієрей, настоятель собору), 400 (міський священник) і 300 (сільський священник) руб. на рік; диякона – 180 руб. на рік, а церковнослужителя – від 50 до 100 руб. на рік [13, с. 46].

Духовенство, яке не отримувало державної платні та перебувало на утриманні пастви. В результаті складалася парадоксальна ситуація, коли пастирі шукали більш вигідні парафії або вимушені були здійснювати регулярні побори, а віруючі всіма засобами намагалися уникнути оплати за треби. Якщо священник не вимагав платні, а брав скільки дають, віруючі кидали по 2-3 копійки, а іноді – зовсім нічого не платили [9]. Зокрема Євлогій Георгіївський згадував, що його батько, збираючи за треби грошима, ніколи не набирив більше двох карбованців,

дві третини з яких він мав віддати псаломщику та дячку. Іноді парафіяни платили натуральними продуктами: яйцями, сметаною, зерном, хлібом. Проте і бартерні угоди давали привід для лукавства. Селяни намагалися уникнути відвідин священника, зачиняли перед ним двері, підсовували тухлі яйця, черствий хліб, а одного разу замість кури – підкинули ворону [4, с. 48]. Із зібраного за треби склався і раціон священників та їх родин. У скромні дні повсякденною їжею були каша, яйця, курятина, молоко, риба, гриби. Під час посту раціон залежав від сумлінності пастиря. Більшість священників дотримували суворої церковної дисципліни, не вживаючи під час посту навіть риби. Проте були і виключення.

У той же час середній загальний дохід священно- і церковнослужителів тієї ж губернії з урахуванням усіх трьох статей доходу (церковна земля, плата за треби та казенне утримання) в різних парафіях становив: протоієрея, настоятеля собору – від 800 руб. на рік, міського священника – від 600 руб. на рік, сільського священника – від 400 руб. на рік, диякона – від 400 руб. на рік, церковнослужителів – до 300 руб. на рік. Маємо на увазі, що вищевикладені суми подано станом на 1916 р., коли з викликаних війною причин (про які буде сказано нижче) прибуток від церковних треб і землі знизився. У мирний час парафіяльні священники найбільш багатих сільських парафій українських єпархій отримували від 1 200 до 2 000 руб. на рік, диякони – від 700 до 1 000 руб. на рік, церковнослужителі – від 300 до 700 руб. на рік.

Прибутки парафіяльного храму поповнювалися за рахунок надходжень за відправу служб у панській церкві, недільних кругових зборів, тижневих прибутків, церковних зборів [1]. Разом з тим видатки були ані трохи не меншими. Священнослужителі переймалися ремонтними роботами в храмі та оздобленням олтарю, забезпеченням храму олією, свічками, найманням селян для проведення сезонних польових робіт [1, арк. 1–20] тощо.

Незважаючи на власну матеріальну скруту, священники надавали істотну матеріальну допомогу своїм вірянам. Як свідчать архівні документи, пастирі намагалися надати матеріальну підтримку своїм парафіянам за рахунок церковної казни. Так, зокрема, священник Гродненської єпархії, який вів господарські церковні книги, неодноразово позначав, що «*Іоанн Батюх отдав, що позичав року 1898, ще винен 6 золотих*» або «*Федько Васько позичив з каси...*» та позначав суму [1, арк. 20, 22]. У 1899 р. пастир, провівши облік прибутків та видатків ввіреної йому церкви у підсумку зазначив: «*Отдав всі гроші...*» [1, арк. 26].

Таким чином, щодо рівня земельної забезпеченості кліру, то тут відмічаємо, що в єпархіях Правобережної України причти користувалися лише тими земельними наділами, які відводилися храмам.

На початку ХХ ст., незважаючи на кардинальні політичні зміни, ситуація в плані матеріального забезпечення духовенства змінилася мало. Вирій політичних подій 1917 р., що охопив Наддніпрянщину, істотно вплинув на політичний статус, але не на матеріальне становище духовенства.

Національні уряди (Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія) не проявили належної уваги до питання матеріального забезпечення духовенства. У певний час Центральна Рада орієнтувалася виключно на ініціативні українські церковні кола, декларативно підтримуючи їх національну позицію щодо власної юрисдикції та українізації церкви на противагу прибічникам збереження єдності РПЦ. Останні становили переважну більшість, включаючи майже увесь єпископат. Проте нова влада не зробила жодних спроб зав'язати стосунки з цією церковною більшістю і привернути її на свій бік, що виявилось кардинальною помилкою Центральної Ради і її голови. Економічний чинник (земля і державне фінансування), який Рада тримала в своїх руках, в церковних колах традиційно був сприйнятий як можливість підкорення диктату нової влади в загальноцерковних справах. Проте він не був задіяний, розглядався децентралізовано і поступово втратив свою силу: церковні структури зрозуміли, що стосунки зі світською владою тепер визначаються не цією обставиною, а політично-ідеологічною програмою і задекларованими демократичними свободами. Національно зорієнтоване українське духовенство схилилося до думки, що єдиним шляхом відродження Української Православної Церкви є не опора на державу, а організація найдрібніших церковних одиниць на зразок парафій – братств. Відтоді актуалізувалася ідея про створення українських православних релігійних об'єднань.

Отже, широкий «революційний» рух у Церкві спричинився за рахунок значного впливу мирян, що спонукали до реорганізації самої інституції Православної Церкви, переносячи нові віяння світського життя на церковне. Втім єпархіяльні з'їзди з широким представництвом духовенства і мирян засвідчили процес їх еволюції від лівих революційних поглядів і устремлень до правоконсервативних з визнанням потреби певних змін устрою церковного життя – зокрема запровадження виборного начала священників та єпископів, повернення до системи соборноправності й колегіального управління, питання поліпшення матеріального становища кліру розглядалися побіжно.

На початку 20-х років ХХ ст. духовенство Наддніпрянської України потрапило в орбіту впливу більшовицької влади. Остання наполегливо втручалася в релігійні процеси, постійно провокуючи церковні розколи і протистояння православних конфесій.

На західноукраїнських землях зберігалися релігійна ідентичність на тлі конфесійного розмаїття. Втім, такі процеси мало вплинули на матеріальне становище кліру. Як свідчать архівні документи, парафіяльне духовенство як греко-католицького, так і католицького сповідань дуже бідувало.

На початку 20-х років ХХ ст. в костьолах Варшави були в наявності вакантні посади, оскільки польський уряд не мав коштів на забезпечення заробітної платні для духовенства [2, арк. 44]. Міністерство фінансів повідомляло, що видатки католицького духовенства з 1920 до 1921 р. зросли на 924,43 % [2, арк. 44]. Було

визнано брак бюджетних коштів на будівництво костьолів, утримання духовенства.

Католицький клір подав відчайдушне прохання до пана Генерального делегата Ради у Львові з пропозицією призначити католицькому духовенству матеріальну допомогу на 1920-1921 рр. [2, арк. 9].

З метою обґрунтування необхідності допомоги, до Міністерства визнань було здійснено подання, в якому констатувалися надмірні податки, якими обкладався парафіяльний католицький клір і, відповідно, фактично доводилося злиденність становища кліру.

Ватикан, з огляду на дійсно скрутне матеріальне становище духовенства, видав конкордат, який регулював костьольно-адміністративні справи та спрощував видатки на поштові та друкарські послуги.

На початку 1922 р. Міністерство фінансів Речі Посполитої здійснило врегулювання дотацій для наступних категорій духовенства: архієпископам (кандидатам до високості) – призначалася дотація у 720 тис. марок польських*, біскупів дієцезіальних – 600 тис., біскупів – 480 тис., прелатів капітульних – 360 тис., каноніків – 288 тис., семінарій дієцезіальних – 3 млн. марок польських, консисторій архієпископальних – 600 тис., консисторій дієцезіальних – 200 тис. [2, арк. 33].

Також було надано матеріальну допомогу при «упосаженні» духовенства. Її розподілили по парафіям наступним чином: дієцезії Варшавській призначалося 5 млн польських марок, дієцезії Вроцлавській – 4,6 млн, дієцезіям Плоцькій, Кієлезькій, Луцько-Житомирській по 4 млн, дієцезіям Любецькій, Підляській, Сандомирській, Сейненській, Лодзькій – по 3 млн, дієцезіям Віленській та Мінській по 10 млн [2, арк. 108]. Для західноукраїнських територій допомога передбачалася в такому розмірі: дієцезія Львівська римо-католицька отримувала 15 млн польських марок, дієцезія Львівська вірменокатолицька – 1 млн, дієцезіям Краківській та Тарновській передбачалося по 6 млн. Для парафій австрійських земель виділялося 35,5 млн польських марок [2, арк. 108].

Одночасно Львівський воєвода Матковський запропонував низку заходів, спрямованих на поліпшення складного матеріального становища католицького духовенства шляхом надання кредитів, ліквідації та обмеження поборів та створення суспільних кас взаємодопомоги для надання кредитів [2, арк. 77].

На практиці, плани поліпшення матеріального становища кліру зазнали істотних коректив. Скрутне бюджетне становище Польської Речі Посполитої обумовило скорочення всіх виплат. Не отримали вчасної виплати коштів Лодзька та Луцько-Житомирська дієцезії з огляду на їх географічне розташування – адже це прифронтові пограничні зони.

Таким чином, рівень матеріального забезпечення духовенства українських земель істотною мірою залежав від обставин політичного характеру. Перебування українських територій у складі Російської

* До 1924 р. в обігу Речі Посполитої Польської були марки польські, від 1924 р. – злоти польські.

імперії визначило правовий статус духовенства. Імперська влада вживала заходів до обмеження видатків на виплату державного утримання для кліру, що зумовило досить убоге матеріальне становище духовенства в імперії.

Національно-визвольні змагання 1917-1921 рр. істотно вплинули на соціально-політичні зміни в становищі духовенства, але мало заторкнули справу поліпшення матеріального становища духовенства. Більшовицька влада, ззагалі, мала наміри зліквідувати інститут церкви, розпочавши справу з реквізиції церковного майна.

Західноукраїнські землі в 20-х років ХХ ст., перебуваючи в складі Речі Посполитої, мали регіональну специфіку, яка обумовлювалась традиційним тривалим співіснуванням католицької, греко-католицької, православної та протестантської громад. Разом з тим, навіть урядові інституції констатували злиденність духовенства всіх громад. Наміри поліпшити ситуацію в Речі Посполитій, отримували суспільну та урядову підтримку, проте не знаходили матеріальних ресурсів для реалізації. Отже, незважаючи на зміни у правовому статусі духовенства, стан матеріального забезпечення кліру залишався вкрай скрутним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Archiwum głównego Akt Dawnych w Warszawie. – Zespol 302/II. – Sygnatura 13. Doghody i rozchody cerkwi. (1894-1902).
2. Archiwum głównego Akt Nowychh w Warszawue. – Zespol 14. – Sygnatura 533. Uposażenie duchowieństwa w Małopolsce, w zaborze rosyjskim I w zaborze pruskim – sprawy ogólne (1918-1926).
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – В 4 т., 5 кн. – Т. III: Четверта доба: Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви. – Нью-Йорк: Бавнд-Брук, 1957. – Репринтне видання. – К.: Видавництво Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – 399 с.
4. Георгиевский Евлогий, митр. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Матухиной. – М.: Московский рабочий, ВПМД, 1994. – 621 с.
5. Державний архів Запорізької області (Далі – ДАЗО), ф.19, оп.1, спр. 65. Ведомость об Успенской церкви (1900-1912 гг.). – 48 арк.
6. ДАЗО, ф.21, оп.1, спр.27. О введеній в действие постановлений о земских учреждениях (1865-1868 гг.). – 71 арк.
7. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті нашого народу. – Берлін: РБ., 1940. – 70 с.
8. Записки сельского священника // Русская старина. – 1879. – Т. XXV-XXVIII.
9. Извлечение из отчета Обер-прокурора Святейшего Синода за 1866 год // Руководство для сельских пастырей. – 1868. – № 8, 18 февраля. – С. 264-276.
10. Історія релігій в Україні: У 10 т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999.
11. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т. 2. – Варшава, 1933.
12. Степаненко Г. Православне парафіяльне духовенство на українських землях в Російській імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 45-65.
13. Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: В 3 кн. – К.: Либідь, 1994.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

*Історія
міжнародних відносин*

ПОЛЬСЬКА МЕНШИНА ЯК ЧИННИК УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКОЇ СПІВПРАЦІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Розкрито роль польської національної меншини в становленні рівноправних українсько-польських відносин в умовах відновлення і утвердження державної незалежності України і Польщі, її вплив на українсько-польську співпрацю. Розглянуто етнокультурну мобілізацію української колонії, участь у політичному, економічному та культурно-освітньому міждержавному діалозі.

Ключові слова: *етнополітологія, Україна, польська національна меншина, колонія, українсько-польські відносини, етнічне відродження.*

Раскрыто роль польского национального меньшинства в становлении равноправных украинско-польских отношений в условиях возрождения и утверждения независимости Украины и Польши, ее влияние на украинско-польское сотрудничество. Рассмотрено этнокультурную мобилизацию украинской колонии, участие в политическом, экономическом и культурно-образовательном межгосударственном диалоге.

Ключевые слова: *этнополитология, Украина, польское национальное меньшинство, колония, украинско-польские отношения, этническое возрождение.*

The author discloses the role of the Polish minority in the establishment of equitable Ukrainian-Polish relations in the revival and proving of independence of Ukraine and Poland, its positive impact on the Ukrainian-Polish cooperation. We consider the ethno-cultural mobilization of Ukrainian polonium, participation in the political, economic and cultural-educational interstate dialogue.

Key words: *Ethnopolitology, Ukraine, the Polish minority, polonium, a Ukrainian-Polish relations, the ethnic revival.*

Крах тоталітаризму в Польщі та в СРСР, відновлення державної незалежності України започаткували нову сторінку українсько-польських взаємин, співпраці та партнерства, заклали основи для утвердження повноправного статусу поляків в Україні та українців у Польщі. Його правовим фундаментом став «Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво», ратифікований у 1992 р., в другій статті якого зазначено, що сторони діють у відповідності з міжнародними стандартами захисту національних меншин, визнання їхнього права на збереження етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності [1, с. 613].

У процесі втілення цього Договору та інших угод Польща ініціювала допомогу Україні в реалізації європейської інтеграційної політики, активно підтримала її членство в Раді Європи, сприяла у вступі до Світової організації торгівлі, консультувала рух до Європейського Союзу та трансатлантичних структур. Усе це відбувалося на тлі подолання стереотипів минулого, утвердження взаємної довіри, підтримки і розширення співпраці сусідніх народів у всіх сферах політичного, економічного, науково-технічного, культурного і гуманітарного співробітництва, активним чинником якого виступає народна

дипломатія, в тому числі польська меншина в Україні та українська в Польщі. Дослідження національно-культурної мобілізації поляків в Україні, ролі їх громадських інституцій в активізації українсько-польського співробітництва належить до актуальних проблем, які ще не отримали належного висвітлення в етнополітичних та історичних студіях.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб на основі аналізу національно-культурного відродження української колонії в умовах утвердження державної незалежності України дослідити найбільш поширені форми участі поляків у розширенні українсько-польської співпраці в різних сферах політичного, економічного та культурного життя.

Сучасна українська колонія, її активна роль у трансформаційних процесах українського суспільства виступає своєрідним каталізатором дієвості українсько-польських відносин. Ці взаємини мають багатолітню історію, сповнені сторінками як добросусідської співпраці, спільних дій проти завойовників, імперських та тоталітарних режимів, так і проявами обоюдно-антагоністичного та конфронтаційного, які часто підігрівалися або й інспірувалися третіми силами. Однак верх в українсько-польських відносинах здебільшого брали здоровий глузд, пошук порозуміння та компромісів. Ще в 30-х роках XIX ст.

зародилося спільне гасло побратимства «За нашу і вашу свободу», а Т. Шевченко влітку 1847 р., перебуваючи в Орській фортеці, у вірші «Полякам» писав:
*«Отак-то, ляше, друже, брате!
 ...Подай же руку козакові
 І серце чистеє подай!
 І знову іменем Христовим
 Ми оновим наш тихий рай»*
 [2, с. 380].

Незважаючи на те, що чисельність поляків в Україні впродовж 1990-х років помітно зменшилася, вони й надалі займають домінуюче місце серед іноетнічних груп нашої держави. На порозі XXI ст., за переписом 2001 р., в Україні проживало понад 144 тис. поляків, вони мешкають у всіх областях, містах, містечках та багатьох селах, але більшість з них пов'язана з традиційними районами розселення: з Галичиною, Волиню, Поділлям, Поліссям, Києвом та Київщиною. Так, на Львівщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині, Волині та Рівненщині на початок 2001 р. проживало 38,4 тис. поляків, Хмельниччині та Вінниччині – 26,8 тис., Житомирщині, Київщині та в м. Києві – 58,8 тис. осіб, що становить 86 % усієї польської людності України [3, с. 126–151]. Варто зазначити, що порівняно велика питома вага поляків залишається на Півдні України, зокрема в Одеській, Херсонській, Миколаївській областях та в Криму, а також у промислових регіонах – Донбасі, Дніпропетровщині, Запоріжжі та Харківщині. Польське населення безпосередньо долучилося до трансформації пострадянської України на шляхах демократичних перетворень і європейського вибору, ставлячи за приклад політичні та економічні реформи, здійснювані в Польщі. На відміну від деяких інших етнічних груп, більшість поляків виступає за цілісність України, підтримує непорушність і демаркацію її державних кордонів, у тому числі з Польщею.

Помітний вплив на українсько-польські взаємини справляють поляки, представлені в органах представницької, виконавчої та судової влади в Україні як у центрі, так і на місцях. Чимало осіб з польським корінням обиралися до Верховної Ради України та місцевих рад, представлені в громадських об'єднаннях – політичних партіях, профспілкових, молодіжних, жіночих та інших організаціях.

З відновленням незалежності України, ухваленням Закону про національні меншини [4], інших нормативних актів, утворенням Ради національних товариств почалося національно-культурне відродження й української колонії. Спираючись на конституційні гарантії рівних громадянських та національних прав і свобод етнічних меншин щодо збереження своєї ідентичності, створення громадських об'єднань, недопущення будь-якої дискримінації за національними та релігійними ознаками і заручившись державною підтримкою з боку України та Польщі, поляки долучилися до громадсько-політичного і культурного життя, консолідувалися навколо своїх національно-культурних товариств і новостворюваних національних засобів масової інформації.

Етнічна мобілізація поляків розгорталася синхронно з відновленням державного суверенітету і

повної незалежності Польщі, а відтак України. Наприкінці 1980-х років у багатьох містах України поряд з реформуванням товариств радянсько-польської дружби, які виконували здебільшого ідеологічні функції і стояли осторонь проблем польської людності в СРСР та УРСР, почали створюватися польські національно-культурні товариства, а впродовж 1990-1991 рр. на конгресах української колонії було засновано Спілку поляків України (ZPU, голова Станіслав Шалацький, пізніше Станіслав Костецький) та Федерацію польських організацій в Україні (FOPU, голова Емілія Хмельова). Обидві структури успішно працюють на благо польського руху в Україні та зміцнення українсько-польських взаємин. Вони є самоврядними громадськими організаціями, які діють у рамках Конституції України, чинного законодавства і керуються своїми статутами. Їхньою головною метою є національне відродження поляків, розвиток і піднесення їхньої національної свідомості, залучення до громадсько-політичного і культурного життя держави, популяризація етнічної історії польського та українського народів, зміцнення дружби і партнерства між Україною і Польщею.

Лідери обох об'єднань Емілія Хмельова та Станіслав Костецький, їх актив спрямовують практичну діяльність місцевих осередків не тільки на захист прав і свобод поляків України в державних і громадських органах, на задоволення їх національно-культурних потреб, але й на розширення співпраці між обома державами. Багато ініціативи і творчості виявляє голова FOPU Емілія Хмельова, яка підтримує тісний зв'язок із фундацією «Допомога полякам на Сході», надає великого значення діяльності своїх осередків на місцях, які функціонують в усіх регіонах України, користується заслуженим авторитетом в усіх поляків України. За ініціативою Федерації в 1996 р. відбувся Сейм поляків Поділля, на якому схвалена програма національно-культурного відродження польської меншини та підвищення її ролі в українсько-польському діалозі, в 1997 р. у Києві пройшла Міжнародна наукова конференція «Польська культура в житті України», пізніше ряд інших вагомих заходів.

Різноманіттям форм характеризується культурно-просвітницька діяльність СПУ. Її голова Станіслав Костецький теж підтримує ділові контакти з посольством і консульствами Республіки Польща в Україні, регулярно інформує місцеві осередки про найважливіші заходи, які проводить польська громада, бере особисту участь у культурно-просвітницьких акціях. Зокрема, СПУ та Спілка польських науковців в Україні восени 2001 р. провели Міжнародну наукову конференцію «Поляки в Києві», щороку в Житомирі та в м. Городок Хмельницької області за підтримки спілки проводяться фестивалі польської культури «Веселка Полісся» та «Квіти Поділля» [5, с. 143–144].

З поміж регіональних об'єднань поляків, які активно сприяють поглибленню українсько-польської співпраці, виділяються своєю творчою роботою Польський дім у Києві (керівник Марія Сівко), при якому успішно працюють Клуб науковців, клуб

польської молоді, гуртки із вивчення польської мови дорослими, аматорські студії, суботня школа для дітей, Київське культурно-освітнє товариство імені А. Міцкевича (головавав А. Ромейко, зараз І. Гільова), Київське національно-культурне товариство «Згода» (голова В. Радік), Польський культурний центр в Одесі, Доми польські в Дубно, Тульчині, Харкові, Чернівцях, у селищі Якимівка Запорізької області, Світлиця польська у Вінниці, а також польські осередки в Бердянську, Донецьку, Миколаєві, Дніпропетровську та інших містах.

Важливу роль у розгортанні співробітництва професійних корпорацій України і Польщі відіграють: Товариство польських учителів, Товариство польських інженерів, Товариство польських учених (голова проф. Генріх Стронський) з відділеннями в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Хмельницьку, Бердянську, Запоріжжі, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Одесі, Сімферополі, Тернополі та ін. містах. Усі вони функціонують під егідою Спілки поляків України. Серед членів Товариства учених відомі науковці: Сергій Барковський, Юлія Булаховська, Галина Бекетова, Віра Авксентєва, Микола Анісімов, Віталій Дмитрук, Адольф Кондрацький, Тетяна Рудницька, Ігор Скловський, Володимир Шинкаренко та ін. З 1996 р. розгорнуло свою діяльність Об'єднання польських учителів в Україні. Об'єднання польських учителів в Україні має свої осередки в усіх регіонах, але найбільше їх у традиційних місцях проживання польської людності. В 2007 році у Хмельницьку відбувся вже 4 з'їзд польського учительства (президентом обрано Адама Хлопека).

З року в рік зростає кількість польських національно-культурних товариств, які багато роблять для урізноманітнення форм культурного співробітництва обох держав. Якщо восени 1990 р. нараховувалося 8 товариств, то на початок 2010 р. діяло близько 200 таких об'єднань, які неухильно розширюють свій вплив на польські громади, наповнюють новим змістом контакти діячів літератури, мистецтва, аматорських колективів, утверджують себе як легітимні представники спільних інтересів.

Українська влада з розумінням ставиться до ініціативи польських громадських об'єднань, які на чільне місце у своїй діяльності ставлять питання національної освіти і шкільництва, що зумовлюється успадкованою від тоталітарного режиму мовною ситуацією не тільки серед дітей, але й дорослих. Адже в ході перепису 2001 р. лише близько 13 % поляків України назвали рідною мовою польську [3, с. 25]. За роки незалежності України розширено мережу польських шкіл, у Київському, Львівському та Запорізькому університетах, Дрогобицькому й Житомирському педуніверситетах створені відділення і групи підготовки викладачів та учителів польської мови. Сотні випускників середніх шкіл, гімназій, ліцеїв та коледжів продовжують навчання у вищих школах Польщі. Щодо відкриття нових польських шкіл і класів в Україні, то цей процес стримується рядом об'єктивних факторів, зокрема дисперсним розселенням поляків, кадровими і фінансовими труднощами, консерватизмом частини

батьків, які все ще не бачать потреби у вивченні їх дітьми польської мови на тлі домінування української та російської мов. Тут варто б звернути увагу на спорідненість і лексичну близькість польської та української мов. За дослідженнями К. Тищенка, майже 70 % їх лексичного фонду є спільним [6, с. 266–267]. Долаючи труднощі і перешкоди об'єктивного та суб'єктивного характеру, польська освіта в Україні набуває дедалі ширших масштабів. У 1999/2000 навчальному році діяли 3 школи з польською мовою навчання, 4 українсько-польські школи, 2 школи з програмно-цільовим вивченням польської мови, у 20 школах функціонували польськомовні класи і групи. Крім того, працювали 20 недільних шкіл, 10 груп, в яких тисячі дітей, підлітків, юнаків та дівчат, а також дорослих опановували польську мову. Загалом в Україні нараховувалося 73 польських навчальних пунктів, у яких працювали 190 учителів польської мови [7, с. 2]. В 2002/2003 навчальному році діяло 4 школи з польською мовою навчання (1 013 учнів), 2 школи з українською і польською мовою (740 учнів), польську мову як предмет вивчали 1 425 учнів, а факультативно – 6 270 школярів [8, с. 3]. У 2008/2009 навчальному році в Україні функціонувало 20 447 загальноосвітніх навчальних закладів з контингентом учнів 4,4 млн, з них польською мовою навчання – 5 шкіл (1 302 учні). Створено нові навчальні програми та підручники з рідної мови та читання для 1-4 та 5-6 класів загальноосвітніх шкіл з навчанням польською мовою [9, с. 1]. Загалом понад 5 тис. дітей і підлітків вивчають польську мову, літературу, історію.

Тільки впродовж 1993-1995 рр. польською мовою було видано понад 50 назв книг (підручники, навчальні посібники, твори класиків польської літератури, розмовник «Говоримо польською»), а за останні 5 років побачили світ більше 60 назв книг, довідників, словників, підручників для польських студентів і учнів.

З 1990 р. почала виходити «Gazeta Lwowska», а з 1993 р. – «Dziennik Kijowski», з 2000 р. – «Polacy Donbasu», на шпальтах яких, з одного боку – висвітлюється життя поляків України, українсько-польські взаємини, а з іншого – вміщується інформація про реформи в Польщі, аргументується доцільність використання їх досвіду Україною. Польськомовна преса виступає дієвим чинником організаційного згуртування всієї української колонії, налагодження взаємодії ФПОУ і СПУ, їх місцевих осередків. Проблеми польської меншини постійно перебувають у полі зору державного телебачення та радіомовлення, а в студіях Львова та Житомира були створені польськомовні редакції. З лютого 1999 р. в Києві розгорнув роботу Польський Інститут, заснований як представництво Міністерства закордонних справ Польщі з метою популяризації національних культурних надбань, сформувався інший установа, зокрема Інститут українсько-польських студій на базі Національного університету «Києво-Могилянська академія» та науковий осередок польських студій при Львівському національному університеті ім. Івана Франка. Задоволенню етнокультурних потреб поляків сприяла Державна

програма відродження і розвитку освіти національних меншин в Україні на 1994-2000 рр., пролонгована на наступні роки.

Поляки України не байдужі до українсько-польського співробітництва у сфері кінематографії, професійного та аматорського мистецтва, фестивального руху, клубної, музейної, архівної та бібліотечної справи. Під патронатом Президента А. Квасневського польські кінодокументалісти створили фільм «Нелегке братерство» про Симона Петлюру. Завдяки творчій співпраці на екран вийшли художні фільми «Вогнем і мечем», «Молитва за Мазепу» та ін. В Україні діє близько сотні польських колективів художньої самодіяльності – хорів, танцювальних ансамблів, оркестрів народних інструментів, вокальних груп, багато з яких бере участь у щорічних мистецьких фестивалях національних меншин «Усі ми діти твої, Україно!», у фестивалях польської культури і творчості в Житомирі, Києві, Львові та Городку. Високою виконавською майстерністю і великою популярністю відзначаються фольклорні ансамблі та групи «Pierwiosnek» («Первоцвіт»), «Jaskółki» («Ластівки»), «Kantyczka» («Пісня») при київських товариствах ім. А. Міцкевича та «Згода», «Поліські соколи» при «Спілці поляків Житомирщини» та інші аматорські колективи.

Позитивний резонанс серед польської людності викликають заходи щодо збереження в Україні польських архітектурно-мистецьких пам'яток, культових споруд. Із схваленням сприйнято компромісне вирішення конфронтаційного питання щодо львівського меморіалу «Орлят», повернення Польщі деяких культурних та архівних цінностей. Співробітництво в архівній галузі, зокрема між Службою безпеки України та Інститутом національної пам'яті Республіки Польща, вилилося у створення збірників «Польща та Україна у 30-40 рр. ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Протягом 1995-2009 рр. опубліковано вже 7 томів спільного видання.

Одним із незаперечних доказів духовного відродження української полонії, гармонізації її життєдіяльності та посилення впливу на суспільне життя стало скасування будь-яких обмежень стосовно традиційної для поляків Римо-Католицької церкви і відновлення в Україні її керівних органів (1991). Упродовж 1990-х років вона майже у шість разів збільшила кількість приходів і на початок 2000 р. нараховувала понад 840 зареєстрованих громад, у яких служили більше 500 єпископів та ксьондзів. Кількість вірних РКЦ, за різними оцінками, коливалася від 340 тис. до 875 тис. осіб, а за даними Києво-Житомирської дієцезії сягає 1,2 млн. осіб. На початок 2007 р. в Україні діє митрополія РКЦ, 14 дієцезіальних та чернечих управлінь, 890 громад, 88 монастирів (656 ченців), 39 місій, 3 братства, 8 духовних навчальних закладів, 551 недільна школа при храмах. У системі РКЦ працюють 527 священнослужителів, з яких майже половина – іноземці, здебільшого поляки, виходить 14 періодичних видань. Слід зауважити, що Римо-Католицька церква поступово втрачає риси суто «польської церкви», оскільки значна частина вірних і священників

поліетнічна за своїм складом, а служіння проходять як польською, так і українською, російською, словацькою та угорською мовами. В Україні функціонує Римо-католицький університет, Київський католицький коледж, Кам'янець-Подільська духовна семінарія РКЦ, створено римо-католицьке товариство «Полонія». Благотворний вплив на релігійне життя справив візит в Україну Папи Римського Іоанна Павла II. Організації РКЦ ведуть велику благодійну роботу, реалізують різноманітні гуманітарні та соціальні проекти, створюють безкоштовні аптеки, надають побутові послуги інвалідам, ветеранам війни та праці, дітям-сиротам. Розгалужену мережу має благодійний фонд РКЦ та УГКЦ «Карітас», під опікою якого реалізуються програми «Благодійна ідальня», «Опіка вдома», «Організація дозвілля дітей з вадами» та ін.

Дедалі більше розуміння в українському суспільстві знаходять ініціативи польської громадськості в Україні щодо повернення Римо-католицькій церкві ряду будівель колишніх культових споруд (костел св. Миколая в Києві, комплекс будівель колишньої єпископської резиденції в Житомирі, кілька конфесійних приміщень у Львові). Йдеться також про надання допомоги в організації національно-культурного і релігійного життя, про посилення уваги до діяльності польських товариств з боку місцевих органів влади. Свого часу консул Республіки Польща в Києві Е. Яблонський небезпідставно зазначав, що частина поляків висловлює нарікання на засоби масової інформації, які подають мало матеріалів про життя польської людності, її проблеми і труднощі [10]. Аналіз української преси, передач радіо та телебачення засвідчує, що за останні роки ситуація помітно поліпшується.

Відчувши істотні зміни майже в усіх сферах суспільного розвитку, в економічному, культурно-інтелектуальному і духовному житті, переважна більшість поляків не тільки відмовилася від еміграції з України, але й, навпаки, на рівні приватного спілкування з українцями, представниками інших етносів у своїх трудових колективах виступають за продовження демократичних перетворень та проведення реформ у нашій країні. До речі, добре відомо, що ніщо так не зближує народи і держави як контакти людей. Польща була першою державою, яка максимально спростила умови перетинання кордону для українських громадян, їхніх приватних, бізнесових та інших поїздок. Україна перша серед країн СНД у червні 1996 р. уклала Угоду з Польщею про взаємні безвізові поїздки громадян [11, с. 8–9], яка наблизила українських поляків до своїх коренів, пращурів, до надбань національної культури. Вона розширила можливості для активізації різносторонніх стосунків, сприяла збільшенню кордонних переходів та пунктів пропуску, стала виявом обопільної довіри. Не секрет, що багато українських громадян у 1990-х роках долучалися до ідеології ринкової економіки шляхом «човникового» бізнесу, підприємництва та торгівлі в Польщі. Проте відновлення в 2003 р. Польщею на вимогу ЄС візового режиму погіршило умови міжособових зв'язків, хоча Україна з ініціативи Президента В. Ющенка 2005 р. в односторонньому

порядку скасувала візи для польських громадян. Лише літом 2009 р. відбулося підписання польським президентом закону про малий прикордонний рух, яким користуються 1,5 мільйона українців. До діючих п'яти консульств у Києві, Харкові, Львові, Луцьку та Одесі, в лютому 2010 р. відкривалося ще одне польське консульство – у Вінниці і планується відкриття консульства у Севастополі, адже кожен п'ятий іноземний турист відвідує це місто. Польща збиралася відкрити консульство ще й у Івано-Франківську, проте через кризу відмовилася від відкриття консульства на Прикарпатті.

Міжособові контакти були б набагато ширшими, якби в Україні, за прикладом Польщі, до цієї справи активніше долучалися неурядові організації та громадські фонди, яким належить провідна роль у формуванні громадянського суспільства. З огляду на це цікавим є досвід ряду фондів у Польщі, зокрема Гельсінської з прав людини, Фондації освіти для демократії, Фондації розвитку громадянського суспільства, Фондації суспільно-політичних ініціатив та ін., які у своїй міжнародній діяльності надають великого значення розвитку демократії та ринкової економіки на пострадянському просторі, включаючи й Україну. Вони опрацьовують спеціальні програми для стажування українців у польських структурах місцевого самоврядування та в неурядових організаціях. Успішно діє Інститут на користь демократії в державах Центрально-Східної Європи, реалізуються його програми: «Центр плюралізму», «Підтримка місцевої демократії в Україні», «Підтримка вільних засобів масової інформації в Україні», «Підтримка модернізації сільського господарства в Україні» та ін. Значна частина цих програм спонсоруються західними приватними фондами, а в їх реалізації беруть участь українські поляки.

І все ж основним полем українсько-польського партнерства, до якого причетні й поляки України, виступають економіка, прикордонна та між регіональна співпраця. Не відкидаючи традиційні форми господарських та торговельних зв'язків минулого, Україна і Польща впродовж 1990-х років намагалися наповнити їх новим змістом, надати їм динаміки, підпорядкувати трансформаційним процесам на шляхах утвердження ринкової економіки, побудувати їх на засадах рівності та врахування національних інтересів обох сторін. Уже в першій половині 1990-х років розпочався перехід від звичайного обміну товарами в рамках бартеру до довготривалої і взаємовигідної кооперації. Однак через млявість економічних реформ, наростання корупційних явищ та стагнацію економіки України цей процес затягнувся. Позитивний вплив на розвиток українсько-польських економічних зв'язків справило формування відповідної нормативно-правової бази в контексті вже згаданого великого Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво, міжурядової Угоди про торгівлю та економічне співробітництво (1991). Йдеться про Конвенцію щодо уникнення подвійного оподаткування [12, с. 15–24], міжурядову угоду стосовно взаємного заохочення і захисту інвестицій [13], про програму створення і функціонування ефективної мережі транспортних

коридорів, транскордонне співробітництво, включаючи й добудову нафтопроводу «Одеса – Броди» та ін. В Україні зареєстровано понад 1 800 господарських суб'єктів за участю поляків, однак працює лише 710, причому третина з них займається посередницькою діяльністю. Поряд з традиційними господарськими зв'язками промислових і сільсько-господарських підприємств, створенням спільних фірм дедалі більшої ваги набуває виробничо-інвестиційне і фінансове співробітництво. Тільки впродовж 1997-2000 рр. в Україні було засновано 5 банків за участю польського капіталу, зокрема Київський міжнародний банк, філія Варшавського Торгового Банку в Києві, Депозитно-кредитний банк «Україна» в Луцьку, Акціонерно-комерційний банк у Львові. Активно діє Міжнародне товариство польських і українських підприємців. Сьогодні найбільшою польською інвестицією в банківську установу України є ПАТ «Кредобанк», засновником якого є РКО Bank Polski SA (Варшава). «Кредобанк» входить до чільної 30-ки українських банків, а інвестиції стратегічного акціонера складають 99,6 %. У 2005-2009 рр. польська компанія «Церсаніт» реалізувала один із найпотужніший у Житомирській області інвестиційних проектів вартістю 120 мільйонів євро. Завод випускатиме близько 12 мільйонів квадратних метрів керамічної плитки та 2 мільйони сантехнічних виробів, що становитиме чверть українського ринку цієї продукції.

За столітньою традицією, особи польського походження займають значну питому вагу серед працівників залізничного та автомобільного транспорту України. Саме вони активно долучилися до програм прискореного розвитку українсько-польського співробітництва в галузі транспортної мережі, підвищення культури обслуговування пасажирів. За останнє десятиріччя спільними зусиллями вдалося інтенсифікувати рух залізничного, автомобільного та авіаційного транспорту, приступити до реконструкції старих і спорудження нових доріг, розширення їх інфраструктури, будівництва другого мосту через річку Західний Буг на українсько-польському кордоні, до створення транспортного Балтійсько-Чорноморського коридору.

Потужним чинником зміцнення українсько-польського партнерства є розвиток торгівлі між обома країнами, масштаби якої, попри кризові явища в українській економіці, мають тенденцію до зростання, що зумовлюється й географічним фактором, близькістю торгових суб'єктів. Помітно зростає обсяг торгових операцій, розширюється асортимент товарообміну, в ньому збільшилася частка використання гривні та злотого. Однак Україна все ще має значне від'ємне сальдо в торгівлі з Польщею і представлена на польському ринку здебільшого сировиною і чорними металами, натомість на нашому ринку переважає готова продукція польських підприємств і аграрного сектора.

Велику зацікавленість виявляє польська громада до наукового, технічного і культурного співробітництва України та Польщі, яке, порівняно з радянськими часами, набуває більш ділового і масового характеру, повніше сприяє національно-культурному розвитку української полонії. Через

контакти інтелектуалів, науковий і культурно-мистецький діалог долаються негативні нашарування і стереотипи минулого, поглиблюється національна свідомість, утверджується етнічна ідентичність, а водночас і міжнаціональне порозуміння. Це співробітництво здійснюється на підставі Спільної заяви Президентів України та Республіки Польща «До порозуміння та єднання» (1997), ряду міжурядових договорів [14] і має великий вплив як на стан і перспективи суспільно-політичних, економічних та гуманітарних відносин України і Польщі, так і на життєдіяльність української колонії. Вже в середині 1990-х років діяло 87 прямих угод про спільні наукові дослідження 38 українських та 62 польських науково-дослідних інституцій. Серед вузлових спільних наукових проектів, окрім технічно-природничих, фігурують такі, як: «Україна та Польща в європейському процесі інтеграції», «Проблеми українсько-польських прикордонних зв'язків», «Польсько-українське мовне порубіжжя», «Проблеми історії українсько-польських відносин XVI-XX ст.» та інші [15, с. 78]. Триває взаємний обмін публікаціями, регулярно проводяться двосторонні та багатосторонні наукові конференції, симпозиуми, семінари. Поштовхом до активізації цих зв'язків стало проведення в 2004 р. Року Польщі в Україні, а 2005-го – Року України в Польщі. В рамках цих заходів брали участь і польські національно-культурні товариства в Україні. Так, у рамках заходів Року Польщі в Україні пройшли книжково-інформаційна виставка «Україна – Польща: історія і сьогодення» та засідання Круглого столу «Україна – Польща: європейське сусідство». Під час проведення Круглого столу відбулися презентації наукових праць українських учених, що віддзеркалюють роль Польщі в загальноцивілізаційному процесі, значення інтеграційних процесів та співробітництва між народами Польщі та України на сучасному етапі, у формуванні і побудові спільного інтелектуального культурного простору [16].

Нове дихання дістали прикордонні зв'язки областей України та польських воєводств і традиційне співробітництво міст-побратимів. На відміну від радянських часів, коли контакти здійснювалися під контролем центру і здебільшого на рівні партійних функціонерів, мали ідеологічно-парадний характер, тепер до співпраці дедалі ширше залучаються українські поляки та польські українці, що цілком природно, оскільки більшість з них є мешканцями прикордонних регіонів. Одним з ефективних теренів прикордонного партнерства є утворений у вересні 1995 р. євро регіон «Буг», суб'єктами якого виступають органи місцевого самоврядування Волині, Замостя, Люблін, Холма [17]. Програма співробітництва включає розбудову прикордонної інфраструктури, спорудження автомагістралей, охорону навколишнього середовища, промислову та сільськогосподарську кооперацію, співпрацю в галузі науки, культури і освіти, підготовки кадрів, розвитку місцевого самоврядування. Низка програм транскордонного співробітництва між Польщею, Україною та Білоруссю фінансується за кошти Євросоюзу.

У розвитку українсько-польського співробітництва українські поляки виступають не тільки його

суб'єктом, але й об'єктом. Польська меншина, перебуваючи під опікою і захистом української держави, відчуває дедалі більше уваги до себе з боку польських властей. Йдеться про навчальну і художню літературу, періодику, яка надсилається з Польщі, про розширення можливостей польських підлітків і молоді здобути освіту на історичній батьківщині, опанувати рідну мову тощо. Особливої уваги заслуговує вплив української колонії на подолання негативних стереотипів минулого в суспільній свідомості частини поляків та українців. Однак у роботі польських об'єднань в Україні є чимало проблем, які, на жаль, не вирішуються і не знаходять належного розуміння ані з української, ані з польської сторін.

Ще в 1997 р. Е. Тузов-Любанський звертав увагу на слабкість колонізаційної роботи серед українських поляків, на те, що за роки тоталітаризму сформувався такий її різновид, як «непольські поляки», тобто «радянські», які асимілювалися, втратили національне «Я», не знають своєї історії, мови, культури, а їх продукування продовжується. Він гостро ставив питання, чи має перспективи полонія в Україні, кому потрібні тутешні поляки, що залишились у їхніх душах [18]. Ці питання не втратили актуальності й сьогодні. Як справедливо зазначив аналітик ситуації в польській громаді України Є. Голібард, польській громаді бракує згуртованості, духовної та організаційної єдності. Існують певні суперечності між Спілкою поляків України та Федерацією польських організацій в Україні, що заважає налагодженню координації роботи, поза їхній впливом перебуває багато локальних об'єднань. На його думку, українське суспільство, дипломатичні служби Польщі в Україні покликані активніше допомагати польській спільноті в національно-культурному відродженні, сприяти її консолідації і підвищенню ролі в суспільно-політичному житті. Для українських поляків Вітчизна – це Україна плюс Польща [19, с. 359].

Залишається чимало питань і в українсько-польських відносинах, які не вдалося розв'язати. Насамперед, це інтенсифікація економічної співпраці, розвиток торговельно-виробничої кооперації, розширення інвестиційної діяльності українського бізнесу в Польщі та польського в Україні, пов'язане зокрема з спільним проведенням Євро – 2012, розбудова прикордонної інфраструктури, вирішення питань нелегальної міграції на українсько-польському кордоні, визначення статусу українських заробітчан у Польщі, увічнення місць пам'яті й поховань жертв війни і тоталітарних режимів, повернення культурних цінностей, дефальсифікація спільної історії, особливо її найбільш трагічних сторінок у XX ст. [20, с. 134].

Отже, польська меншина в незалежній Україні, з одного боку, поступово відроджує свої етнонаціональні ознаки, розвиває традиційну народну культуру і ментальність, а з іншого – дедалі повніше інтегрується в українське суспільство, долучається до громадсько-політичного життя держави, виступає дієвим чинником українсько-польського партнерства, яке в умовах глобалізаційних процесів виходить за межі двостороннього співробітництва. Для України стратегічне партнерство з Польщею – важлива умова євроінтеграції. На зміну деякому охолодженню

українсько-польських міждержавних відносин у часи останньої каденції президента Л. Кучми, який надавав перевагу східному вектору зовнішньої політики і російським капіталовкладенням, після «Помаранчевої революції», до політичних результатів якої активно долучилася польська сторона, особливо президенти Л. Валенса, А. Квасневський, в результаті співпраці президентів В. Ющенко та Л. Качинського прийшло нове розуміння ролі Польщі в лобюванні інтересів України на міжнародній арені. Польща підтримала ініціативу «Східного партнерства» Європейського

Союзу, сприяє укладенню угоди про асоціацію України з ЄС та створення зони вільної торгівлі. Президенти України і Польщі ухвалили Дорожню карту українсько-польського співробітництва на 2009-2010 роки. Свій шлях міждержавної співпраці в контексті євроінтеграційних прагнень України розпочали обговорювати президенти В. Янукович та Б. Коморовський. Поляки в Україні та українці в Польщі виступають надійним містком українсько-польського порозуміння, співпраці та партнерства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 43.
2. Шевченко Тарас. Твори в трьох томах. – Т. 1. – К., 1963.
3. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – К., 2003.
4. Про національні меншини в Україні. Закон України, прийнятий 25 червня 1992 р. // Національні відносини в Україні у XX ст. – К., 1993.
5. Вахніна Л. К. Відродження польської діаспори в Україні // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – Ч. II. – К., 2002.
6. Тищенко К. Метатеорія мовознавства. – К., 2000.
7. Dziennik Kijowski. – 1999. – № 20.
8. Пилипенко Т. Забезпечення мовно-освітніх потреб національних меншин України // Форум націй. – 2003. – № 1(9).
9. Рекомендації засідання круглого столу «Імплементация положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (м. Київ, 11 червня 2007 р.).
10. Яблоньски Е. К чему стремится польская диаспора в Украине // Всеукраинские ведомости. – 1997. – 3 апреля.
11. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про взаємні безвізові поїздки громадян // Політика і час. – 1997. – Ч. 39.
12. Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Польща про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження податкових ухилень // Вісник податкової служби України. – 1995. – № 2.
13. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про взаємні заохочення і захист інвестицій. – Історико-архівне управління МЗС України, ф.: Міжнародні договори України, док. № 210.
14. Договір між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в сфері науки і техніки. – Історико-архівне управління МЗС України, ф.: Міжнародні договори України, док. № 207.
15. Лишко В. Наукові зв'язки України та Польщі в 1990 рр. // Україна – Польща: історія і сучасність. – Ч. II. – К., 2003.
16. Україна – Польща: історія та сьогодення. Каталог / упор. Т. Зарецька та ін. – К., 2004. – 45 с.
17. Жижара Є. Єврорегіон «Буг»: перші кроки співробітництва // Волинь. – 1995. – 30 листопада.
18. Dziennik Kijowski – 1997. – № 97.
19. Голибард Є. І. По-сусідськи. Польський вектор. Документальна розповідь про династичне п'ятнадцятиріччя (1989-2004 рр.), про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі. Суспільно-економічні порівняння на тлі нерішучості, непевності й невизначеності. – К., 2004.
20. Бабак О. Політичні відносини України та Польщі у 1980-2005 р. // Поляки на півдні України: Історія і сьогодення. – Жешов – Київ – Миколаїв, 2008. – Т. 2.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Сінкевич Є. Г., к.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ПРАВОВІ ОСНОВИ ВРЕГУЛЮВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ

Проаналізовано правові основи врегулювання військових конфліктів на сучасному етапі. Наведено конкретні приклади миротворчих операцій, які проводились згідно зі Статутом ООН та норм міжнародного права. Детально проаналізовані методи реагування на події у світі Радою Безпеки ООН.

Ключові слова: військові конфлікти, ООН, Статут ООН, право, Рада Безпеки ООН.

Проанализированы правовые основы урегулирования военных конфликтов на современном этапе. Приведены конкретные примеры миротворческих операций, которые проводились на основании Устава ООН и норм международного права. Подробно проанализированы методы реагирования на события в мире Советом Безопасности ООН.

Ключевые слова: военные конфликты, ООН, Устав ООН, право, Совет Безопасности ООН.

The article analyses the modern law basis regulations of military conflicts. The concrete examples of peace-making operations conducted according to UN memoranda and the norms of international law are given. The methods of reacting on world events of UN Security Council are studied in details.

Key words: military conflicts, UN, UN memoranda, law, UN Security Council.

За роки свого існування в якості незалежної держави, Україна здобула визнання у світі авторитет виваженого, послідовного і неупередженого контрбута міжнародної безпеки, який завжди ґрунтується на загально визначених принципах міжнародного права. Не менш важливим є й те, що, маючи багатоетнічний склад населення, Україна спромоглася не лише уникнути загострень на етнопатрістичному ґрунті, але й створити конституційно-правову основу гармонійного розвитку громадян усіх національностей у суверенній українській Державі.

Висока динамічність воєнних подій останніх років змусила науковців розпочати упорядкування воєнної історії як складової частини системи знань про війну та армію. Це викликає необхідність проведення досліджень, які б аналізували правові основи врегулювання воєнних конфліктів на сучасному етапі.

На сьогодні є цілий ряд наукових праць, які тією чи іншою мірою стосуються окресленої теми. Так, зокрема, актуальними є роботи Г. Перепелиці, О. Губаренка, А. Капта, М. Карпенка, В. Нікітюка [1], де висвітлено проблеми європейської безпеки, основні принципи врегулювання воєнних конфліктів, правові аспекти застосування підрозділів Збройних Сил України у вирішенні міжнародних конфліктів тощо. Але все-таки слід указати на відсутність або слабкість спроб встановлення й аналізу правових основ врегулювання воєнних конфліктів підрозділами української армії в рамках ООН, ОБСЄ, НАТО, тому дане дослідження і буде присвячено цій проблемі.

Миротворчі операції (або операції з підтримання миру) в прямій постановці ні регламентуються положеннями статуту, а є винаходом ООН. Тому до цього часу серед юристів-міжнародників немає єдиного

погляду щодо правової підстави миротворчих операцій. У Статуті ООН визначені основи системи колективної безпеки, яка відображала співвідношення сил у світі, яке склалося за підсумками Другої світової війни. Виділимо основні компоненти цієї системи:

– основні принципи сучасного міжнародного права, такі як принцип незастосування сили й погрози силою в міжнародному праві, принцип мирних засобів щодо вирішення міжнародних спорів та інше;

– система мирних засобів вирішення міжнародних спорів, що закріплена у главі 6 Статуту ООН (ст. 33-38). У цьому процесі важливу роль грає як Рада Безпеки, так і Генеральна Асамблея і Генеральний секретар ООН. Щодо питань юридичного характеру головна роль належить Міжнародному суду ООН;

– система примусових заходів як із застосуванням, так і без застосування Збройних сил у відповідності з главою 7 Статуту ООН (ст. 39-51). Керівна роль в цій системі належить Раді Безпеки, яка несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки, як основну мету Організації Об'єднаних Націй. Допомогу Раді Безпеки з воєнних потреб у справі підтримання миру, використання військ, що надаються в її розпорядження та керування повинен надавати Воєнно-Штабний Комітет;

– система взаємодії ООН з регіональними організаціями у справі підтримання міжнародного миру і безпеки (ст. 52-54). І в цій системі головну роль грає Рада Безпеки [2].

У відповідності з положеннями Статуту ООН підтримання миру і безпеки повинно будуватися на базі загально визначених принципів і норм міжнародного права і здійснюватися Генеральною Асамблеєю (ГА) і Радою Безпеки (РБ), компетенція яких у цій сфері чітко розмежована [2].

Генеральна Асамблея ООН може обговорювати будь-які питання щодо підтримання міжнародного миру і безпеки, в тому числі розглядати загальні принципи співпраці в цій області і надавати рекомендації Раді Безпеки стосовно цих питань до або після обговорення. Загальна компетенція Генеральної Асамблеї визначена в ст. 10 Статуту ООН [2].

На Раду Безпеки ООН (РБ) покладена головна відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки (ст. 24) [2]. У відповідності до Статуту ООН РБ володіє виключно широкими повноваженнями у справі попередження війни і створення умов щодо мирної і плідної співпраці країн. Підсумки діяльності РБ можливо розглядати в якості критерію ефективності праці ООН.

Методи реагування Ради Безпеки на події у світі можуть бути різноманітними – засудження, констатація факту, процедура підтвердження резолюцій і декларацій ГА, рішень Генерального Секретаря ООН та ін. Неодноразово РБ виконувала функції примирення сторін у суперечках і конфліктах, направляла місії воєнних спостерігачів та миротворчі сили у регіони конфліктів, сприяла безпосередньо врегулюванню суперечок і конфліктів між державами та усередині їх. Крім того, однією з важливих сфер діяльності РБ є співпраця в регіональними організаціями. Таким чином, можливо констатувати, що Рада Безпеки є єдина ланка ООН, яка має право здійснювати дії превентивного або примусового характеру від імені ООН. РБ згідно із Статутом відповідає і за використання об'єднаних збройних сил держав-членів ООН «не інакше як у спільних інтересах».

Стаття 43 даного документа визначає порядок надання членами ООН у розпорядження РБ необхідних збройних сил, допоміжних засобів і обслуговування на підставі особливих угод, які укладаються РБ з державами-членами ООН при наступній їх ратифікації [2]. РБ повинна вирішувати усі питання, пов'язані зі створенням і застосуванням збройних сил, опираючись на підтримку Воєнно-штабного комітету (ВШК), який складається з начальників штабів постійних членів Ради (ст. 47) [2]. Але положення статей 43 і 47 Статуту ООН не були введені в дію з причини розбіжностей серед постійних членів РБ. У 1947 р. ВШК практично припинив свою діяльність. З тих пір в області створення і застосування збройних сил ООН стала імпровізувати.

У силу цих поважних причин виникла нова форма діяльності ООН щодо підтримання міжнародного миру і безпеки, яка не передбачена Статутом – миротворча. Її можливо кваліфікувати як сукупність акцій політичного, економічного, дипломатичного, воєнного та іншого характеру, які включають мирні засоби у відповідності з главою 6 Статуту ООН, а також рекомендації і заходи, які не пов'язані з використанням збройних сил у відповідності з

главою 7 Статуту ООН. До цього слід віднести колективні дії, що здійснює ООН спільно з регіональними організаціями (НАТО, ОБСЄ, СНД, ОАЄ та ін.).

Об'єднання зусиль держав, що здійснюється за Статутом ООН з метою забезпечення і підтримання миру, передбачає такі заходи:

- заборона і погрози застосування сили у відношеннях між державами (ст. 2);
- мирне вирішення міжнародних суперечок (ст. 33);
- заходи забезпечення і підтримання безпеки (гл. 7);
- тимчасові заходи, із припинення порушень миру (ст. 40);
- примусові заходи без використання збройних сил (ст. 41);
- примусові заходи з використанням збройних сил (ст. 42);
- роззброєння (ст. 11, 26, 47);
- заходи з використанням збройних сил регіональних організацій і угод під керівництвом Ради Безпеки (гл. 8) [2].

Ця система в повному обсязі у повоєнний період так і не спрацювала. Тому що її функціонування було покладено в пряму залежність від співпадання інтересів постійних членів Ради Безпеки, а надання їм права вето призвело до неможливості втілення в життя системи міжнародної безпеки, що визначена Статутом ООН. Суперництво між державами, особливо між супердержавами призвело до того, що деякі юристи-міжнародники прозвали систему безпеки – системою безкарності [3, с. 43].

Однак, незважаючи на це, Організація Об'єднаних Націй багато що зробила для розв'язання міжнародних суперечностей і узагальнення досвіду її діяльності свідчить про фактичну еволюцію системи колективної безпеки. І хоча її методи не завжди були у відповідності з положеннями Статуту, але свою позитивну роль у підтриманні міжнародного миру і безпеки вони зіграли. Як визначає Б. Ургхарт, стосовно резолюції Генеральної Асамблеї 377(5), «Єдність на користь миру», в той її частині, в якій говориться, що ГА може розглянути кризову ситуацію у випадку, якщо Рада Безпеки буде бездіяти у наслідок в застосування вето, ця частина резолюції 377(5) виявилася корисним механізмом, який допомагав вивести питання, які торкалися міжнародного миру і безпеки з того кута, в якому вони опинилися після застосування правила одноголосності в Раді Безпеки [4, с. 40].

Досвід післявоєнної діяльності ООН свідчить про те, що в умовах «холодної війни» принцип колективної безпеки втілити в життя не вдалося. Як визначає В. С. Бруз, система колективної безпеки у тому вигляді, як це передбачено Статутом, не спрацювала жодного разу [5, с. 92]. Таким чином, єдиною підставою щодо виникнення операцій з підтримання миру є невдачі великих держав створити військову машину у відповідності до глави 7 Статуту ООН [6, с. 91].

У подальшому після розширення спектру завдань, що поклалися на сили ООН стали застосовувати і інший термін – миротворчі операції. Ці операції

внесли великий вклад у справу врегулювання воєнних конфліктів і стали необхідним інструментом у руках ООН.

Крім цього, проблема реалізації основних заходів із забезпечення колективної безпеки пов'язана з проблемою законності. У відповідності з нормами міжнародного права, застосування сили або збройне втручання, повинно бути суворо мотивовано. Так у ролі загальноприйнятого закріпився принцип мирного вирішення міжнародних спорів. У той же час ст. 51 передбачає невід'ємне право на індивідуальну або колективну самооборону, у випадках збройного нападу на державу-члена ООН [2]. Крім того, згідно зі ст. 39, 41 і 42 Рада Безпеки уповноважена застосовувати заходи, не пов'язані або й пов'язані із застосуванням збройних сил з метою підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки [2]. Так уперше під час Ірано-Іракської війни 1980-1988 рр. були запропоновані заходи щодо законного застосування сили проти Ірану, який не погодився на припинення порушення міжнародного миру [7, с. 228]. Під міжнародним тиском Іран прийняв резолюцію, війна була припинена. І на підставі резолюції 619 Ради Безпеки була створена група спостерігачів ООН для кінцевого врегулювання конфлікту.

Колективні заходи самооборони також приймаються за рішенням країни, яка постраждала. Без такого рішення дії третіх країн у колективних заходах самооборони вважаються незаконними. Право на участь в заходах колективної самооборони належить всім країнам. І ця особливість застосування колективних мір самооборони отримала чітке закріплення в резолюції Ради Безпеки ООН після агресії Іраку проти Кувейту в 1990 р.

Дії Ради Безпеки по відношенню до Іраку були прийняті у суворій відповідності до Статуту ООН. Пункт 1 ст. 41 передбачає можливість дій усіх або деяких членів організації для виконання рішень Ради Безпеки з метою підтримання міжнародного миру і безпеки [2].

Таким чином, Статут ООН визначає легітимне застосування збройної сили лише у двох випадках: з метою індивідуальної або колективної самооборони, якщо трапиться збройний напад на члена Організації (ст. 51) і за рішенням Ради Безпеки ООН у випадку існування деякої загрози миру, деякого порушення миру або акту агресії (ст. 39 і 42) [2].

За межами нормативного регулювання в Статуті ООН залишилися два інших види застосування сили, які признані законними в сучасному міжнародному праві.

Усі народи і нації у відповідності з Декларацією про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р. мають право на застосування сили щодо захисту права на самовизначення і рівноправності. У подальшому ця норма була включена в Додатковому протоколі 1977 р. до Женевських конвенцій щодо захисту жертв війни 1949 р. і отримала широке визнання держав.

У ході проведення миротворчої операції в Сомалі Рада Безпеки вперше прийняла резолюцію про застосування сили щодо забезпечення доставки гуманітарної допомоги. 24 квітня 1992 р. Рада

Безпеки прийняла резолюцію 751 про проведення операції ООН щодо надання термінової гуманітарної допомоги населенню Сомалі [8]. Проте під час громадянської війни різноманітні озброєні угруповання здійснювали напади на представників ООН і загарбували гуманітарну допомогу для особистих потреб. У зв'язку з цим Рада Безпеки 3 грудня прийняла резолюцію 794, в якій уперше в практиці ООН санкціонувала застосування сили щодо забезпечення доставки гуманітарної допомоги [9]. Виник безпрецедентний випадок законного застосування сили щодо забезпечення доставки міжнародної гуманітарної допомоги у внутрішньому конфлікті, що не передбачалося Статутом ООН. Такі ж повноваження по резолюції Ради Безпеки отримали сили ООН з охорони в Югославії.

Таким чином, система законного застосування сили в міжнародному праві як і система колективної безпеки в сучасних умовах знаходиться на шляху постійної еволюції.

Концепція підтримання миру замінила собою ідею щодо примусового його встановлення, як це передбачалося главою 7 Статуту ООН, тим більше, що примусова функція представляється не тільки з кожним разом все менш придатною, але і усе більш загрозливою в сучасних умовах [10, с. 197]. Операції з підтримання миру розглядаються скрізь як справедливі, як одна з найбільш успішних ініціатив ООН за роки, які пройшли з часу підписання Статуту.

Підкреслимо, що положення Статуту ООН, які є юридичною базою щодо проведення миротворчих операцій не безспірні. Точки зору юристів-міжнародників з цього питання різноманітні. Наприклад, Дж. Брайерлі визначає право на застосування сили з врахуванням положень глав 6 і 7 Статуту, допускаючи при цьому можливість створення обмежених форм міжнародних поліцейських формувань в особливо загрозливих зонах і збереження в цьому процесі монополії ООН [11, с. 432]. В. Н. Федоров вважає, що правовою підставою миротворчих операцій є Статут ООН у цілому і особливо глави 6-8, починаючи зі ст. 40, у відповідності з якою була проведена перша операція з підтримання миру на Близькому Сході в 1947 р. [12, с. 248]. Е. Х. Аречага вважає, що ст. 40 не є достатньою юридичною підставою для проведення цих операцій [13, с. 146–147].

Іноді проблема правового забезпечення миротворчих операцій ускладнюється трансформацією їх в операції примусового напрямку із застосуванням збройних сил, які можливо обґрунтувати ст. 42 Статуту ООН. Також розглядаючи правові підстави миротворчих операцій необхідно нагадати про існування ст. 29 Статуту ООН, яка передбачає створення Радою Безпеки допоміжних структур, які необхідні для виконання миротворчих функцій [2].

Отже, в цілому миротворчі операції до сих пір мають незбалансоване правове обґрунтування. Якщо вони здійснюються без використання збройних сил (воєнні спостерігачі при цьому не відносяться до збройних сил), то їх проведення опирається на п. 2 ст. 11, або п. 1 ст. 24 Статуту ООН, що визначають головну відповідальність Ради Безпеки за підтримання міжнародного миру і безпеки. При цьому

визначені повноваження є у Ради Безпеки і у відповідності зі ст. 29 Статуту ООН. Також необхідно мати на увазі можливість контролю РБ за виконанням тимчасових заходів, які передбачені ст. 40 Статуту організації.

Якщо миротворча операція проводиться з використанням збройних сил, тоді її правове обґрунтування базується на ст. 39, 42 та інших статтях Статуту, які відносяться до примусових заходів, пов'язаних з використанням збройних сил з метою миротворчості.

Стосовно до кожної ситуації Рада Безпеки визначає, спираючись на Статут ООН, правову підставу щодо плануємої миротворчої операції, яку підкреслює в мандаті на її проведення.

Щодо участі Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях, на думку автора, необхідно зосередження зусиль на: удосконаленні відповідної законодавчої та нормативно-правової бази взаємодії вітчизняних підрозділів з іншими військовими формуваннями у врегулюванні воєнних конфліктів; розв'язанні суперечностей між розширенням участі України в міжнародній миротворчій діяльності та відставанням у забезпеченні правових і воєнно-теоретичних основ такої діяльності; стандартизації й уніфікації правових засад держав, збройні сили яких беруть участь у врегулюванні конфліктів.

Досвід миротворчих операцій багатогранний, а тому потребує подальшого всебічного дослідження з метою його використання в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Перепелиця Г. М. Залучення України до миротворчості регіональних і субрегіональних організацій / Г. М. Перепелиця // Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки : Матеріали Міжнар. семінару «Миротворча діяльність України: спільні операції з НАТО та в більш широкому контексті», 18-20 березня 2001 р. – К., 2002. – С. 130–154; Губаренко О. Основні принципи застосування миротворчих підрозділів ЗСУ / О. Губаренко // Військо України. – 1999. – № 9-10. – С. 11–12; Капто А. С. Коментарі / А. С. Капто // День. – 2000. – 19 жовтня. – С. 4; Карпенко М. Миротворчі операції та міжнародне гуманітарне право / М. Карпенко // Народна армія. – 2002. – 6 листопада. – С. 2; Нікітюк В. О. Тенденції розвитку миротворчої діяльності в Європі у сучасному геополітичному і міжнародно-правовому середовищі / В. О. Нікітюк // Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки. – К. : НАОУ, 2004. – 386 с.
2. Статут Організації Об'єднаних Націй – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/documents/charter/>
3. NATO's Developing Role in Collective Security. //Dr. Gulnur Aybet. – 1999. – P. 35–45.
4. Urghart V. United Peace Forces and the Changing United Nations: An International Perspective – «International Organization», vol. 17, № 2. – 432 p.
5. Козырев А., Гатилов Г. Система миротворчества ООН: проблемы и перспективы // Международная жизнь. – 1990. – № 11. – С. 91–101.
6. Background to the Strategic Concept // NATO review. – 1999. – № 2, summer. – P. 91.
7. Энтин М. Л. Предотвращение международных конфликтов и международное право в современном мире / М. Л. Энтин. – М., 1991. – 458 с.
8. Агеев С. В. Вооруженные Силы США в войнах, вооруженных конфликтах и кризисных ситуациях / С. В. Агеев, В. Н. Денисевич, Б. В. Курдов, С. Л. Печуров. – М. : Воениздат, 1993. – 60 с.
9. International Defence Review. – 1992. – № 6. – P. 685–686.
10. Док. ООН A/3694.
11. Brierly J. L. The Law of Nations. An Introduction to the International Law of Peace. – Oxford : Clarendon Press, 1963. – 532 p.
12. Федоров В. Н. ООН и проблемы войны и мира / В. Н. Федоров. – М. : Международные отношения, 1988, – 453 с.
13. Эдуардо Хименес де Аречага. Современное международное право / перевод с испанского / – Москва: «Прогресс», 1983. – 352 с.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Сінкевич Є. Г., к.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СЕКТ ТА НОВИХ РЕЛІГІЙНИХ РУХІВ У ДОКУМЕНТАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Проаналізовано документи Європейського Союзу як джерела дослідження діяльності сект та нових релігійних рухів. При дослідженні використано офіційні документи Парламентської Асамблеї Ради Європи, доповіді, коментарі та офіційні заяви щодо цього явища.

Ключові слова: секти, нові релігійні рухи, релігія, Європа, ПАРЕ.

Проанализировано документы Европейского Союза как источники исследования деятельности сект и новых религиозных движений. При исследовании использованы официальные документы Парламентской Ассамблеи Совета Европы, разъяснения, доклады, комментарии и официальные заявления относительно этого явления.

Ключевые слова: секты, новые религиозные движения, религия, Европа, ПАРЕ.

The article presents an analysis of documents of the European Union which can be used as the sources for the study of sects and new religious movements. In this study the author used not only the official documents of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, reports, comments and official statements on this phenomenon.

Key words: sects, new religious movements, religion, Europe, PACE.

Майже всі сучасні вітчизняні дослідження з проблеми діяльності сект та нових релігійних рухів обмежуються лише оглядом рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЕ) та Європейського парламенту, лишаючи поза увагою доповіді, якими презентувались ці рекомендації, думки та дебати, що становлять теоретичну базу з дослідження діяльності сект та нових релігійних рухів у Європі. Також поза увагою залишаються документи з приводу дотримання прав і свобод у країнах Європи, хоча в резолюціях та рекомендаціях прямо не акцентовано увагу на діяльності сект.

Метою написання статті є спроба проаналізувати джерельну базу з цього питання та висвітлити документи, які раніше залишалися поза увагою при дослідженні діяльності сект та нових релігійних рухів в Європейському Союзі.

Досягнення вказаної мети передбачає виконання наступних завдань: огляд становлення релігійної політики Євросоюзу та зазначення документів, які гарантують свободу совісті та віросповідання для розуміння подальшої політики стосовно сект; дослідження та аналіз документів Європейського Союзу стосовно діяльності сект в Європі та подій, які обумовили прийняття цих документів; висвітлення становища та діяльності сект на основі документів Євросоюзу стосовно дотримання прав та свобод в Європі.

Джерельна база статті ґрунтується на офіційних документах, а саме резолюціях, рекомендаціях та доповідях ПАРЕ та Європейського Парламенту, які розміщено на їхніх офіційних сайтах. Недоліком

сайту ПАРЕ є те, що рекомендації та резолюції, починаючи з 2000 р., дублюються російською мовою, а всі інші документи – французькою та англійською. Для більш об'єктивного аналізу цього питання були використані звіти та видання Французької мужвідомчої комісії з нагляду за сектантськими зловживаннями (MIVILUDES) та Бельгійського центру інформації та консультування щодо небезпечних сектантських організацій (CIAHSO), в яких роз'яснюється політика Європи, Франції та Бельгії щодо зазначеної проблеми.

У кінці XVIII і на початку XIX ст. більшість науковців Європи вважали, що релігія повинна незабаром зникнути, а в кінці XIX та на початку XX ст. передбачали, що релігія на початку XXI ст. уподібнюватиметься забобонам й сприйматиметься як сховище від страхів. Суспільство того часу, будучи охоплено гуманістичними ідеями «панування розуму», було впевнено, що релігія повинна поступитися науці.

Якщо більш детально проаналізувати філософські течії та праці мислителів різних епох, стане зрозуміло, що категоричне відстоювання цих ідей і наполягання на них дали світові два тоталітарних режими, фашистський і комуністичний, які замінили релігію сурогатом культу. Діяльність вказаних режимів і події, пов'язані з ними, змусили світ змінити свої погляди на становище та роль релігії в суспільстві. Так, у доповіді № 9399 (2002) депутата ПАРЕ М. Бачу «Релігія та зміни в Центральній та Східній Європі» було зазначено такі аспекти, які змусили змінити ставлення європейської спільноти до релігії:

– «Перша та Друга світові війни, які супроводжувались значними руйнуваннями, що охопили величезну територію.

– Масові вбивства, які було скоєно тоталітарними режимами на «фабриках смерті» Аушвіц (Освенцим) та Гулаг;

– І, нарешті, геноцид, жертвами якого стали євреї, українці, вірмени та інші народи» [11].

Тобто катастрофи, що стосуються всього світу, змусили багатьох соціологів відхилити теорію стосовно того, що людство прямує до досконалості. А тому зрозуміло, що без релігійних надбань і духовного розвитку, науковий і технічний прогрес заведе людство у глухий кут. Саме це обумовлює потребу етичних орієнтирів і духовних цінностей, які притаманні людям і які становлять коріння їх природи. Тобто знову світ звертається до релігії.

Так саме в повоєнний період, 50-60-х роках ХІХ ст., відбувається корінне переосмислення ставлення до релігії та її місця в суспільстві. Зокрема, переважають релігійні дослідження теїстичних релігієзнавчих шкіл або історико-фемінологічних, презентовані Е. О. Джеймсом і його колегою С. Г. Ф. Бренденом, ученими Манчестерського та Лондонського університетів того часу. Слід згадати Мірча Еліаде (1907-1986), відомого історика релігії нашого часу та представника теїстичного релігієзнавства. Він започаткував в університетах Чикаго історико-фемінологічну школу вивчення релігій, яка сьогодні стала панівною в теоретичних дослідженнях цієї науки. Серед вітчизняних дослідників можна згадати А. Б. Зубова, доктора історичних наук, професора кафедри філософії Московського державного інституту міжнародних відносин. У своїх дослідженнях про перехід до теїстичного релігієзнавства він зазначав: «Дані сучасної польової етнографії та археології зруйнували гарні теоретичні конструкції релігієзнавців – гегельянців. Майже не залишилося прихильників і в популярній в 1920-ті рр. ХІХ ст. теорії Е. Дюркгейма. Ті релігієзнавці, які не сприймають для себе об'єктивність буття Божого, воліють нині бути не войовничими безбожниками, а агностиками-емпіриками, віддавши прихильникам історико-фемінологічної школи загальну теорію походження та існування релігії.

Сучасне релігієзнавство давно вже ніде, окрім країн із комуністичною ідеологією, не займається ні доказом буття Божого, ні викриттям обманів «церковників». Воно вийшло з глухого кута нерозв'язного «основного питання філософії», розробивши низку методів аналізу, якого дотримуються зараз усі видатні вчені. Релігійний феномен досліджується сам по собі в системі його власної логіки, сприймається як реальність остільки, оскільки в нього вірять не дослідники, а досліджувані. Найбільш повно та свідомо метод цієї опрацьовано Чиказькою історико-фемінологічною школою, але в тій чи іншій мірі його дотримуються всі сучасні релігієзнавчі школи. Глузування над предметом досліджуваної віри, сумніву в адекватності суб'єктивного релігійного досвіду нині не прийняті» [1, с.15].

Прийняття основних документів, які гарантують свободу совісті та віросповідання, також припадає на

період із 1945 до 1975 р. Серед них необхідно виокремити:

– Статут Організації Об'єднаних Націй 24 жовтня 1945 року;

– Загальна декларація прав Людини 10 грудня 1948 року;

– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 4 жовтня 1950 року.

– Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 16 грудня 1966 року;

– Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 16 грудня 1966 року;

– Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1 серпня 1975 року.

Основні положення стосовно свободи віросповідання викладено в статті 9 Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод», і є такими:

«1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [2].

На базі вищезазначеної статті Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» й Конвенції «Про права дитини» та дотримуючись секуляризму, будуть розроблятися документи стосовно протиправної діяльності сект та нових релігійних рухів.

Дослідження діяльності сект у документах Європейської Союзу, на думку автора, слід здійснювати у двох напрямках. Перший – стосовно виникнення такого явища, як секти та нові релігійні рухи в Європі та їх протиправна діяльність. Другий – дотримання свободи думки, совісті та релігії в країнах Європи, де наряду з традиційними релігіями зазначається становище сект.

Доктор історичних наук Поль Єрбо, досліджуючи історіографію виникнення такого явища, як секти у Франції, зазначав, що розвиток цієї теми починається у 50-60-ті роки ХХ ст. й пов'язана з діяльністю баптистів, адвентистів сьомого дня, свідків Єгови. Друга хвиля розвитку цієї теми припадає на 80-90-ті роки. Саме в цей період термін «секта» набуває сучасного значення, а в європейській практиці для позначення цього явища починають використовуватися різні терміни: секти, культу, НРР (Новітні релігійні рухи), новітні релігії (неорелігії), сектантські відхилення. Також у цей період набувають державного масштабу хвилювання, викликані діяльністю сект, виходячи за межі релігійної полеміки, що знайшло відображення в гучних справах пов'язаних із сектами, а саме: викрадення батьками своїх дітей із Асоціації за єднання всесвітнього християнства Сан Мен Муна (секта Мунітів) справа Амадео 1976 р. та

справа Шато 1982 р., самогубство Патрика Єно 1977 р.; колективне самогубство 923 послідовників Народного Храму в Гайані (Північна Америка); засудження за шахрайство Лафайет Рона Хаббарда, засновника Сайєнтології у 1978 р.; викрадення батьками своїх дітей із Міжнародного товариства свідомості Крішні, справа Турпіна 1982 р.; примус до проституції adeptів, інцести дітей із батьками та поширення дитячої порнопродукції у секті «Діти Бога» 1987 р.; діяльність секти Ошо-Раджніша [24].

У загальноєвропейському контексті це питання порушується у 1982 р. Зокрема, 9 березня та 13 квітня 1982 р. на обговорення Європарламенту виносяться питання стосовно діяльності Асоціації за єднання всесвітнього християнства Сан Мен Муна (доводі № 1-2/82 та № 1-109/82). Розгляд цих питань передано в комітет зі справ молоді, культури, освіти, інформації, а в якості доповідача призначено Р. Коттрелла. Його доповідь про діяльність нових релігійних рухів у рамках Європейського співтовариства було представлено 23 березня 1984 р., а 22 травня 1984 р. Європейський Парламент прийняв резолюцію «Про спільні дії держав-членів Європейського співтовариства проти різних порушень закону з боку нових організацій, що працюють під прикриттям релігійної свободи» [4].

На звернення Європейського Парламенту, стосовно розгляду проблем, пов'язаних з діяльністю сектінних релігійних рухів, Парламентською Асамблеєю Ради Європи 29 листопада 1991 р., комітетом з юридичних питань та прав людини було підготовлено доповідь та проект резолюції «Секти і нові релігійні рухи» (№ 6535), яка була презентована Д. Хантом. 20 січня 1992 р. її доповнили висновками комітету з культури та освіти (№ 6546), які презентувала Луїс Марія де Пюїгом. 5 лютого 1992 р. ПАРЕ представила рекомендації № 1178 (1992) «Секти і нові релігійні рухи», взявши за основу проект Д. Ханта з доповненнями.

Після другої хвилі гучних справ, пов'язаних з масовими жертвами в сектах: 88 згиблих «Гілка Давіда» містечку Вако (Штат Техас) у 1993 р.; 53 загиблих секта «Орден «Храму Сонця» у Швейцарії та Канаді в 1994 р.; 5 березня 1995 р. загинуло 11 людей і постраждало 5 000 осіб від секти «Аум Сінріко» (Японія); 23 грудня 1995 р. 16 загиблих послідовників «Ордену «Храму Сонця» (Франція) [13], Європейський Парламент видає резолюцію 29 лютого 1996 р., що мала назву «Секти в Європі».

Також слід зазначити доповідь Берже «Секти у Європейському Союзі», опубліковану 11 грудня 1997 р., яка критикувала інертність Європейського Союзу з питання сект, її значення було, як оновлення попередньої резолюції 1996 р. та як наполегливий заклик до рішучих дій проти сект [16]. Деякі пункти стосовно проблем діяльності сектантських рухів були прийняті в окремих щорічних резолюціях з прав людини (1996 і 1997), та з основних прав у Європейському Союзі (2000, 2001 і 2002) [15].

У березні 1997 року Генеральний директорат з наукових досліджень Європейського парламенту опублікував важливий програмний документ «Секти в Європі» [23].

Парламентською Асамблеєю Ради Європи 22 червня 1999 р., враховуючи вищезазначені прецеденти, та враховуючи позитивний досвід протидії сектам парламентів Франції та Бельгії, прийняла рекомендації № 1412, що мала назву «Незаконна діяльність сект». Роз'яснення, проблеми та надбання інших держав з цього питання були викладені в наступних документах: доповідь № 8379 Комітету з соціальних питань, охорони здоров'я та сім'ї, доповідач Джулія Хегій [9]; доповідь № 8373 Комітету з правових питань та прав людини, доповідач Адріан Настас [8]; доповідь № 8383 Комітету з культури та освіти, доповідач Луїс Марія де Пюїг [10].

Частково питання стосовно діяльності сект висвітлено в рекомендаціях Ради Європи: № 1396 (1999) «Релігія та демократія», № 1720 (2005) «Освіта та релігія»; № 1510 (2006) «Свобода вираження поглядів та повага релігійних переконань», № 1804 (2007) «Держава, релігія, світське суспільство та права людини». Зокрема в них зазначалося: «що багато проблем сучасного суспільства, такі як фундаменталістські рухи і терористичні акти, расизм і ксенофобія, а також етнічні конфлікти, мають релігійний аспект» [3, с. 47].

Документи Євросоюзу стосовно дотримання свободи думки, совісті та релігії в країнах Європи.

У першу чергу слід відзначити документи стосовно країн Східної Європи – це країни, які знаходились у соціалістичному блоці та СРСР, зокрема Україна. Цей напрямок представлено такими документами: резолюції ПАРЕ № 730 від 25 квітня 1980 р. «Свобода думки, совісті та релігії в Східній Європі», № 787 від 7 жовтня 1982 р. «Свобода думки, совісті та релігії в Східній Європі»; та рекомендації ПАРЕ: № 955 від 7 жовтня 1982 р. «Про захист прав людини в європейських країнах – не членів Європейського Союзу»; № 1086 від 6 жовтня 1988 р. «Статус церков і релігійних свобод у країнах Східної Європи».

У резолюціях ПАРЕ № 730 (1980) «Свобода думки, совісті та релігії в Східній Європі» та № 787 (1982) «Свобода думки, совісті та релігії в Східній Європі» було звернено увагу на осіб і групи, які зазнають дискримінації, переслідувань, арештів і тюремного ув'язнення за спробу здійснювати свободу слова, совісті й релігії у Радянському Союзі та в інших європейських країнах із комуністичними режимами, а також запропоновано амністію для всіх ув'язнених, засуджених за ознакою віросповідання й совісті; зняття всіх обмежень на практичне вираження свободи думки, совісті, релігії і переконань [21].

Таке занепокоєння Європейської спільноти релігійним становищем було обумовлено масовими арештами, ув'язненнями, а іноді й розправами лише за сповідання релігії. Загалом було зазначено десять країн, де масово порушувалось це право. Їх можна поділити умовно на три категорії.

До першої – можемо віднести безпосередньо країни, в яких усіма можливими методами придушувались будь-які прояви релігійної свідомості, навіть поширення Біблії. Це СРСР, Чехословаччина, Албанія. До другої категорії – країни, де з порозумінням ставилися до панівної релігії, але намагалися

вилучити її з громадського життя. Репресії застосовувались до найактивніших релігійних діячів традиційної релігії, стосовно інших релігійних об'єднань та сект. Це відбувалося в Румунії, Болгарії, НДР, Естонії, Латвії, Литві. До третьої – країни, в яких панівна церква відігравала не останню роль в житті суспільства. У цих країнах до активних релігійних діячів застосовувались загалом такі методи покарання, як примусове переведення на іншу парафію більш віддаленої місцевості, а основною причиною ув'язнення була відмова від проходження військової служби, що була притаманна сектантськими об'єднаннями зокрема велику частку засуджених за цією статтею складали «Свідки Єгови». У 1986 р. Правозахисна організація «Amnesty International» зазначала, що «Свідки Єгови», які були ув'язнені за відмову проходження військової служби, відмовлялись від запропонованої допомоги стосовно амністії, оскільки вони не хочуть бути врятовані. Така ситуація склалася в Угорщині, Польщі та Югославії [5].

У рекомендації ПАРЕ № 1086 (1988) «Статус церков і релігійних свобод у країнах Східної Європи» та в доповіді № 5944 (доповідач Девід Аткинсон) зазначались істотні зміни в напрямку релігійної політики. Так, у заяві Генерального Секретаря Радянського Союзу М. Горбачова стосовно необхідності поширення поважання прав і свобод людини в СРСР, зокрема свободи віросповідання, було заплановано амністувати велику кількість ув'язнених за релігійну діяльність як традиційних конфесій, так і нетрадиційних. Також було наголошено на поліпшенні становища Православної церкви, відшкодування їй церковного майна та відкриття нових церков, оголошено про будівництво православного собору в Москві (вперше після революції), а також визнавалися всі релігійні групи та громади, які до цього часу були за межами закону [17].

Також М. Горбачовим було вказано, що у 1988 р., у рік тисячоліття хрещення Русі, радянський уряд визнав помилки стосовно церкви за часів Сталіна і Брежнєва. Руській Православній Церкві відводилась особлива роль, зокрема її стали розглядати як невід'ємну частину російської культури та союзника уряду в його боротьбі за моральне відродження суспільства.

Однією з найбільш значних подій того часу була зустріч між М. Горбачовим і Патріархом Піменом 29 квітня 1988 р. Подібне засіданні Генерального Секретаря і патріарха останній раз відбулося в 1943 р. По радянському телебаченню демонструвались сюжети церемонії Великодня з Богоявленського собору в Москві. Також у своїх виступах і його лідери утримувалися від пропаганди наукового атеїзму та нападок на церкву.

Підсумовуючим документом щодо дотримання свободи думки, совісті та релігії в країнах Європи є рекомендація ПАРЕ № 1556 (2002) «Релігія та зміни в Центральній і Східній Європі» та доповідь № 9399 (доповідач Михайл Бачу) [11; 20].

Також слід зазначити, що у своїх резолюціях стосовно нових редакцій законів Росії № 1278 (2002) «Російський закон про релігії» та Болгарії № 1390

(2004) «Новий болгарський закон про релігії «Закон про конфесії 2002 року», ПАРЕ прямо рекомендує користуватися її рекомендаціями № 1396 (1999) «Релігія та демократія» та № 1412 (1999) «Незаконна діяльність сект» [3, с. 47].

Окремої уваги заслуговує резолюція № 1309 (2002) «Свобода релігії та релігійних меншин у Франції», стосовно прийнятого Францією 12 червня 2001 р. закону «Про посилення профілактики та покарання сектантських рухів, які посягають на права людини та основні свободи». Зокрема ПАРЕ звернула увагу на невизначеність в законі таких понять, як злочин та злочинець та вимагала уточнення визначення поняття «секта» безпосередньо у законі та попередила, що зробить висновки та у разі необхідності звернеться до Європейського Суду [22]. Але, враховуючи, що з моменту прийняття резолюції пройшло 9 років, а Французький закон є діючим, можна зробити висновки, що він відповідає Європейським стандартам.

Можемо зазначити, що в посткомуністичних країнах, до яких відносять і країни Східної Європи, відбулося справжнє духовне відродження в кінці 80-х на початку 90-х років ХХ ст. У цей час було дозволено всі релігійні осередки. Так, наприклад, в Україні релігійна мережа та кількість священнослужителів зростала кожен рік у десятки разів і продовжує зростати до сьогодні. За даними державного комітету з національностей і релігій, у 2008 р. релігійна мережа охоплювала 50 % населення України. Замінивши політику релігійної заборони на релігійну всюдозволеність, Україна та інші посткомуністичні країни зіткнулись з новою проблемою зловживання релігійними почуттями, використання релігії для ошукування, шахрайств, колективних вбивств і покриття інших злочинів. В Європі основним бар'єром проти поширення сект стали традиційні релігії та достатньо розвинуті сфери соціального та правового захисту населення, натомість в Україні Православна Церква, будучи знекровлена 70-річчям гонінь та зазнавши розколу в 1992 р. на Українську Православну Церкву Московського Патріархату та Київського Патріархату, який, у свою чергу, отримав політичну підтримку, виявилась неспроможно певною мірою відреагувати на це явище.

Саме за таких умов деякі неорелігійні утворення починають активно використовувати весь спектр «свободи» у своїй практиці, і, як приклад, можна навести діяльність Білого Братства, зокрема захоплення Софіївського собору 24 листопада 1993 р. в Києві та очікування там кінця світу. Громадський порядок було забезпечено задіяними спецпідрозділами органів внутрішніх справ. У той день багато громадян України, які перебували у цій секті, потрапили до психіатричних лікарень, а проти засновників секти порушено кримінальну справу. Після ув'язнення лідерів (Ю. Кривоногова – на 7 років, В. Ковальчука – на 6, М. Цвігун – на 4) масштаби діяльності «Білого Братства» відчутно й швидко скоротились. Це були перші ластівки непослідовної державної політики в релігійній сфері та в діяльності неорелігійних рухів [3, с. 46].

Незважаючи на те, що після останніх подій минуло 18 років, корінних змін у державній політиці з релігійних питань не відбулось, і як наслідок можна зазначити останні події, пов'язані з пастором харизматичної церкви «Посольство Бож'є» Сандеєм Аделаджи та компанією «Кінгз Кепітал». Аделаджа обвинувачується за трьома статтями: «Шахрайство в особливо великих розмірах», «Створення злочинної організації» і «Підробка документів». Парафіян його пастви серед ошуканих вкладників «Кінгз Кепітал» – більшість. На відеозаписах, які має слідство, видно, як Аделаджа настійно рекомендує пастві закладати свої квартири й нести гроші в фінансову піраміду. Внаслідок діяльності компанії постраждало більше 3 тисяч осіб, загальний збиток по країні становить близько 1 мільярда гривень.

Роблячи підсумки викладеного матеріалу, можна зазначити, що безпосередньо діяльність сект в Європейському Союзі розглядалась майже протягом 30 років. Джерельна база стосовно цього явища містить значну кількість документів та висвітлена в різних аспектах. Безпосередньо стосовно діяльності сект Європейським Парламентом видано три документи: резолюція від 22 травня 1984 р. «Про

спільні дії держав-членів Європейського спів товариства проти різних порушень закону з боку нових організацій, що працюють під прикриттям релігійної свободи», резолюція від 29 лютого 1999 р. «Секти в Європі» та доповідь Берже «Секти у Європейському Союзі» та відповідні додатки; Парламентською асамблеєю Ради Європи видано два документа: № 1178 «Секти і нові релігійні рухи», № 1412 (1999) «Незаконна діяльність сект» та доповіді і висновки до цих рекомендацій. Усі інші поточні документи частково висвітлюють діяльність сект у руслі загальнорелігійних стосунків або в рекомендаціях, посилаючись на вищезазначені документи. На основі рекомендацій ПАРЕ були створені державні спеціалізовані структури з сектантських рухів такі наприклад як: FECRIS – Європейська федерація центрів досліджень та інформації щодо діяльності сект, MIVILUDES – Міжміністерська місія нагляду та протидії проти сектантських відхилень (Франція), CIAHSO – Центр інформації та консультування щодо небезпечних сектантських організацій (Бельгія). Їхні рапорти та дослідження складають сучасну джерельну базу Європи з дослідження сектантських рухів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зубов А. Б. История религии. Кн. 1. Доисторические и внеисторические религии. – М. : «Планета детей», 1997. – 244 с.
2. Конвенція «Про захист прав людини і основоположних свобод» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004.
3. Рогатін В. М. Державницька політика стосовно неорелігійних об'єднань: досвід Європи та України // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. пр. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5. – С. 44–48.
4. Belgique: Rapport de l'enquête parlementaire belge parties 2 (avril 1997) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www1.dekamer.be/FLWB/pdf/49/0313/49K0313008.pdf.
5. Doc. 5944 Rapport de la Commission des questions politiques, rapporteur Mr David Atkinson [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc88/FDOC5944.pdf>.
6. Doc. 6535 Rapport de la commission des questions juridiques et des droits de l'homme Sir John Hunt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc91/FDOC6535.pdf>.
7. Doc. 6546 Avis de la commission de la culture, de la science et de l'éducation rapporteur M. Lluís Maria de Puig [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc92/FDOC6546.htm>.
8. Doc. 8373 Rapport de la commission des questions juridiques et des droits de l'homme, rapporteur: M. Adrian Nastase [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/documents/workingdocs/doc99/fdoc8383.htm>.
9. Doc. 8379 Avis de la commission des questions sociales, de la santé et de la famille Mr Gyula Hegyi [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc99/FDOC8379.htm#P14_67.
10. Doc. 8383 Avis de la commission de la culture et de l'éducation, rapporteur: M. Lluís Maria de Puig. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc99/FDOC8383.htm>.
11. Doc. 9399, rapport de la commission de la culture, de la science et de l'éducation, rapporteur: M. Vaciu. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/documents/WorkingDocs/doc02/FDOC9399.htm>.
12. Direction générale des Etudes «Les sectes en Europe». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/cito/w10/page1_fr.htm.
13. Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives «Guide de l'agent public face aux dérives sectaires» La Documentation française 29-31. – Paris, 2007. – 119 p.
14. Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives «Les collectivités territoriales face aux dérives sectaires» La Documentation française 29-31. – Paris, 2005 – 148 p.
15. Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives «Rapport au Premier ministre 2009» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.miviludes.gouv.fr/IMG/pdf/rapport2009_mise_en_ligne.pdf.
16. Parlement européen: Rapport A4-0408/1997 «Les sectes dans l'Union européenne» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A4-1997-0408+0+DOC+PDF+V0//FR&language=FR>.
17. Recommandation 1086 (1988) relative à la situation des Églises et des libertés religieuses en Europe de l'Est [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta88/FREC1086.htm>.
18. Recommendation 1178 (1992) relative aux sectes et aux nouveaux mouvements religieux [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta92/FREC1178.htm>.
19. Recommandation 1412 (1999) Activités illégales des sectes [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta99/FREC1412.htm>.
20. Recommandation 1556 (2002), Religion et changements en Europe centrale et orientale [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/documents/adoptedtext/ta02/frec1556.htm>.
21. Resolution 787 (1982) relative à la liberté de pensée, de conscience et de religion en Europe de l'Est et la Conférence de Madrid sur les suites de la CSCE [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta82/FRES787.htm>.
22. Resolution 1309 (2002) Liberté de religion et minorités religieuses en France [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta02/FRES1309.htm>.

23. Resolution le Parlement européen «Les sectes en Europe» B4-0259,0264, 0266, 0271 et 0274/96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.europarl.europa.eu/workingpapers/cito/w10/annex1_fr.htm.
24. Airieau M. P. Aspects psyhosociologiques et historiques. Positions des historiens // Séminaire MIVILUDES, Sectes et laïcité, Recherche 2003-2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.miviludes.gouv.fr/IMG/pdf/Intervention_de_Airiau_seminaire_Sectes_et_laicite.pdf.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© В. М. Рогатін, 2011

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2011

ОСОБЛИВОСТІ ПІДХОДУ УРЯДІВ М. ТЕТЧЕР (1979-1990) ДО ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СПІВТОВАРИСТВА У ФІНАНСОВО- ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

З травня 1979 до листопада 1990 року влада у Великій Британії перебувала в руках консервативної партії на чолі з Маргарет Тетчер. У даний період головними проблемами в економічній сфері інтеграції Великої Британії до ЄЕС були бюджетне питання та створення європейської валютної системи.

Ключові слова: консервативна партія, Європейська валютна система, Єдиний європейський акт, фунт стерлінгів, бюджет ЄЕС, механізм обмінних курсів, національний суверенітет, еку, спільний ринок, політика низької інфляції.

С мая 1979 по ноябрь 1990 года власть в Великобритании находилась в руках консервативной партии во главе с Маргарет Тэтчер. В данный период главными проблемами в экономической сфере интеграции Великобритании в ЕЭС были бюджетный вопрос и создание европейской валютной системы.

Ключевые слова: консервативная партия, Европейская валютная система, Единый европейский акт, фунт стерлингов, бюджет ЕЭС, механизм обменных курсов, национальный суверенитет, эку, общий рынок, политика низкой инфляции.

From May 1979 till November 1990 in the UK the authority was in the hands of the Conservative Party led by Margaret Thatcher. At this period the main problems of Britain's economic integration to EU were the issues of common budget and European Monetary System.

Key words: Conservative Party, the European Monetary System, Single European Act, pound, EEC budget, exchange-rate mechanism, national sovereignty, ECU, common market, low inflation policy.

Правління Маргарет Тетчер у Великій Британії відоме наполегливістю, стійкістю у відстоюванні національних інтересів. Особливо яскраво це виявилось у взаємовідносинах з Європейським Економічним Співтовариством у фінансово-економічній сфері. Досвід захисту власних інтересів Великою Британією може бути корисним для нашої країни в процесі розвитку незалежної зовнішньої політики, діяльності в рамках міжнародних організацій. Особливої актуальності тема набуває у світлі євроінтеграційної стратегії України.

Мета статті – розглянути основні проблемні питання взаємодії Великої Британії та ЄС у фінансово-економічній сфері, що виникали в період з 1979 до 1990 року, прослідкувати процес відстоювання власних економічних інтересів у рамках Співтовариства.

У травні 1979 року консервативна партія на чолі з Маргарет Тетчер перемогла на парламентських виборах. Улітку 1979 р. після виборів в Європарламент Велика Британія поводи́ла себе більш-менш надійно [5, с. 358]. Проте в той час, коли М. Тетчер стала прем'єр-міністром, країна була охоплена економічною кризою. У Великій Британії вже задовго до цього наростала необхідність

реформування економічної системи. А вступ до «Спільного ринку» яскраво показав і загострив дану проблему. В таких умовах внески до бюджету ЄЕС стали дійсно фінансовим тягарем, який поклало на країну членство. До того ж спеціальні перехідні домовленості щодо Британії замовчували реальні суми. Лише наприкінці 1970-х років до кінця з'ясувалися масштаби переплати Британії. Цифри вражали: чистий внесок Британії до брюссельського бюджету становив у середньому 60 мільйонів фунтів стерлінгів щороку між 1973 та 1976 роками; 369 мільйонів 1977 року, 822 мільйони 1978, і 947 мільйонів 1979 року [3, с. 96].

Прийшовши до влади, Тетчер наголосила, що без бюджетної реформи британська громадськість, вже й без того неоднозначно налаштована щодо європейської інтеграції, зовсім повстане проти ЄЕС. Партнери Британії були не налаштовані повертатися до бюджетного питання. Проте Тетчер мала природного союзника в особі Шмідта, країна якого також багато сплачувала до спільного бюджету ЄЕС.

На цей час припало друге європейське головування держави (з липня до грудня 1981 року), яке засвідчило подальше поглиблення британо-європейської «дисгармонії» в підходах до вирішення спільних

європейських проблем. Британія закріпила за собою статус «незручного партнера» і ненадійного члена ЄС. Така ситуація була зумовлена, перш за все, економічними причинами і, зокрема, бюджетним питанням [7, с. 63].

Проблема британського внеску до бюджету ЄС обговорювалась на *Дублінському самміті*, але останній перетворився на відкриту конфронтацію і нічого вирішити не вдалося. На наступному самміті в Люксембурзі, у квітні 1980 року, вже були названі точні цифри на дворічний перехідний період. Різниця між тим, що Тетчер вимагала, і тим, що пропонували інші (близько 400 мільйонів єкю на рік), насправді була порівняно невеликою. Однак Тетчер відхилила всі пропозиції, неодноразово повторюючи: «Ні, це неможливо» [8]. У результаті англо-французьких контактів усе ж вдалося виробити компроміс. У травні 1980 року у Венеції країни «дев'ятки» домовилися про скорочення першочергового внеску Великої Британії в розмірі 1,1 млрд. ф. ст. до 400 млн. Угода 1980 року тільки тимчасово вирішила британське бюджетне питання. Після закінчення терміну чинності тимчасової угоди Тетчер відновила свої атаки.

Уперше можливим певне врегулювання стало на *Штутгартській самміті* в червні 1983 року:

- Францію та Німеччину представляли порівняно нові лідери – Франсуа Міттеран та Гельмут Коль;
- популярність Тетчер стрімко злетіла після війни за Фолклендські (Мальвінські) острови, британська громадськість була цілковито на її боці;
- ЄС потрапила у фінансову скруту – ССП вийшла з-під контролю. Тетчер не погоджувалася затверджувати збільшення бюджету, щоб покрити надмірні витрати ССП, доки питання британського внеску не буде вирішене раз і назавжди.

Бюджетні дебати недалеко просунулися на Штутгартському самміті. Ситуація змінилася на краще, коли в січні 1984 року президентство перебрала на себе Франція, Міттеран прагнув швидше розв'язати бюджетне питання і зосередити увагу держав-членів на побудові спільного ринку та політичного союзу. На самміті у Фонтенбло було узгоджено рішення, що ґрунтувалося на знижці у формі фіксованого відсотка від чистого річного внеску Британії – 66 %, як пропонувала Тетчер.

Окрім бюджету, проблемним для Великої Британії було питання участі в Європейській валютній системі. 13 березня 1979 року вступила в дію угода про створення Європейської валютної системи (ЄВС). Держави-учасники пішли на безпрецедентний крок свідомої передачі в колективне управління значної частини свого національного суверенітету в сфері валютної політики [6, с. 74]. Очевидно, саме це стало головною причиною того, що Велика Британія, єдина з усіх країн членів ЄС, вирішила не приєднуватись до ЄВС.

З початку дії ЄВС британський уряд займав дуже незручну для партнерів позицію: британський фунт стерлінгів брав участь у формуванні єкю – розрахункової грошової одиниці ЄВС, але не брав участі в механізмі обмінних курсів. Не заперечуючи, але й не

приймаючи повної участі в ЄВС, британські консерватори розмито обіцяли з часом приєднатись до механізму спільного коливання валют. Європейська валютна система трималась завдяки гегемонії німецької марки і німецької політики низької інфляції й стійких обмінних курсів. Вхідження фунта до Європейської валютної системи означало б приєднання до політики низької інфляції, що об'єктивно було вигідно Британії, але жорстко прив'язувало б фунт до марки і побічно сприяло б укріпленню позиції останньої. Британський прем'єр Маргарет Тетчер уважала, що така прив'язка є утисненням фінансового суверенітету Великої Британії і була категорично проти. Частково позначався вплив британських фінансових кіл. Лондонський Сіті не проявляв зацікавленості до проекту валютного союзу в Європі. На той момент йому належало 30 % світового ринку конвертації валют, і лише 10 % цієї діяльності охоплювало валюти країн-членів ЄС [1, с. 294].

У листопаді 1981 року в Лондоні відбувся самміт Європейської Ради, де була обговорена пропозиція щодо нового Європейського Акту, який мав змінити діючу Римську угоду і поживити розвиток європейської інтеграції. На самміті, однак, не було досягнуто узгодження щодо доповіді Комісії [7, с. 65].

Визначною подією за період прем'єрства Маргарет Тетчер стало підписання *Єдиного європейського акту*, основною метою якого було створення єдиного внутрішнього ринку з вільним рухом людей, капіталів, товарів і послуг. Велика Британія підписалася під цим документом, оскільки практичні вигоди від створення єдиного внутрішнього ринку були очевидні. Британська промисловість розраховувала на значну частку прибутку від вільної торгівлі товарами. Сіті очікував отримати частину банківського бізнесу і бізнесу в сфері страхування інших країн у випадку відкритої конкуренції. Важливо відмітити, що ЄС містив пункт 102а, в якому говориться, що якщо для прогресу в економічному і валютному співробітництві будуть необхідні інституціональні зміни, то основоположні договори можуть бути виправлені. Таким чином, виключалася можливість повної неучасті чи блокування Британією рішень Співтовариства в сфері економічної інтеграції.

У квітні 1989 року Комітет на чолі з головою Єврокомісії Жаком Делором представив проект створення Економічного і Валютного Союзу (ЄВС). Перша реакція офіційних осіб Великої Британії була різко негативною. М. Тетчер уважала, що прерогатива валютного контролю має зберігатись за національною державою. Проте на зустрічі міністрів фінансів у травні 1989 року канцлер казначейства Найджел Лоусон повідомив своїм партнерам, що Британія візьме участь в обговоренні майбутнього європейських фінансів. Два ключові міністра в кабінеті Тетчер Найджел Лоусон і Джеффри Хау, міністр закордонних справ, уважали, що Британія має приєднатись до механізму обмінних курсів (МОК-1) з економічних міркувань. Проте вони по-різному ставились до єдиної Європи. Лоусон був прихильником національної держави й не підтримував проекту створення ЄВС, у той час як Хау був

прихильником подальшого розвитку європейської інтеграції. Тим не менше навесні 1989 року обидва міністри підготували спільний меморандум, в якому з прагматичної точки зору обґрунтовували необхідність приєднання Британії до МОК-1 і прийняття плану Делора [1, с. 295].

У червні 1989 р. на *самміті в Мадриді* Маргарет Тетчер дала згоду на початок роботи міжурядової конференції щодо створення Економічного і валютного союзу. Вона також визначила 5 умов, за яких можливе приєднання фунта стерлінгів до механізму обмінних курсів: зниження інфляції у Великій Британії, відміна обмінного контролю в ЄЕС, лібералізація руху капіталів і надання фінансових послуг, підписання угоди щодо конкурентної політики співтовариства. При цьому Тетчер заявила, що прийняття першої стадії плану Делора не означає автоматичного прийняття другої і третьої стадій, які приведуть до повного Валютного союзу.

У процесі обговорення створення валютного союзу Велика Британія запропонувала альтернативний план уведення єдиної валюти. Лоусон розвинув ідею відомого австрійського економіста Фрідріха Хаєка про «конкуруючі валюти», протиставив її системі жорстких курсів, що пропонувалась в плані створення ЕВС. Згідно з цією ідеєю люди мали самі вирішувати, яку європейську валюту використовувати у своїх розрахунках. План, представлений Великою Британією, давав можливість зберегти національний контроль над валютною політикою і не передбачав у майбутньому введення єдиної валюти. Таким чином, британські офіційні особи намагались продемонструвати, що вони не просто вимушені приймати плани Європейського Співтовариства як невідворотне зло, а намагаються активно брати участь у розробці рішень і представляти свою точку зору з цих питань. Проте британський проект не враховував інтереси тих країн ЄС, які прагнули створення справжнього економічного і валютного союзу, і тому не знайшов широкої підтримки.

Опитування британських бізнесменів виявили неоднозначність думок з приводу європейської інтеграції. Частина з них погоджувалась із лінією прем'єр-міністра, і майже стільки ж уважало, що уряд має зайняти більш позитивну позицію стосовно даного питання. Більшість опитаних керівників 30-ти найбільших британських компаній висловились за повноправне членство Великої Британії в ЕВС. Багато хто хотів би бачити більшу участь британського уряду в обговоренні та прийнятті нових законів ЄЕС. За результатами опитування служби Геллопа, проведеного навесні 1989 р., майже 9/10 найвпливовіших підприємців Британії вважали, що завершення створення єдиного ринку має принести країні додатковий дохід. Серед бізнесменів існувала досить значна підтримка приєднання до механізму обмінних курсів. У той же час лише 48 % звичайних громадян уважали, що завершення створення єдиного ринку принесе Британії користь.

У другій половині 1989 р. в складі британського уряду відбулися серйозні зміни. В жовтні кабінет покинув Н. Лоусон. Серед причин своєї відставки він назвав, зокрема, розбіжності між ним і прем'єр-

міністром стосовно питання приєднання фунта до механізму обмінних курсів. Лоусон стверджував, що *«доля Британії лежить в Європі. Якщо фунт буде залишатися поза механізмом обмінних курсів, британський уряд гратиме незначну роль у формуванні європейської економічної й індустріальної політики»*. Новим міністром фінансів був призначений Джон Мейджор.

Проблема приєднання Британії до механізму обмінних курсів у ЕВС мала велике значення не лише для формування зовнішньої політики Великої Британії, але й для внутрішньополітичного життя країни. М. Тетчер розуміла, що лише вступ до ЕВС давав, можливо, єдиний шанс досягнути цілі – низької інфляції й низьких процентних ставок, що було особливо важливо напередодні загальних виборів. До кінця 80-х років рівень інфляції у Великій Британії був вищим, ніж в інших країнах Європейського Економічного Співтовариства [1, с. 297]. На *самміті в Дубліні* у квітні 1990 р. Маргарет Тетчер здивувала багатьох, заявивши, що Велика Британія приєднається до механізму обмінних курсів в ЕВС. Інфляційні показники в Британії продовжували зростати, що не сприяло збільшенню і без того досить низької популярності консерваторів. У цих умовах М. Тетчер доручила міністрам закордонних справ і фінансів Дугласу Хьорду і Джону Мейджору *«ускладнити уряду подальше відкладання вступу до ЕВС»*.

8 жовтня 1990 р. *фунт стерлінгів приєднався до механізму обмінних курсів*. Це був дуже відповідальний крок для британської економіки. МОК установлював допустимі відхилення курсу тієї чи іншої національної валюти від курсу єку чи іншої валюти, що входить до ЕВС у межах 2,25 %. Для фунта було зроблено виключення – межі коливань було збільшено до 6 %. Це дозволило Великій Британії мати велику свободу у встановленні обмінного курсу. Приєднання до МОК М. Тетчер розглядала як можливість для стримання руху до Економічного і валютного союзу, створення якого тягне за собою недопустиму, на її думку, втрату національного суверенітету. Дійсно, проект уведення єдиної валюти передбачав, що національна влада втрачає можливість регулювати процентні ставки і рівень інфляції.

Хоч варто сказати, що прем'єр досить скептично ставилася до продовження європейської інтеграції, але М. Тетчер усвідомлювала можливості, які відкривало для британської торгівлі продовження членства в ЄЕС. На погляд Тетчер, європейська інтеграція не повинна йти далі усунення перешкод на шляху торгівлі й інвестицій і координації економічної та зовнішньої політик винятково на міжурядових засадах [3, с. 95].

Активність британської дипломатії в напрямі більш тісної взаємодії країн ЄЕС в зовнішньополітичній сфері переслідувала одночасно кілька цілей: компенсувати відсутність у Лондона прагнення до прискорення процесу створення економічного і валютного союзу, відволікти увагу від небажання просуватися до цього союзу темпом, який намагалися задати Париж і Бонн [4, с. 84]. Велика Британія намагалася призупинити інтеграційні процеси у

валютно-економічній сфері, намагаючись виграти час для стабілізації свого економічного і фінансового положення. Крім того, ставши учасником заснованої в 1979 р. європейської валютної системи, вона вже через 2 роки вийшла з діючого в її рамках механізму регулювання обмінних курсів [2, с. 22].

Кінець 80-х характеризувався загостренням протиріч між «євроскептиками» та «євроцентристами» в британському суспільстві та втратою підтримки курсу М. Тетчер у європейському питанні. 28 листопада 1990 р. прем'єр змушена була подати у відставку. Не останню роль в цих драматичних подіях відіграв розкол в партії торі щодо так званого європейського питання.

Тож за Маргарет Тетчер відбувається формування політики Великої Британії за принципом: внутрішні політичні інтереси домінують над європейськими.

Уряду Тетчер удалося зберегти економічні пільги. Велика Британія добивається зменшення відрахувань до бюджету ЄЕС, зокрема на розвиток агропромислового комплексу країн ЄЕС. Жорсткість і непоступливість курсу М. Тетчер виявилася у відмові від участі в Європейській валютній системі та відстоюванні бюджетних поступок на самміті у Фонтенбло в 1984 р. Британський уряд погодився приєднатись до механізму обмінних курсів, але розглядав даний крок як можливість стримати рух до Економічного та Валютного Союзу. Важливою подією за період прем'єрства Маргарет Тетчер стало підписання Єдиного європейського акту, оскільки Велика Британія розраховувала на значні прибутки від вільної торгівлі товарами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабынина Л. О., Громько А. А., Капитонова Н. К. и др. Великобритания. Эпоха реформ / РАН ; Институт Европы ; Алексей Анатольевич Громько (ред.). – М. : Весь Мир, 2007. – 533 с.
2. Борко Ю. Расширение и углубление европейской интеграции // МЭиМО. – 2004. – № 7. – С. 17–23.
3. Десмонд Дайнен. Дедалі міцніший союз. – К. : К.І.С., 2006. – 735 с.
4. Лебедев А. А. Очерки британской внешней политики (60-80-е годы). – М. : Международные отношения, 1988. – С. 20–87.
5. Стисла історія європейської інтеграції // Історичний календар 2000 року / упоряд. А. Денисенко, В. Туркевич. – К., 1999. – С. 357–360.
6. Шемятенков В. Г. Евро: две стороны одной монеты. – М. : ОАО «Издательство «Экономика», 1998. – 346 с.
7. Яковенко Л. Н. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К., 2003. – 227 с.
8. Foreign Policy of Great Britain. Speech by Margaret Thatcher Dec. 18th 1979 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.famousquotes.me.uk/speeches/Margaret_Thatcher/.

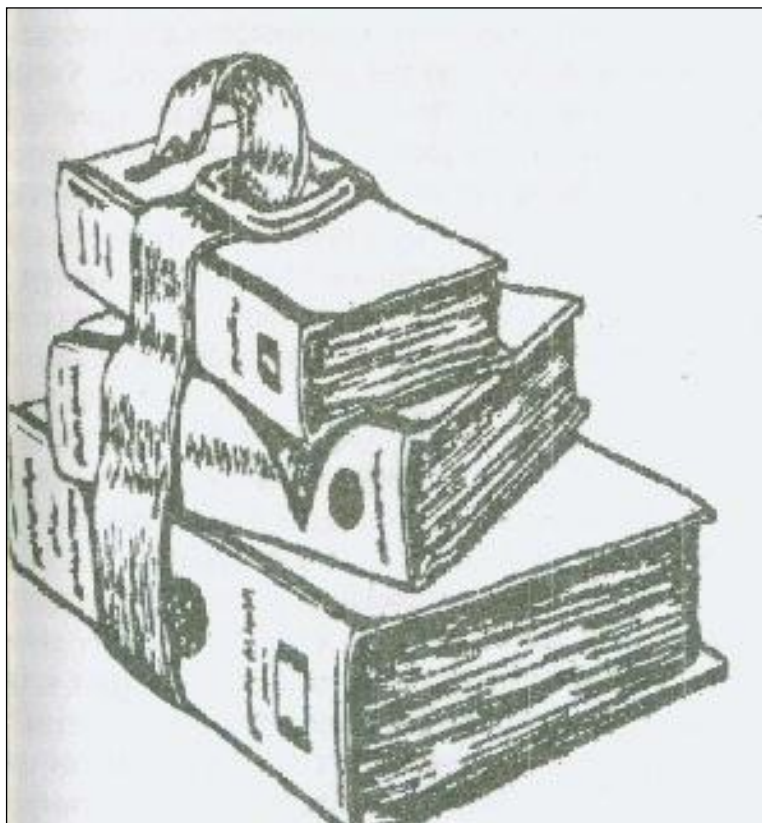
Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Колісниченко А. І., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Джерелознавство

Історіографія

Методологія

Історія історичної науки

РОСІЙСЬКІ МАНДРІВНИКИ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОМУ ВИВЧЕННІ КРИМУ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

Розглянуто розвиток історико-краєзнавчих досліджень Кримського півострова російськими мандрівниками в першій третині ХІХ ст. Здійснено аналіз творів російських пілігримів (П. І. Сумарокова, І. М. Муравйова-Апостола, П. П. Свіньїна), що відвідали Тавриду в цей період. Встановлено, що подорожі представників російської інтелектуальної еліти сприяли активному накопиченню кримознавчих матеріалів, заохочували представників столичної інтелігенції до візитів у Крим та спонукали царський уряд до більш активного освоєння краю.

Ключові слова: краєзнавство, мандрівники, подорожні записки, Крим.

Рассмотрено развитие историко-краеведческих исследований Крымского полуострова русскими путешественниками в первой трети ХІХ в. Осуществлен анализ произведений российских пилигримов (П. И. Сумарокова, И. М. Муравьева-Апостола, П. П. Свинына), которые посетили Тавриду в этот период. Установлено, что путешествия представителей российской интеллигентной элиты содействовали активному накоплению крымоведческих материалов, привлекали представителей столичной интеллигенции к визитам в Крым и побуждали царское правительство к более интенсивному освоению края.

Ключевые слова: краеведение, путешественники, путевые записки, Крым.

In the article history of historical and region studies of the Crimean peninsula by Russian travellers in the first decades of 19th century has been considered. Analysis of travellers' notes which visited Taurida (P. I. Sumarokov, I. M. Muravyov-Apostol, P. P. Svinin) has been accomplished. It was proved that voyages of members of Russian intellectual elite had helped in case of accumulation of information about Crimea's history, attracted spokesmen of metropolitan intelligentsia to travels in Crimea and facilitated tsar's government to accelerate rate of mastering of this region.

Key words: region studies, travellers, travellers' notes, the Crimea.

У сучасній вітчизняній історичній науці нещодавно оформився перспективний напрямок, що характеризується підвищеним інтересом до історії вивчення українських земель мандрівниками з Росії та Західної Європи. Особливого значення штудії з вивчення записок і мемуарів вояжерів набувають при дослідженні історії України у ХVІІІ-ХІХ ст. Саме цей період відзначається певною нестачею джерел, які б висвітлювали події, що відбувались на території нашої держави за часів відсутності незалежності, з неупереджених позицій. Подорожні щоденники та спогади пілігримів дають нам змогу всебічно дослідити культурні, політичні, соціально-економічні, етнODEMOГРАФІЧНІ процеси, котрі проходили на українських землях наприкінці ХVІІІ-ХІХ ст. Як наслідок, матеріали викладені в записках як західноєвропейських, так і російських мандрівників, дозволяють нам не тільки реконструювати стан та характер дипломатичних, культурних, економічних зв'язків між різними регіонами України, що в першій половині ХІХ ст. належали до складу Російської імперії, але й використати їх у наукових розробках,

присвячених проблемам вітчизняного народознавства та пам'яткознавства.

Серед найбільш цікавих дисертацій з цієї проблеми відзначимо роботи П. О. Бочана [1] та Н. О. Никифорова [2]. Кримські дослідники також досить активно вивчають записки й спогади російських та західноєвропейських пілігримів, що відвідали Тавриду наприкінці ХVІІІ-ХІХ ст. Монографія та серія публікацій А. А. Непомняшого на сьогодні є найважливішим доробком у вивченні внеску мандрівників в історико-краєзнавче вивчення Кримського півострова після його інкорпорації до складу Російської імперії [3; 4; 5; 6; 7]. Також необхідно відзначити дисертацію О. М. Деремедведь, яка дослідила записки англійських мандрівників, що відвідали Крим у ХІХ ст. [8]. Окрім цього, відзначимо публікації С. В. Громенка та М. І. Храпунова, в яких проаналізовано записки польських та англійських мандрівників, котрі здійснили подорожі до Криму в ХІХ ст. [9; 10; 11; 12].

Незважаючи на те, що кримські дослідники приділяють досить багато уваги подорожнім щоденникам та спогадам вояжерів, у сучасній кримській історіо-

графії спостерігається відсутність комплексного аналізу внеску російських мандрівників в історико-краєзнавче вивчення Тавриди в першій половині XIX ст. Саме тому мета даного дослідження – визначення ролі представників російської інтелектуальної еліти в дослідженні історії, культури, етнографії Кримського півострова після утворення на його території окремої адміністративно-територіальної одиниці – Таврійської губернії.

Після входження Південного Причорномор'я до складу Російської імперії 1783 р. вітчизняні науковці та громадські діячі отримали можливість вільно вивчати географію, історію, економіку, побут та звичаї народів Тавриди. До остаточного приєднання півострова до Російської держави на далекі мандрівки наважувались лише співробітники столичної Академії наук (експедиція В. Ф. Зуева), котрі мали завдання загального вивчення краю, що протягом багатьох століть залишався для європейської спільноти «terra incognita» через відсутність інфраструктури та значну кількість небезпек на шляху до Криму. Соціально-економічні реформи російської влади в останні десятиріччя XVIII ст. істотно покращили ситуацію в регіоні, відкривши двері для іноземних та вітчизняних пілігримів, які бажали дослідити Кримський півострів. Найбільш відомими відвідувачами Тавриди наприкінці XVIII ст. стали П. С. Паллас, Ж. Рюм, В. В. Измайлов та ін.

Одним з російських першовідкривачів Криму на рубежі XVIII-XIX ст. став відомий письменник та громадський діяч Павло Іванович Сумароков (?–1846). Перша його мандрівка до Тавриди відбулась ще 1799 р. Результатом цього воюжу стала книга «Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г.», яка була опублікована вже 1800 р. В 1802 р. та 1805 р. ця робота була перекладена на німецьку та шведську й видана в Лейпцигу та Стокгольмі [13; 14]. В цьому творі П. І. Сумароков досить докладно змалював перебіг своєї подорожі українськими землями, зробивши наголос на описах пам'яток античності й середньовіччя, економічного розвитку міст Криму [15].

Після завершення подорожі письменник отримав посаду в Міністерстві юстиції. В 1802 році П. І. Сумароков був відраджений до Криму в якості судді, який мав вирішувати майнові суперечки на півострові у складі спеціальної земельної комісії. Саме завдяки діяльності цієї організації, в якій працювали такі відомі громадські діячі, як І. В. Лопухін, Д. Б. Мертваго та ін., в період з вересня 1802 р. до вересня 1810 р. було вирішено понад сімсот судових справ, сформовано законодавчу базу для подальших земельних відносин у Таврійській губернії [16, с. 166–169].

Окрім виконання прямих службових обов'язків у якості судді, П. І. Сумароков досить активно подорожував, вивчаючи Кримський півострів. Більш докладне знайомство з історією, культурою і побутом місцевого населення дало йому змогу підготувати нову книгу – «Досуги кримського судьи, или Второе путешествие в Тавриду», котра була опублікована у двох частинах. Перша з них побачила світ уже 1803 р., а другу частину було надруковано 1805 р.

Цей твір автор присвятив імператору Олександрові I [17].

Перша частина «Досугов кримського судьи» містить в собі значну кількість різноманітних кримознавчих відомостей. При підготовці свого твору П. І. Сумароков скористався історичними відомостями з творів античних авторів (Геродот, Пліній), а також трудами авторів епохи просвіти («Таврикия, или Известия древнейшие и новейшие о состоянии Крыма и его жителей до наших времен» А. С. Нарушевича), доповнивши їх власними роздумами та спостереженнями [17, ч. 1, с. 90].

Особливий акцент у другій книзі П. І. Сумарокова зроблено на економічному розвитку півострова. У своєму творі письменник докладно змалював становище кримських портів (Євпаторії, Керчі, Севастополя, Феодосії), проаналізувавши їх торговельні можливості. Так, наприклад, розповідаючи про Євпаторію, він відзначив, що місто щорічно відвідують до ста сімдесяти іноземних торговельних кораблів з різноманітними товарами: кавою, прянощами, фруктами, шовком. За даними автора «Досугов кримського судьи» загальний товарообіг у місті 1801 р. досягав 55 000 руб. [17, ч. 1, с. 130–131].

Розповідаючи про зміни, котрі відбулись на півострові після приєднання його до Російської імперії, особливу увагу мандрівник приділив етнодемографічним процесам. У своїх міркуваннях щодо подальшого розвитку Криму письменник дійшов висновку про необхідність активізації колонізації, оскільки в 80-90-ті роки XVIII ст. край залишило близько двохсот тисяч кримських татар. Обезлюднення регіону призвело як до запустіння багатьох родючих земель, так і до численних зловживань з боку місцевої адміністрації, представники якої досить часто несправедливо розподіляли земельні ресурси. Все це, на думку П. І. Сумарокова, значно сповільнювало економічне зростання Тавриди, не дозволяючи повністю розкрити увесь потенціал краю [17, ч. 1, с. 161].

Перша частина «Досугов кримського судьи» є цінним джерелом з вивчення місцевих старожитностей, оскільки містить описи та малюнки античних пам'яток. Під час поїздки до Севастополя П. І. Сумароков відвідав Балаклаву, Георгіївський монастир, руїни Херсонесу. Досліджуючи пам'ятки старовини, письменник указав на недбале ставлення до них з боку місцевої влади й місцевих жителів: *«Нині відоме надбання Греків (Херсонес) складає дачу пані Алексіянової, на місцях храмів, будівель, укріплень, пасуться отари овець, увесь терен міста перетворився на понурий, порослий ялівцем степ»* [17, ч. 1, с. 199–200].

У другій частині свого твору П. І. Сумароков продовжив розповідати про свої історико-краєзнавчі дослідження. Письменник відвідав печерні міста Криму: Ескі-Кермен, Тепе-Кермен, Мангуп-Кале. На початку XIX ст. ці середньовічні комплекси перебували практично в повному запустінні, тому мандрівнику було надзвичайно важко розрізнити сліди візантійської та османської присутності серед руїн. Тим не менш, досліджуючи печерні міста, пілігрим висловив думку, згідно з якою їх заснов-

никами були готи, що намагались захиститись від степових кочівників [17, ч. 2, с. 49–50].

Восени 1802 р. Павло Іванович продовжив свої дослідження античних старожитностей, відправившись до Південно-Східного Криму в пошуках давньогрецьких міст та поселень. Мандрівник, котрий спирався на труди Плінія та Страбона, оглянувши руїни поблизу селища Апук, прийняв їх за античне місто Німфей [17, ч. 2, с. 98]. Після цього письменник вирушив до Керчі та Єнікале. Перебуваючи в Керчі, П. І. Сумароков не лише докладно описав вигляд та стан фортеці, а й відвідав місцеві кургани, які на той час ще не було піддано масовому розграбуванню. Підсумком подорожі по Керченському півострову став невеликий нарис історії краю від античної доби до початку XIX ст. [17, ч. 2, с. 110–116]. Завершивши вивчення цього регіону, пілігрим переправився на Таманський півострів, а потім повернувся до Сімферополя. Наприкінці 1802 р. П. І. Сумароков повернувся до Санкт-Петербургу.

«Досуги кримського судьи» є знаковим твором про Крим за доби правління Олександра І. П. І. Сумарокову вдалося створити неабиякий інтерес у столичної громадськості до історії і культури Тавриди, а також звернути увагу урядовців на численні проблеми краю: повільні темпи колонізації, низький рівень господарського освоєння родючих земель, халатне ставлення до античних та середньовічних старожитностей. Таким чином, публікація робіт Павла Івановича сприяла не тільки активізації історико-краєзнавчих досліджень Кримського півострову, а й певною мірою прискорила темпи його соціально-економічного розвитку на рубежі XVIII–XIX ст.

1820 р. Крим відвідав видатний громадський і державний діяч І. М. Муравйов-Апостол (1765–1851). Іван Матвійович народився 1765 р. в родині військового інженера генерал-майора М. А. Муравйова та О. П. Апостола, онуки українського гетьмана Д. П. Апостола. До повстання декабристів, в якому взяли участь троє його синів, І. М. Муравйов-Апостол служив у Колегії іноземних справ [18, с. 166]. У травні 1826 р. він пішов у відставку, присвятивши своє життя науковій та літературній діяльності [19, с. 79].

Найбільш відомим твором Івана Матвійовича є книга у двадцяти п'яти «листах» «Путешествие по Тавриде в 1820 году», котра була опублікована в Санкт-Петербурзі 1823 р. Ця робота містить в собі цінні історичні відомості, описи флори і фауни краю, нариси східних звичаїв, подробиці міського та сільського життя Тавриди в 20-ті роки XIX ст. [20]. Приймавши рішення відвідати Кримський півострів, І. М. Муравйов-Апостол звернувся до творів античних авторів (Геродота, Страбона), а також його сучасників, намагаючись якомога докладніше підготуватись до майбутньої подорожі. Загалом у Криму письменник провів вісім тижнів, у той час як підготовка й організація поїздки зайняли майже два роки [20, с. 6].

Античні пам'ятки викликали в мандрівника найбільшу цікавість, тому одним з перших місць, які

відвідав І. М. Муравйов-Апостол, став Херсонес. У шостому листі «Путешествия по Тавриде» міститься порівняльна характеристика фрагмента з «Географії» Страбона, котрий описав географічне положення давньогрецького полісу та картини, що повстала перед Іваном Матвійовичем. Відзначимо, що письменник намагався співвіднести назви давньогрецький міст, що згадуються у творах античних авторів, з населеними пунктами Криму початку XIX ст. [20, с. 71–72, 79].

Культура і архітектура кримських татар також цікавили пілігрима. В десятому листі міститься докладний опис бахчисарайського палацу. Цей архітектурний пам'ятник І. М. Муравйов-Апостол сприймав як втілення літературного шедевру арабської літератури збірки казок «1000 і одна ніч». Письменник змалював пишне оздоблення кожного приміщення ханської резиденції, фонтани і гарем кримського хана. На той час будівлі палацу знаходились в аварійному стані, оскільки протягом десятиліть не ремонтувались: «Різні будиночки, де колись жертви любові<<...>>томилися у неволі, являють собою зараз сумну картину руйнації: стелі, що обвалились, понівечені підлоги» [20, с. 114–115]. Також лист містить в собі опис кладовища кримських ханів, їх гробниць, мавзолею (дюрбе). На думку І. М. Муравйова-Апостола, в цій погребальній споруді перебували останки дружини хана Керім-Гірея, котра була грузинкою за походженням. Цікаво, що автор «Путешествия по Тавриде» відкидав легенду, згідно з якою в дюрбе перебував прах польської княжни з родини Потоцьких. Цей варіант легенди відстоював Адам Міцкевич, котрий відвідав Крим 1827 р. [20, с. 118–119].

Подальший шлях Івана Матвійовича пролягав через печерні міста Криму. Письменник відвідав Чуфут-Кале та Мангуп-Кале, описавши побут та звичаї караїмів, що мешкали на території цих середньовічних комплексів [20, с. 128]. Повертаючись до Бахчисараю, мандрівник натрапив на руїни оборонних споруд, які здалися йому «старші за ханську столицю і, відповідно, татарського володарювання в Криму» [20, с. 131]. Вочевидь, І. М. Муравйов-Апостол спостерігав фрагменти візантійських фортифікаційних споруд, що не збереглися до наших часів.

Дослідження середньовічних комплексів пілігрим продовжив на Східному узбережжі Криму. Відвідавши Судак та околішні землі, письменник, зокрема, зазначив: «На цьому просторому розкати, на якому Паллас бачив велику кількість будівель присмної готичної культури, які вже при ньому застосовувались на зведення казарм, я нічого не знайшов, окрім церкви» [20, с. 201]. З цього свідчення випливає, що протягом останніх десятиліть XVIII – перших десятиріч XIX ст. на території Судака були зруйновані десятки пам'яток архітектури, а від самої фортеці залишилися лише невеликі фрагменти стін та одна башта. Розповідаючи про стан господарського освоєння судакської долини, І. М. Муравйов-Апостол відзначив, що російські поміщики руйнують її екологічний баланс, оскільки намагаються насадити

якогома більше виноградників, при цьому не дотримуючись жодних норм чи правил [20, с. 206].

«Путешествие по Тавриде» представляє собою цінне джерело з історії містобудівництва в Криму, оскільки І. М. Муравйов-Апостол відвідав і описав більшість населених пунктів півострова. Так, наприклад, під час візиту до Феодосії, мандрівник зазначив, що це місто має неабиякий торговельний та курортний потенціал. У той же час він наголосив на необхідності надання Феодосійському градоначальству додаткової фінансової допомоги від царського уряду для прискорення економічного розвитку не лише міста, а й всього Криму [20, с. 249]. Також у творі пілігрима зустрічаються цікаві відомості про нереалізовані містобудівні проекти. Перебуваючи на Південному березі Криму, Іван Матвійович дізнався про плани будівництва нового міста – Софіополя, який планувались звести неподалік від Алупки. Однак, прибувши на місце будівництва, письменник побачив лише двадцять залишених просто неба колод. Жодних інших ознак будівництва він так і не побачив [20, с. 162]. Відзначимо, що під час поїздки до Ялти І. М. Муравйов-Апостол завітав до ботанічного саду, який нещодавно був відкритий у селищі Микита завдяки діяльності А. Е. Рішельє та Х. Х. Стевена. Мандрівник змалював сад як прекрасне місце, де зростають апельсини та лимонні дерева, мирт, кипариси. В саду, за даними Івана Матвійовича, була влаштована оранжерея, ботанічна бібліотека, невеликий храм [20, с. 158–159].

«Путешествие по Тавриде» І. М. Муравйова-Апостола займає почесне місце серед кримознавчих творів, що були написані в першій третині XIX ст. Поява цієї книги викликала нову хвилю інтересу до Тавриди в столичних колах. Так, наприклад, О. С. Пушкін, який відвідав півострів того ж 1820 р., з цікавістю ознайомився з працею Івана Матвійовича. Красномовні описи природи, докладні нариси з історії Криму, оригінальне зображення сцен з життя місцевих жителів (караїмів та кримських татар) перетворили «Путешествие по Тавриде» у своєрідний путівник Кримським півостровом, яким користувались не лише вітчизняні мандрівники, а й іноземні вояжери, котрі бажали побачити Південноукраїнські землі, оскільки твір І. М. Муравйова-Апостола неодноразово видавався в Росії, а також був перекладений на німецьку та італійську [21; 22].

Серед російських інтелектуалів, що відвідали Крим у 20-30-ті роки XIX ст., помітною фігурою був Павло Петрович Свіньїн (1787-1839). Для більшості дослідників його постать цікава у світлі заснування їм музейної колекції «Русский музей». У той же час досить маловідомим лишається той факт, що саме П. П. Свіньїн, завдяки своїм подорожнім записам, вплинув на формування інтересу столичної та провінційної російської громадськості до історії та природи Тавриди. Крім того, завдяки йому на сторінках часопису «Отечественные записки» з'явилися публікації, присвячені Кримському півострову.

П. П. Свіньїн походив з родини заможних костромських поміщиків. Отримавши освіту в Московському університеті, він поступив на службу

до Архівної Колегії іноземних справ, продовжив кар'єру в Міністерстві іноземних справ. 1806 р. у якості перекладача Павла Петровича було командировано в район Середземномор'я, де він зустрівся з майбутнім президентом Греції І. А. Каподістріа. Ця зустріч мала важливе значення для П. П. Свіньїна, оскільки саме Іоанніс Каподістріа підказав ідею створити труд, в якому б знайшли відображення побут та звичаї народів Російської імперії. Повернувшись на батьківщину, дипломат реалізував свій задум у знаменитій праці «Картины России и быт разноплеменных ее народов. Из путешествий П. П. Свиньина», котра була опублікована 1839 р. вже після смерті автора. На жаль, світ побачила лише перша частина книги, багато цінних матеріалів були загублені [23, с. 47].

З 1816 р. П. П. Свіньїн розпочинає видавництво часопису «Отечественные записки». Серед авторів цього журналу були відомі російські археологи, бібліографи, поети, письменники: М. В. Гоголь, М. П. Погодін, І. О. Стемпковський, П. І. Сумароков та ін. Перші кримознавчі публікації на сторінках цього видання з'явилися у 1821 р. Серед перших робіт відзначимо статтю О. В. Храповицького «Знакомства и встречи на Южном берегу Тавриды», а також публікації фрагментів його щоденника, в якому розповідалось про його подорож до Криму. Пізніше на шпальтах «Отечественных записок» з'явилися уривки з мандрівки до Криму на початку 20-х років XIX ст. самого П. П. Свіньїна [24, с. 163].

Результатом подорожі письменника до Криму у 1825 р. стала серія публікацій на основі щоденникових записів. У «Письме издателя «Отечественных записок» редактору» Павло Петрович зупинився на загальному описі своєї подорожі до Криму, акцентувавши увагу на зустрічах з відомим людьми – С. М. Броневським, М. С. Воронцовим та ін. За рік П. П. Свіньїн опублікував «Обозрение путешествия издателя «Отечественных записок» по России в 1825 году» [66]. У цьому творі письменник не лише описав археологічні пам'ятки різних народів та культур, освітив діяльність відомих учених (І. П. Бламберга, П. О. Дюбрюкса), а й порушив питання про необхідність збереження культурної спадщини на території Кримського півострова. Цією публікацією Павло Петрович зробив вагомий внесок у розвиток історичного кримознавства, оскільки у своїй праці виклав описи міст та пам'яток старовини, що були знайдені на їх території, а також склав нарис з історії вивчення різних районів Криму, який супроводжувався списком краєзнавців та їх публікацій стосовно Тавриди. Пізніше на сторінках «Отечественных записок» з'явилися окремі публікації мандрівника, присвячені кримським містам та достопам'ятним місцям. Так, наприклад, змальовуючи Керч, письменник відзначив його зручне становище як порту, де необхідно розвивати торгівлю та рибні промисли. П. П. Свіньїн відзначив, що Керченський півострів слід використовувати в якості плацдарму для розвитку торговельних та дипломатичних відносин із народами Кавказу. Крім того, його стаття містить опис місцевого музею старожитностей, археологічних розкопок погребальних споруд на території Керчі [25, с. 11–29].

Матеріали, що були зібрані під час подорожей по Тавриді, в подальшому стали основою для кримських нарисів «Картины России и быт разноплеменных ее народов. Из путешествий П. П. Свиньина». Загалом твір письменника містить десять оповідей, присвячених Криму та його мешканцям: «Дворец крымских ханов в Бахчисарае», «Служение Дервишей», «Бахчисарайский фонтан», «Татарская кофейня в Бахчисарае», «Кучук-Ламбат», «Керчь», «Древняя Пантикапея», «Крымский грек», «Гречанка», «Цыганы» [26, с. 329–331, 337–338]. Ці нариси мають особливу цінність в контексті історико-краєзнавчих досліджень Кримського півострова, оскільки в них міститься значний масив відомостей, що характеризують громадське життя, культуру, побут народів, що мешкали на теренах Тавриди в першій половині XIX ст.

Завдяки старанням П. П. Свиньіна російські письменники, наукові діячі отримали змогу вперше в історії російської громадської думки налагодити наукові дискусії навколо проблем історії, культури, економіки, етнографії Криму. Це, в свою чергу, дало змогу залучити представників столичної інтелігенції до активного вивчення та освоєння Тавриди в першій третині XIX ст. В результаті цієї активізації в 30-40-х роках XIX ст. російським ученим вдалося розробити нові підходи в кримознавчих дослідженнях, перей-

шовши від загального вивчення краю до цілеспрямованих експедиційних поїздок.

Таким чином, завдячуючи подорожам та виданням подорожніх записок П. І. Сумарокова, І. М. Муравйова-Апостола, П. П. Свиньіна в першій третині XIX ст. в російській громадській свідомості остаточно було сформовано загальне уявлення про Кримський півострів. Твори цих мандрівників викликали хвилю інтересу до пам'яток архітектури і культури Тавриди як серед російської інтелектуальної еліти, так і серед іноземців, оскільки записки вітчизняних мандрівників перекладались на німецьку, італійську, шведську. Подорожі російських інтелектуалів до Криму не лише сприяли активному накопиченню кримознавчих матеріалів, але й спонукали царський уряд до більш активного засвоєння краю через те, що проблема розвитку Південноукраїнських земель набувала розголосу, перетворившись на предмет публічних дискусій. Окрім цього, твори російських вояжерів на сьогодні є важливим джерелом з історії, економіки, етнографії Криму в першій половині XIX століття, тому що до нинішнього часу до нас дійшов досить невеликий масив документів, що висвітлює події, які трапились на півострові в перші десятиріччя після створення Таврійської губернії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бочан П. О. Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII – XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Петро Олегович Бочан. – Чернівці, 2008. – 20 с.
2. Никифорова Н. О. Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 00.07.06 / Наталя Олексіївна Никифорова. – Донецьк, 2000. – 17 с.
3. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий ; Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 211 с.
4. Непомнящий А. А. Иностранцы путешественники о колонизации Крыма в конце XVIII – XIX веке / А. А. Непомнящий // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція: У 2 ч. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 219–223.
5. Непомнящий А. А. К вопросу о начале научного изучения Крыма: Экспедиция В. Ф. Зуева / А. А. Непомнящий // Пилигримы Крыма – 98: Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме. Международ. науч. конф. : мат.-лы. – Симферополь : Крымский архив, 1998. – С. 91–96.
6. Непомнящий А. А. Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – Київ, 1998. – Вип. 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туризм в Україні: економіка та культура»: у 2 ч. – Ч. 2. – С. 138–144.
7. Непомнящий А. А. Ж.-Ф. Гамба и его записки о путешествии по Крыму / А. А. Непомнящий // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – Вып. 4. – С. 35–42.
8. Деремедведь Е. Н. Крымская Ривьера : Авантюрные приключения англичанок в Тавриде / Е. Н. Деремедведь. – Симферополь : Сонат, 2008. – 208 с.
9. Громенко С. В. Густав Олизар и его воспоминания как источник по истории Крыма / С. В. Громенко // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2006. – № 15. – С. 156–167.
10. Громенко С. В. Польські мандрівники в Криму у XIX столітті: географія подорожей / С. В. Громенко // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 2009. – Вип. 3. – С. 134–136.
11. Храпунов Н. И. Крым в описаниях Реджинальда Херберга (1806 г.) / Н. И. Храпунов // Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. – 2008. – Вып. 14. – С. 645–697.
12. Храпунов Н. И. Путешествие по Крыму Стивена Греллета / Н. И. Храпунов // Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. – 2009. – Вып. 15. – С. 656–681.
13. Soumarokoff P. Reise durch die Krimm und Bessarabien im Jahre 1799 / Aus d. Russ. von Johann Richter / P. Soumarokoff. – Leipzig, 1802. – 230 s.
14. Soumarokoff P. Rese genom Krimm och Besarabien ofwersättning af P. O. Gravander / P. Soumarokoff. – Stockholm, 1805. – 118 s.
15. Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году с историческим и топографическим описанием всех мест / П. И. Сумароков. – М. : Унив. тип. Ридигера, 1800. – 244 с.
16. Дерий С. П. К вопросу о деятельности комиссии по разрешению земельных споров (1802-1810 гг.) / С. П. Дерий // Материалы по Истории, Этнографии и Археологии Таврии. – 1993. – Вып. 3. – С. 161–169.
17. Сумароков П. И. Досуги Крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду / П. И. Сумароков. – СПб., 1803. – Ч. 1. – 271 с.; Ч. 2. – 272 с.
18. Боква В. М. Муравьев-Апостол И. М. / В. М. Боква, Э. В. Данилова // Русские писатели. 1800-1917: Биограф. словарь / гл. ред. П. А. Николаев. – Т. 4. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. – С. 166–169. – (Русские писатели 11-20 вв.).
19. Колесникова Н. Н. «Потомки отдадут мне справедливость...» Иван Матвеевич Муравьев-Апостол и его «Путешествие по Тавриде» / Н. Н. Колесникова // Таврика (125 лет со дня основания библиотеки). – Симферополь, 1998. – С. 76–82.

20. Муравьев-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 году / И. М. Муравьев-Апостол. – СПб., 1823. – 337 с.
21. Murawiew-Apostol I. Reisedurch Taurienimjahre 1820 / I. Murawiew-Apostol – Berlin ; Laidberg, 1825. – VI, 249 s.
22. Murawiew-Apostol I. Viaggio per la Tauride fatto nel 1820 / I. Murawiew-Apostol. – Napoli, 1833. – VIII, 511 s.
23. Афиани В. Ю. Русский путешественник Павел Петрович Свиньин (1787-1839) / В. Ю. Афиани // Краеведы Москвы / сост. Л. В. Иванов, С. О. Шмидт. – М. : Московский рабочий, 1991. – Вып. 1. – С. 45–59.
24. Маленко А. Ю. «Пишу, читаю..., думаю о Крыме...»: Крым в жизни и творчестве А. С. Пушкина и его современников / А. Ю. Маленко. – Симферополь : Бизнес-информ, 2005. – 208 с.
25. Свиньин П. П. Керчь, древняя Пантикапея. (Из живописного путешествия по России издателя «Отечественных записок») / П. П. Свиньин // Отечественные записки. – 1828. – Ч. 34. – № 96. – С. 3–31.
26. Свиньин П. П. Картины России и быт разноплеменных ее народов из путешествий П. П. Свиньина / П. П. Свиньин. – СПб, 1839. – Ч. 1. – 388 с.

Рецензенти: Непомнящий А. А., д.і.н., професор Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського;
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

© Г. С. Каушлієв, 2011

Стаття надійшла до редколегії 20.01.2011

ІСТОРІОГРАФІЧНІ СЮЖЕТИ У ВИКЛАДАЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ О. П. ЗЕРНІНА

О. П. Зернін перший викладач Харківського університету, який ініціював викладання спеціального курсу історіографії в університеті. В статті розглянуті умови, які «підштовхнули» вченого до спеціального інтересу до цієї проблематики, проаналізовано зміст його історіографічних лекцій, зроблена спроба охарактеризувати статус історіографічного знання в університетській історичній освіті середини XIX століття.

Ключові слова: О. П. Зернін, історіографія, Харківський університет, історична освіта.

А. П. Зернин первый преподаватель Харьковского университета, инициировавший чтение специально курса историографии в университете. В статье рассмотрены причины, «подтолкнувшие» ученого к специальному интересу к данной проблематике, проанализировано содержание его историографических лекций, предпринята попытка охарактеризовать статус историографического знания в университетском историческом образовании середины XIX века.

Ключевые слова: А. П. Зернин, историография, Харьковский университет, историческое образование.

O. P. Zernin was the first lecturer in Kharkiv university, who initiated special historiographical course in the university. The article deals with the reasons, which «pushed» the scientist to the special interest for that theme. Author of the article try to analyze the content of his historiographical lectures, try to characterize the status of historiographical knowledge in the university historical education in the middle of 19th century.

Key words: O. P. Zernin, historiography, Kharkov University, historical education.

При дослідженні початкового етапу становлення історіографії як університетської дисципліни (коли її місце і статус у навчальному плані не були ще точно визначені, а включення історіографічних сюжетів до лекційних курсів носило не обов'язковий характер) доцільно буде звернутися до індивідуальної викладацької діяльності університетських викладачів. Принципово важливим при цьому є з'ясування причин, які спонукали викладачів звертатися до історіографічних сюжетів. Аналіз індивідуальних лекційних практик та їхніх мотивів дозволить охарактеризувати не тільки діяльність конкретного університетського професора, а й визначити фактори процесу дисциплінації історіографії в структурі університетської освіти в цілому.

Багатогранна викладацька діяльність і наукова творчість професора Харківського університету О. П. Зерніна до цього часу не стали предметом усебічного вивчення. Останнім часом робляться спроби визначення внеску Зерніна в дослідження окремих наукових галузей, таких, як історія закордонного середньовіччя [1], історія Росії [2, с. 13–16], нумізматики [3]. Проте інтерес ученого до історіографічної проблематики в його лекційній діяльності залишився не дослідженим.

Вивчення викладацької діяльності професора може не тільки додати характерних штрихів до його портрету, але й надасть можливість охарактеризувати

статус історіографічного знання як елементу навчального процесу (в ході викладання історичних дисциплін середини XIX сторіччя).

Олександр Петрович Зернін народився в 1821 р. у м. Санкт-Петербург. Освіту він одержав у Головному педагогічному інституті, де його вчителями були відомі вчені М. Г. Устрялов та Ф. К. Лоренц, які були авторами навчальних посібників з історії. Після закінчення інституту в 1844 р. Зернін був залишений для приготування до професорського звання і вже в 1846 р. одержав ступінь магістра російської історії, успішно захистивши дисертацію «Про відношення Константинопольського патріарха до російської ієрархії». З березня 1847 р. його було призначено ад'юнктом до Харківського університету для викладання загальної історії і статистики. У 1849 р., у зв'язку з виходом на пенсію П. П. Гулака-Артемовського, О. П. Зернін написав прохання про переведення його на кафедру російської історії, що відповідало його початковій спеціалізації і обіцяло перспективи кар'єрного росту (кафедра всесвітньої історії була зайнята молодим доктором наук О. П. Рославським-Петровським), а також надавало можливість вихованцю столичного вищого навчального закладу зміцнити свій статус у професорському середовищі Харківського університету. Призначений у 1849 р. в якості тимчасово виконуючого обов'язки професора російської історії, О. П. Зернін у тому ж

році взявся до складання докторських екзаменів і захисту дисертації. Після успішного проходження кваліфікаційних іспитів у 1851 р. його було затверджено у званні екстраординарного професора, а в 1854 р. – ординарного. О. П. Зернін пропрацював на кафедрі російської історії Харківського університету до 1863 р., поєднуючи свою наукову і викладацьку діяльність з обов'язками секретаря (1847-1850) і декана історико-філологічного факультету (1859-1863) [4, с. 326–330].

Перед тим як проаналізувати історію звернення Олександра Петровича до історіографічного знання в його лекційній діяльності, слід з'ясувати загальні тенденції, що панували в ті часи у сфері університетської історичної освіти. Можна сказати, що до середини XIX ст. склалася традиція розпочинати загальні курси історії джерелознавчо-історіографічним вступом. Так, наприклад, з 1830-х років професор Московського університету Т. М. Каченовський, за спогадами його слухачів, половину курсу російської історії присвячував критичному огляду історичних робіт [5, с. 4]. У Казанському університеті з початку 1840-х років до історіографічної проблематики у своїй лекційній діяльності звертався професор Н. А. Іванов, а в 1846/1847 навчальному році він прочитав перший спеціальний курс з російської історіографії (в якому поряд з історичними творами розглядалися і першоджерела) [6, с. 120]. У Петербурзькому університеті в 30-х роках XIX ст. розпочав викладання М. Г. Устрялов. Вступ професора до курсу лекцій з російської історії, що складався з переліку джерел і критичної оцінки робіт з російської історії, за спогадами його учня В. В. Григор'єва, «вразив слухачів як радісна новина, що відкривала їм шлях до самостійних занять» [7, с. 91]. М. Г. Устрялов викладав у Головному педагогічному інституті, саме під його керівництвом О. П. Зернін сформувався як учений. Можна говорити про те, що метод викладання знаменитого історика був однаковий в обох вищих навчальних закладах, тим більше, що устав Головного педагогічного інституту приписував розпочинати читання лекцій оглядом історії науки, що викладається [8, с. 120].

Харківський університет також не стояв осторонь від сучасних тенденцій у галузі історичної освіти. Попередник Зерніна на кафедрі російської історії П. П. Гулак-Артемівський розпочинав свої лекції читанням протягом півтора-двох місяців вступних лекцій, в яких розглядалися питання «значення історії як науки», «різні напрямки історії», аналізувалися «новітні роботи письменників вітчизняної історії» [9, арк. 2]. Таким чином, до початку професійної викладацької діяльності Зерніна склалася відповідна традиція включення історіографічних сюжетів у процес викладання історичних дисциплін. Він познайомився з цією традицією ще будучи студентом, а коли перейшов до Харківського університету, знайшов подібну практику, встановлену старшим колегою.

Перші роки роботи О. П. Зерніна в Харківському університеті були дуже напружені. Молодому викладачу доводилося читати курси не тільки з окремих періодів всесвітньої історії, але й вітчизняної

історії. Одночасно він готувався до іспитів для здобуття докторського ступеню та писав дисертацію. Часу для підготовки до лекцій залишалось небагато і Зернін був змушений користуватися в процесі викладання найбільш відомими загальними роботами. Не дивлячись на це, такі особові якості вченого, як сумлінність і професіоналізм, з часом зробили із Зерніна вправного викладача, який був спроможний відповідати високим науково-педагогічним вимогам того часу. Вже десять років по тому, будучи деканом факультету, він уважав за потрібне звернути увагу молодого викладача загальної історії Е. О. Лівського на недостатність його знайомства з новітньою літературою (хоча і знаходив цьому виправдання) [10, арк. 6 зв.], вважаючи таке знайомство однією з важливих характеристик університетського викладання.

Проте самому О. П. Зерніну саме в перший найбільш напружений період роботи в університеті довелося зіткнутися з критичною оцінкою своєї викладацької діяльності.

Револьюційні події в Західній Європі 1848 р. призвели до загострення внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії, що викликало жорсткість політики уряду по відношенню до університетів. Одним із заходів, що були направлені на попередження розповсюдження революційних настроїв, став ініційований Міністерством народної освіти розгляд програм ряду університетських дисциплін, які несли ідеологічне навантаження, з метою визначення їх благонадійності.

Серед програм, представлених Харківським університетом, була й програма курсу ад'юнкта О. П. Зерніна «Загальна історія трьох останніх століть». Разом з програмою до документів, що були підготовлені для відправки до Міністерства народної освіти, був приєднаний рапорт О. П. Зерніна. В цьому рапорті він давав пояснення з питань хронологічних рамок свого курсу та вказував на причини відмови від «розгляду робіт», відомості з яких він використовував при підготовці лекцій, аргументуючи свою відмову тим, що «ці твори відомі вченому світові» [11, арк. 107]. Питання про відсутність у програмі Зерніна історіографічної частини, напевно було порушено ще на факультетському рівні, а факт прикріплення рапорту до документів свідчив про бажання ради вказати на роботу з контролю за якістю викладання та спробу попередити можливі зауваження. Побоювання ради були небезпідставні. Програма молодого викладача викликала серйозні зауваження з боку офіційного рецензента, суть яких була у вказівці на несамотійність курсу і відсутності історіографічного огляду при розгляді історії Реформації, оскільки, на думку рецензента, «Реформація – це така подія у загальній історії, яка потребує розбору найважливіших творів про цей предмет» [11, арк. 27 зв.]. Таким чином, можна сказати, що до середини XIX століття як університетська професура, так і Міністерство освіти стали дивитися на історіографічне знання як на бажаний елемент університетської історичної освіти.

Цей епізод з біографії Зерніна безперечно вплинув на його подальшу педагогічну діяльність. Якщо для

ради факультету достатньо пояснень Зерніним своєї викладацької позиції, то на зауваження офіційного рецензента неможливо було не звернути уваги. Тим більше, що рецензентом був директор Головного педагогічного інституту І. І. Давидов [11, арк. 24]. Цей «історіографічний казус» підштовхнув педантичного та сумлінного викладача на більш поглиблену увагу до проблем історії науки в його подальшій лекційній практиці.

Зернін у повній мірі одержав можливість використовувати історіографічні знання при викладанні курсів з російської історії. Вже наступного року після інциденту у своєму звіті про прочитані лекції він указував на те, що розгляд такого «важливого періоду» російської історії, як царювання Івана Грозного, починав критичним оглядом джерел та думок учених [12, арк. 32]. З 1850/1851 навч. р. читання курсів з російської історії Зернін став починати вступом, в якому слухачам передусім пропонувався «нарис російської історії від Татищева до сучасного стану науки російської історії включно». У вступі також розглядалися питання «про сучасний стан питання про літописи російські», «про систему російської історії» і т.д. При цьому Зернін указував, що в ході викладання всі найважливіші питання він розглядав «в їх історичному розвитку з критичним розбором усіх існуючих думок вчених» [12, арк. 44]. Про те, що такий метод викладання став традиційним у лекційній практиці Зерніна, підтверджують і відгуки його колег. Наприклад, М. О. Лавровський зазначав, що викладач сумлінно готувався до лекцій, слідкуючи за всіма новинками історичної наукової літератури. Детальний і суворий аналіз усіх існуючих у науці поглядів на те чи інше питання, яким зазвичай О. П. Зернін передував викладення питання, «був вельми важливий не тільки за своїм змістом, але й у формальному відношенні, привчаючи слухачів серйозно відноситись до кожного факту науки та розвиваючи в них нахил до того ж аналізу та історичної кмітливості» [13, с. 360].

Слід відзначити, що однією з основних рис наукової діяльності О. П. Зерніна став інтерес до джерелознавчих та історіографічних досліджень. Сучасні історики вказують на те, що всі його основні наукові праці базувалися на міцному джерелознавчому фундаменті [1, с. 247]. До наукового доробку Зерніна належить і ряд рецензій на крупні історичні твори його часу: праці М. Г. Устрялова, М. І. Костомарова [4, с. 330].

Відмінною рисою викладання Олександра Петровича було його прагнення, поряд із загальними курсами читати для студентів старших курсів і спеціальні курси. На думку професора, «дослідження деяких спеціальних питань повинні були служити з одного боку доповненням до пройденого курсу, а з іншого, повинні привчити слухачів до самостійної обробки історичних матеріалів» [14, с. 11]. Як правило, ці курси були присвячені маловивченим питанням історії і відображали наукові інтереси самого викладача.

Цікаво відзначити, що перший спеціальний курс Зерніна був історіографічним. Він мав назву

«Література вченої обробки російської історії» і був прочитаний у 1852/1853 навч. р. для студентів 4 курсу історико-філологічного факультету [15, арк. 25]. Однак така увага до історіографії, на нашу думку, пов'язана не тільки з розумінням важливості вивчення історії науки для майбутніх спеціалістів-істориків, а й з усвідомленням складності засвоєння історіографічного знання та переконанням у необхідності керівництва при оволодінні ним студентами.

26 березня 1852 р. в Харківському університеті відбувся захист магістерської дисертації кандидата М. Павловського «Огляд найголовніших напрямків російської історіографії». Дисертація була написана на актуальну тему, але не відповідала рівню розвитку наукових знань у галузі історіографії того часу. Справедливо відзначаючи, що лише «*шляхом історичним*» можливо визначити переваги різноманітних історичних теорій [16, арк. 15] і відстеживши, таким чином, «*увесь хід народного самоусвідомлення*» [16, арк. 15 зв], автор поставив на меті дослідити «*внутрішні характеристики головних напрямків російської історіографії*». Однак за цими напрямками для Павловського вбачалися конкретні історичні роботи (крім «*літописного напрямку*», до якого була віднесена праця В. М. Татищева). Він виділяв «*догматико-оповідальний напрямок*», презентований працею М. М. Карамзіна, «*критичний*» – М. О. Погодина (оскільки його робота «*є не що інше, як обширна критика «Історії держави Російської» М. Карамзіна*»), «*прагматичний напрямок*» автор пов'язував з працями М. Г. Устрялова і С. М. Соловйова [16, арк. 3]. Аналізуючи історичні праці, М. Павловський фактично лише наводить думки й оцінки пізніших істориків про своїх попередників, включаючи обширні цитати з їхніх творів і мало дбаючи про висловлення власної думки та її обґрунтування.

Рецензентом і опонентом М. Павловського був призначений О. Зернін. На жаль, у нашому розпорядженні немає його рецензії. Відомо тільки, що професором робота визнана «задовільною» [16, арк. 7]. Однак про істинну оцінку роботи може свідчити той факт, що в наступному 1853 р. при спробі обрання магістра історії Павловського ад'юнктом по кафедрі російської словесності кандидатура благонаміреного, але малоспроможного кандидата зустріла категоричне заперечення з боку Зерніна [17, с. 68].

Випадок з програмою курсу та історія із захистом дисертації Павловського, на нашу думку, «підштовхнули» інтерес Зерніна до історіографічної проблематики в його лекційній діяльності. Результатом став спеціальний курс з історіографії, прочитаний з метою поглибити історіографічні уявлення слухачів, сформувані в них навички історіографічного аналізу. На жаль, свій спеціальний курс після 1852/1853 навч. р. професор більше не повторював (утім, він рідко декілька раз звертався до одних і тих же сюжетів у своїх спеціальних лекціях). Цей факт не свідчить про втрату спеціального інтересу до проблем історії науки, а скоріше про зміни стратегії викладання. Професор пішов шляхом проблемного навчання, почав розглядати на своїх спецкурсах

окремі питання історії Росії з попереднім розбором усіх джерел і історичних творів [18, арк. 17], маючи на увазі, що *«критичні огляди поглядів різних письменників»* допоможуть слухачам *«зрозуміти, як сучасний стан науки, так і зв'язок його з попереднім»* [10, арк. 6 зв.], таким чином, привчаючи до професійної наукової діяльності. При цьому історіографічний вступ продовжував залишатися незмінним елементом його викладання.

Нами був знайдений уривок рукопису лекцій О. П. Зерніна з російської історії за 1858/1859 навч. р. На жаль, він являє собою всього лише півтори лекції – закінчення шостої і сьома лекції курсу. Але ці лекції являються частиною історіографічного вступу викладача. У них, закінчуючи розповідь про А. Шльоцера, професор переходить до оцінки М. М. Карамзіна як історика.

На початку свого аналізу Зернін пропонує огляд робіт, присвячених дослідженню «Історії держави Російської». Таким чином, його історіографічним лекціям були притаманні елементи історії історіографії. Згадуючи про цикл статей С. М. Соловйова, присвячених Карамзину, О. П. Зернін зауважує, що хоч автор *«прослідкував крок за кроком весь твір Карамзіна, але іноді і не в повному обсязі»* [19, арк. 2]. Але перед собою професор не ставить мети дати найбільш повний аналіз праці знаменитого історіографа. Лекції О. П. Зерніна мають яскраво виражений дидактичний характер. За допомогою історіографічного аналізу він намагається показати студентам образ історика, дати уявлення про значущість його праці в історії історичної науки та за допомогою перелічення його недоліків сформулювати задачі, які стоять перед сучасною історичною наукою. Перед тим як визначити переваги та недоліки праці М. М. Карамзіна, О. П. Зернін зупиняється на особистості історика. Він повідомляє студентам про його освіту та переконання, але, що важливіше, намагається окреслити моральний портрет Карамзіна, зображуючи його людиною, що прагнула до вдосконалення протягом усього свого життя *«з покірністю та вдячністю вислуховуючи зауваження на свою історію»* [19, арк. 3].

Харківський професор бачив у М. М. Карамзіні не тільки дослідника, але й громадського діяча. Наприклад, кажучи про оцінку ним реформ Петра I, Зернін звертав увагу на відповідальність, що лежала на авторові «Історії держави Російської», який користувався благоволінням Олександра I та без поради якого не вирішувалось *«жодне діло, що стосується блага Російської держави»* [19, арк. 3 зв.]. Далі Зернін повідомляв про цілі історика, про його спосіб періодизації історії, знімаючи чимало претензій, що були висунуті історика його сучасниками. Червоною ниткою в лекціях професора проходить теза, що праця М. М. Карамзіна хоч і застаріла для середини XIX ст., але все ж таки відповідала потребам свого часу. На думку

професора, ці потреби та ідеал історичного твору початку століття в деякій мірі обумовили зміст і форму «Історії держави Російської». Сучасники історика очікували цікавості та витонченості викладення і Карамзін сповна задовольнив їхнім вимогам [19, арк. 3 зв.].

Тож О. П. Зернін дає оцінку історичному твору, враховуючи час, в якому він був створений. Але визнаючи значення *«духу часу»* при історіографічному аналізі, професор не міг вибачити М. М. Карамзину його неувагу до специфіки досліджуваного часу в його історичній праці. *«У його творі нема колориту часу, ... читаючи історію Мономаха ми не складаємо про нього зрозумілої ідеї, не побачимо в ньому відмінних рис характеру російської людини у відому епоху»* [19, арк. 5]. Звертаючи увагу на цей недолік, Зернін намагався донести до слухачів сутність завдань, які стояли перед сучасною історичною наукою.

Погляди О. П. Зерніна не вносили принципово нового до оцінки праці М. М. Карамзіна, однак вони сповна самостійні і цінні тим, що дають уявлення про те освітнє значення, яке викладав викладач у свої історіографічні лекції. Викладач ставив на меті не тільки передати готові оцінки, висвітлити значення праці в історії історичної науки, але й сформулювати певні професійні навички в слухачів. Він прагнув навчити дивитися на істориків як на представників свого часу, свого соціального середовища, захисників певних переконань, намагався виховати у слухачів здатність вчитися на недоліках істориків минулого.

Таким чином, на характер звернення О. П. Зерніна до історіографічних сюжетів у його викладацькій діяльності вплинули декілька факторів. По-перше, він продовжив традицію своїх вчителів та попередників, уводячи в якості традиційного елемента загального курсу російської історії історіографічний вступ. Його інтерес до історіографії був обумовлений і особистим нахилом ученого до джерелознавчих та історіографічних досліджень і розумінням їх важливості у процесі здобуття професійної історичної освіти. Та з іншого боку, на спеціальну увагу до історії історичної науки О. П. Зерніна «підштовхнув» ряд зовнішніх факторів його викладацької біографії. Зауваження міністерства до історіографічної складової його лекційної діяльності легітимізували його звернення до історико-наукової проблематики в рамках спеціального курсу, а випадок з дисертацією М. Павловського довів вченому необхідність поглиблення історіографічних знань слухачів.

Аналіз творчої спадщини О. П. Зерніна та наведені епізоди з його викладацької діяльності дають підстави зробити висновок, що до середини XIX століття історіографічне знання стало сприйматися і професійною корпорацією істориків, і особами, що керували освітою, в якості одного з основних елементів професійної підготовки істориків.

1. Сорочан С. Б. Харьковский период научно-педагогической деятельности Александра Петровича Зернина (1821-1855) / С. Б. Сорочан, С. И. Лиман // Вісник Харківського університету. № 762: Історія. – Вип. 39. – 2007. – С. 239–251.
2. Кафедра истории России: исторический очерк. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 2007. – С. 13–16.
3. Ковріжних О. С. О. П. Зернін і міңц-кабінет Харківського імператорського університету в 1849-1864 рр. / О. С. Ковріжних // Красзнавство. – 2006. – № 1-4. – С. 128–133.
4. Савва В. И. Александр Петрович Зернин / В. И. Савва // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). –Х. : САГА, 2007. – С. 326–330.
5. Александров А. В. Современные исторические труды в России / А. В. Александров. – СПб. : Тип. Штаба Отд. корпуса внутр. стражи, 1845.
6. Аленов С. Г. К вопросу преподавания историографии в университетах дореволюционной России / С. Г. Аленов, М. С. Матвеева, В. И. Чесноков // Проблемы истории отечественной исторической науки. – Воронеж, 1981. – С. 117–135.
7. Григорьев В. В. Императорский Санкт-Петербургский университет в течении первых пятидесяти лет его существования / В. В. Григорьев. – СПб. : Тип В. Безобразова и К., 1870. – 432 с.
8. Устав Главного педагогического института // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. : Тип. Императорской АН, 1864. – Т. 2. – Отд. 1. (1825-1839). – 1224 с.
9. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 733, оп. 95, спр. 715 : Звіти викладачів Імператорського Харківського університету за 1845/1846 ак. р. – 182 арк.
10. РДІА, ф. 733, оп. 50, спр. 1193: Звіт про дух та направлення викладання в імп. Харківському університеті за 1860-1861 уч. р. – 23 арк.
11. РДІА, ф. 733, оп. 50, спр. 553 : Про затвердження інструкції деканам і програм для викладання деяких предметів в імп. Харківському університеті. – 161 арк.
12. РДІА, ф. 733, оп. 95, спр. 739 : Звіти викладачів імп. Харківського університету за 1849/1850 ак. р. – 170 арк.
13. Цит за кн. : Николаев А. Зернин Александр Петрович // РБС. – 1916. – Т. 7. – С. 360.
14. Обзорение преподавания предметов в имп. Харьковском университете на 1853/1854 учеб. год. – Х. : Тип. Харьк. ун-та, 1853. – С. 23.
15. РДІА, ф. 733, оп. 95, спр. 761 : Звіти викладачів імп. Харківського університету за 1852/1853 ак. р. – 152 арк.
16. РДІА, ф. 733, оп. 95, спр. 731 : Про утвердження кандидата М. Павловського в ступені магістра російської історії. – 107 арк.
17. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Х. : САГА, 2007. – 45, 168, 390 с.
18. РДІА, ф. 733, оп. 95 спр. 768 : Звіти викладачів імп. Харківського університету за 1853/1854 ак. р. – 156 арк.
19. Відділ рукописів НБУВ НАНУ, ф. 1, оп. 1, спр. 328 : Русская история. Лекции проф. Зернина 1858/1859 г. – 5 арк.

Рецензенти: Посохов С. І., д.і.н., професор, декан, завідувач кафедри Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З АРХІВІВ КИЄВА І МОСКВИ ПРО ІСТОРІЮ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1906-1917 РР.)

Висвітлено інформативні можливості фондів Центрального державного історичного архіву у Києві (ЦДІАК) та Державного архіву Російської Федерації (ГАРФ) у Москві на предмет вивчення діяльності в 1906-1917 рр. депутатів Державної думи Російської імперії, обраних від губерній Наддніпрянської України.

Ключові слова: Державна дума Російської імперії, депутати, архіви, ЦДІАК, ГАРФ.

Освещены информативные возможности фондов Центрального государственного исторического архива в Киеве (ЦДИАК) и Государственного архива Российской Федерации в Москве на предмет изучения деятельности в 1906-1917 гг. депутатов Государственной думы Российской империи, избранных от губерний Приднепровской Украины.

Ключевые слова: Государственная дума Российской империи, депутаты, архивы, ЦДИАК, ГАРФ.

The article highlights informative sources of the funds of Central State History Archives in Kyiv (TsDIAK of Ukraine) and State Archives of the Russian Federation in Moscow (GARF) about the activities of the Russian Empire State Duma deputies from the provinces of Naddnipryanska Ukraine in 1906-1917.

Key words: State Duma of the Russian Empire, deputies, archives, TsDIAK of Ukraine, GARF.

Архівні установи зберігають великі масиви документації, що відбиває процеси становлення і діяльності вищого представницького органу Російської імперії останнього періоду її існування – Державної думи. На їх основі створено вже тисячі наукових досліджень, і цей процес продовжується, поширюється і поглиблюється. І в Україні, і, особливо, в Російській Федерації думська проблематика стає дедалі більш популярною серед дослідників. В Україні актуальним є вивчення власної історії, розглянутої через призму участі українців у думському процесі [4; 5; 12].

У Росії вивченню всього, пов'язаного з історією Державної думи, дедалі більше уваги приділяють науковці з регіонів, представники неправославних конфесій і т. ін. [див.: 16]. Досліджується у зв'язку з роботою Державної думи широке коло питань політичного розвитку, соціально-економічного, ідеологічного тощо, з використанням різних підходів і дослідницьких методик [2; 3; 8; 10]. Особливо активізувалися подібні дослідження у зв'язку із відзначенням на державному рівні сторічного ювілею з дня початку роботи першої Державної думи, трактованого як сторіччя російського парламентаризму. Політичний бік питання – легітимація діяльності сучасної Думи РФ стимулював також суто науковий прогрес у його дослідженні [13]. Ця робота продовжується, горизонти її розширюються, теми урізноманітнюються аж до поширення в російській науковий простір поняття про статус депутата Думи

як *homo politicus* («людини політичної») [11, с. 119]. На рівні кандидатських дисертацій існують спеціальні дослідження історіографічного плану та роботи в царині джерелознавства [7; 19].

В Україні цей останній аспект найдетальніше опрацьований стосовно наказів думським депутатам, характерного джерела масового характеру [21; див. також 17; 15]. Цей приклад показує нові можливості, які відкривають сучасні методики обробки уже, здавалося б, опрацьованого матеріалу, за допомогою використання персональних ЕОМ, кліометрики і т. п. Проте фахівці відзначають наявність і інших можливостей для виявлення нової інформації, можливо, непрямо присутньої в архівних документах, які дають, наприклад, методи біографістики, просопографії, структурно-функціонального аналізу [22, с. 177; 20, с. 419; 18] і т. ін. Але кількість і розмаїття практично взагалі ще не опрацьованого матеріалу, зокрема, в обласних архівах України, залишаються дуже великими.

Отже, предметом цього повідомлення є неопубліковані джерела з архівних фондів України та Російської федерації, розглянуті з позиції вмісту в них інформації про думський (парламентський) процес у Російській імперії на початку ХХ ст. та можливості її використання для реконструкції суспільних пріоритетів. Метою цього повідомлення є висвітлення окремих аспектів інформативного потенціалу двох центральних архівів – в Україні ЦДІА у Києві та в Російській Федерації ГАРФ у Москві – щодо

відтворення обставин життя та політичної діяльності обраних від губерній Наддніпрянської України депутатів Державної думи Російської імперії.

Системне ж опрацювання регіональних архівів на предмет думської тематики іще, очевидно, попереду – на сьогодні такі дослідження радше виключення. Причини цього зрозумілі – в центральних архівах, зокрема в Україні в ЦДІА у Києві, та в Російській Федерації – у Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ) у Москві та Російському державному історичному архіві (РГІА) в Санкт-Петербурзі матеріали зібрані в сконцентрованому вигляді і містять всі узагальнені дані, теж, як видається, далеко не повністю опрацьовані. Місцеві ж архіви, у даному разі розміщені в обласних центрах України та в Сімферополі, центрі АР Крим, містять первинну інформацію, більш важку для опрацювання – часом розпоршені, чорнові матеріали, часто несистематизовані, іноді з величезними лакунами. Багато документів навіть на найвищому рівні (в самій канцелярії Думи) знищувалися з кон'юнктурних причин [6, с. 45], ще більше документів на місцях не пережили політичних катаклізмів ХХ ст., зазнавши як зневажливого ставлення до них у формі вторинного використання, особливо в перші роки радянської влади, так і прямого фізичного знищення в роки воєнних дій [9, с. 8].

Якщо з цієї точки зору проаналізувати фонди, скажімо, найближчого автору географічно, багатого в цілому Державного архіву Херсонської області, то тут збереглася тільки дуже невелика частина документів Дніпровської повітової у справах виборів у Державну думу комісії (ДАХО, ф. 208, 14 спр., 1905-1907, 1912 рр.) [9, с. 21-22]. Можливо, тому, що на момент виборів (1906, 1907 і 1912 рр.) Дніпровський повіт був у складі Таврійської губернії, де документи відповідної тематики представлені чи не зразково. І ніяких слідів про діяльність виборчих комісій шести повітів власне Херсонської тодішньої губернії, тобто Херсонського, Ананьївського, Єлисаветградського, Одеського, Олександрійського та Тираспольського. Якби не було дотичних джерел, наприклад, місцевої преси, то про існування таких комісій дослідникам довелося б хіба що вибудувати логічні припущення: депутати від Херсонської губернії в Думі були, отже, вони обиралися згідно з установленою законом процедурою, – отже, були й повітові з виборів у Державну думу комісії.

Найбільший в Україні, хоч і не сконцентрований в одному якомусь фонді масив документів з нашої теми міститься в ЦДІА України в Києві. Багатим у цьому відношенні є фонд Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442). В ньому відклалися документи, за якими можна прослідкувати роботу вищих державних органів Росії по організації думських виборчих кампаній у регіонах по всьому адміністративному ланцюжку через царські маніфести, сенатські укази, міністерські циркуляри і через розпорядчо-виконавську документацію генерал-губернатора, губернаторів, представників дворянського самоуправління, що координували виборчу роботу на місцях.

Матеріали, що стосуються висвітлення настроїв населення, діяльності політичних партій і окремих осіб, обстановки на місцях напередодні та під час роботи Думи найкраще відбиті у фондах губернських жандармських управлінь (Київського – ф. 274, Подільського – ф. 301, Харківського – ф. 336, Чернігівського – ф. 1439) та ін., а також охоронних відділень (ф. 275 – Київського, ф. 386 – Одеського) та розшукових пунктів (ф. 321 – Полтавського, ф. 359 – Миколаївського) та інших.

Дуже цінні відомості, хоч і сховані під бюрократичними нашаруваннями, можна знайти у фондах судових установ, як Київська судова палата (ф. 318) або в справах прокурорів судових палат (ф. 419, прокурор Одеської судової палати) чи окружних судів (спр. 559 в фонді Чернігівського ГЖУ, ф. 1439). Там накопичилися рапорти нижніх чинів поліції, скарги селян, заяви міських обивателів тощо. Тобто той первісний матеріал, що висвітлює прояви політичного життя саме в «низах», «масах», який губиться зазвичай у препарованих документах, що подаються вищому начальству.

Такого матеріалу не бракує, звичайно, і в матеріалах департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Йдеться насамперед про матеріали охоронного відділення цього департаменту (ф. 102, ДП, ОО) та документи, виділені в окремі діловодства (з першого по восьме, напр. : ф. 102, ДП, 4-е делопр.). Ці структурні підрозділи МВС, серед іншого, опікувалися внутрішньою політичною безпекою у всій імперії. Місцевий матеріал у документах центральної поліційної установи міститься в донесеннях з місць, як ілюстративний при аналітичних оглядах про політичну ситуацію в губерніях. Він також міститься в доповідних записках про ситуацію у великих містах або промислових зонах, наприклад, у донецько-криворізькому гірничому районі, зроблених на запити інших міністерств, зокрема, міністерства фінансів, та в прямому вигляді – як-от списків потенційних виборщиків з губерній тощо. Всі названі матеріали департаменту поліції МВС зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ) у Москві, а картотека по нагляду за сумнівними в політичному відношенні підданими, в тому числі думськими депутатами, як видається, міститься в тих самих дубових шафах і ящиках із бронзовими ручками, що пам'ятають міністра Столипіна і його попередників.

Це дуже популярний серед дослідників фонд, проте далеко не вичерпаний, як і саме історичне джерело в принципі. До того ж, думська тематика є настільки всеохоплюючою, що для її вивчення придатні загалом чи не всі фонди, в яких відклалися документи з суспільно-політичного життя імперії в найширшому тлумаченні цього поняття. Бо думські депутати були дітьми свого часу, і час цей з необхідністю фіксувався в їх біографіях, обставинах життя, заняттях – від буденної повсякденності до злетів, якими було для нікому невідомого далі свого кутка селянина чи робітника до обрання його в члени Державної думи Російської імперії, з усіма наслідками, що витікали з цього факту. Найменший з них –

це збереження для історії імені конкретної людини. Депутатський корпус, обраний з території дев'яти «малоросійських» губерній на основних і додаткових виборах у Думу I-IV скликань (1906-1917 рр.), налічує наразі 382 особи.

Життя й діяльність багатьох із них стали предметом пильної зацікавленості охоронних органів, а відтак були задокументовані, нехай і у специфічному жандармському висвітленні, без особливої різниці щодо рангу, впливу чи політичного забарвлення «об'єкта». Не помічається там ніякого визнаного свого часу «єдино вірним» класового підходу: жандарми заводили справи на депутатів із поміщиків і інтелігенції, робітників і селян, духовенства та інших прошарків населення. Це добре видно на єдиному принципі організації каталогу Департаменту поліції, про який іде мова. Так, окремі сторони життя відомого депутата трьох скликань від Волинської губернії поміщика середньої руки і російського націоналіста за духом і за фракційною належністю в Думі зафіксовані у восьми справах департаменту поліції, зареєстрованих відповідним чином у каталожних картках: двох – охоронного відділення, чотирьох – шостого, і по одній справі першого і четвертого діловодства. Ці справи датуються 1907-1916 роками (ф. 102, 1-е делопр., 1907, д. 3228; ф. 102, ОО, 1916, д. 307а). Професор, колишній ректор Харківського університету, впливовий голова бюджетної комісії в Думі і просто солідний октябрист Михайло Алексеєнко є фігурантом шести справ з чотирьох по охоронному відділенню і двох по 6-му діловодству. У всіх, крім однієї справи, Алексеєнко виступає як член Державної думи. В означенні однієї справи (ф. 102, ОО, 1911, д. 27 ч. 46) він значиться в каталозі як «професор».

Священик із Київської губернії, депутат Іоан Атаназевич, очевидно, був мало цікавим політичній поліції: проходить тільки у двох справах 4-го і 7-го діловодства за 1908 р., але з цікавою поміткою: «член Державної думи, прохач» (ф. 102, 7-е делопр., 1908, д. 4105). До слова сказати, ці помітки якогось жандармського діловода з надр відповідної канцелярії самі можуть складати дослідницький інтерес, як-от індекс «тр» – «проситель» – біля номера справи. Скупі, часто із скороченнями, слова скорописом, ці написи на картках служили для організації роботи зі справами, а вже в тих містилися більше чи менше детальні описи особи, котра якимось чином привернула увагу жандармського відомства. Тобто тут головні реквізити справи – це прізвище, коротке пояснення до нього, далі номер справи, рік та шифр структурного підрозділу департаменту поліції, де вона знаходилася. Тодішнє шифрування для поточної роботи, як видається, для більшості жандармських справ актуальне і до сьогодні, вже у вигляді архівного шифру справи.

І все ж чим більш активною чи потенційно небезпечною для влади була особистість, тим більше уваги їх приділяла «охранка». Робітникові і депутатові першої Думи від волостей Катеринославської губернії Льву Бабенку присвячено не дві, як у Атаназевича, а сім справ, з них три по охоронному відділенню і чотири по інших «столах». Причину

інтересу пояснюють два записи: «Лев Федоров Бабенко, член Государственной Думы, Екатеринославская губерния» та «Лев Федоров Бабенко, бывший матрос-контрщик [каптерщик?]]» (ф. 102, ОО, 1912, д.307а) – (останнє слово дрібним почерком і скорописом важко читається – О. К.). З біографії Бабенка не зовсім ясно, де саме він був «матросом-контрником», проте згадано про його службу на Чорноморському флоті і причетність до повстання на флоті в 1905 р. [1], чого цілком достатньо для уваги до нього протягом 1906-1912 рр.

Так само не обійдені жандармською увагою і селяни-депутати. Прикладом такої уваги є чернігівський селянин Олексій Бабич, волосний писар, який арештовувався ще в 1905 р. за підозрою у причетності до Всеросійського селянського союзу. А коли Олексій Бабич був обраний у Думу, то предметом уваги департаменту поліції став не уже тільки він сам (ф. 102, 3-е делопр., 1906, д. 86; ф. 102, 4-е делопр., 1907, д. 85, ч. 10), але і його син (ф. 102, 4-е делопр., д. 85, ч. 7).

Окрім персонального нагляду, Департамент поліції системним чином здійснював нагляд за проведенням політичної агітації різними політичними силами і серед різних верств населення, особливо в рік виборів, слідкував за ситуацією на місцях. Документи, дотичні до такої роботи формувалися в окремі теки (ф. 102, 4-е делопр., 1912, д. 146 Об агитации среди приказчиков; ф. 102, 4-е делопр., 1912, д. 53, ч. 7. Разные сведения по Волынской губ., д. 71, ч. 7 Разные сведения по Таврической губ.) та ін. Теки з «різними відомостями» формувалися щорічно по кожній губернії, але йшлося там переважно про карні речі – розбої, насильства і т.п., до чого майбутні депутати практично не були причетні. Але матеріали такого роду важливі для реконструкції атмосфери в суспільстві, рівня його правової свідомості тощо. Суспільні ж настрої департамент поліції від слідкував окремо. Цим займалося саме четверте діловодство, яке концентрувало справи про них під індексом «ч. 9» відповідної справи (ф. 102, 4-е делопр., 1912, д. 54, ч. 9 Дело департамента полиции. 4-е делопроизводство по Полтавской губернии. Общественные настроения). Таким чином суспільні настрої населення, наприклад, Харківської губ. були у справі названого діловодства департаменту поліції під індексом спр. 83 ч. 9, Чернігівської – спр. 85 ч. 9 і т. д. Попри досить інтригуючи назву, громадські настрої описувалися вельми лаконічно, і на обраний нами 1912 рік, як рік виборів у четверту Думу, характеризувалися як спокійні та пасивні взагалі і песимістичні щодо Думи зокрема. Під окремим індексом (ч. 2) висвітлювався робітничий рух в усіх губерніях (напр., ф. 102, 4-е делопр., 1912, д. 84, ч. 2 Дело департамента полиции. 4-е делопроизводство по Херсонской губернии. Рабочее движение).

Найбільш інформативну для висвітлення думської проблематики частину спостережень департаменту поліції було сформовано в одну, 130-у справу, де індексом (частиною справи) позначалася губернія (ф. 102, 4-е делопр., 1912, д.130, ч. 28. (Дело департамента полиции) «О предвыборной кампании в 4-ю Государственную думу по Киевской губернии»).

Частина 83 справи стосувалася передвиборної кампанії в Харківській губ., ч. 84 – в Херсонській, ч. 85 – по Чернігівській і т. ін. Ці справи формувалися за єдиною структурою – відкривалися директивною телеграмою департаменту поліції МВС стосовно організації нагляду за виборчим процесом (ніде не йдеться про пряме втручання в нього – *О. К.*) і закінчувалися інформацією про здійснені вибори і обраних членів у Державну думу з короткими характеристиками їх політичної позиції. Стосовно втручання політичної поліції у виборчий процес на місцях, то після гучного розголосу його під час роботи Думи першого скликання знайти сліди такого прямого втручання вкрай важко, хоча можна припускати, що воно було [14].

Таким же чином відслідковувався і документувався склад парламентських фракцій та поведінка її членів (ф. 102, 4-е делопр., 1912, д. 274, ч. 2 «О 4-й Государственной думе. Прогрессисты»; д. 274, ч. 3 л. «О 4-й Государственной думе. Октябристы») і т. ін. Загальний матеріал про функціонування Думи містила спр. 274, без індексу (ф. 102, 4-е делопр., 1912, д. 274 «О 4-й Государственной думе. Общая пере-писка»).

Як і у випадку з персональним наглядом, політична поліція імперії контролювала не тільки ліворадикальну течію, а і суто монархічні (ф. 102, 4-е делопр., 1912, д. 148 «О союзе русских студентов»; д. 110 «О монархических организациях») та інші консервативні партії та організації, а також подібні суспільно-політичні угруповання різних відтінків ліберального та соціалістичного напрямів.

Зрозуміло, що їх діяльність також залишила документальні свідчення, які містяться тепер у ГАРФ і які також можуть служити джерельною основою при вивченні названої теми. Так, у фонді конституційно-демократичної партії (ф. 523) міститься, серед іншого, надзвичайно цікавий для нас документ – оригінал т. зв. «Виборзької відозви до народу від народних представників» (ф. 523, оп. 1, д. 423). Він не містить нічого нового в змістовному плані, але ці аркуші і аркушики (документ не має пагінації) проливають світло на обставини його підписання – здебільшого олівцем, бо передбачалося, що це підписання відбувалося в лісі під Виборгом, з додатками на окремих аркушиках із зазначенням «*прошу долучити і мій підпис*», іноді нерозбірливо і т.п. Пізніше ці обставини матимуть суттєве значення, оскільки підписи під відозвою стануть підставою для карного переслідування підписантів, а відтак – усунення їх від подальших виборів і участі в Думі.

Саме ці обставини – творення документа, його соціокультурний контекст приваблюють дослідників до автентичних архівних документів. Це стосуються, насамперед опублікованих документів, якщо це не

спеціальна археографічна публікація – адже робота над документом помітна і на стадії його чорнової, а потім чистової версій, як-от, наприклад, у протоколах засідань фракції кадетів у Державній думі (ф. 523, оп. 1, д. 1–5). Матеріали про депутатів правого спрямування містить фонд Постійної ради об'єднаного дворянства (ф. 434), активним діячем якої був депутат від Київської губернії Олексій Бобринський.

Кадетський партійний фонд, як і особовий фонд лідера цієї партії Павла Мілюкова (ф. 579) з огляду на роль Партії народної свободи в модернізаційних процесах у Росії на початку ХХ ст., як і фонди департаменту поліції, чи названий дворянський фонд, містить загалом очікувані матеріали. Проте матеріали, який стосуються думських депутатів, зустрічаються і у справах установ уже радянського періоду. Це, наприклад, з огляду на долю Григорія Петровського та деяких інших робітничих депутатів IV Думи, фонд 533 (оп. 2) – Всесоюзне товариство полікторжан і заслано-поселенців, або фонд 4888 (оп. 6) з не дуже примітною назвою «Архівні довідки за запитами установ і приватних осіб. 1922-1972 рр.». 495 справ цього фонду містять довідки радянського НКВС і установ, що йому наслідували на запити в основному партійних-державних органів СРСР стосовно політичної надійності тієї чи іншої особи, в тому числі і окремих колишніх думських депутатів, що не емігрували і не були до пори репресованими. Надзвичайно цікаві справи, в тому числі і з точки зору організації діяльності вже радянських «органів». Перелік таких не зовсім очікуваних фондів далеко не вичерпаний.

Але на завершення можна сказати – всі згадані в цьому повідомленні матеріали – і по персональному нагляду, і по відстежуванню виборчих процесів, думської і позадумської діяльності депутатів, соціально-економічної і політичної обстановки на місцях (власне у виборчих округах, губерніях, хоча це поняття в тодішньому законодавстві не акцентувалося), – є автентичними джерелами, створеними вельми потужними, широко розгалуженими державними структурами Російської імперії, а пізніше і СРСР. Вони відбивають, насамперед, бачення проблем її співробітниками. Звичайно, такі архівні матеріали вимагають верифікації і співставлення з джерелами іншого походження, вдумливого контекстуального прочитання і тлумачення, але в суті речей є основою для аналітичної роботи з реконструкції започаткування і розвитку модерного російського думського процесу і участі в ньому населення губерній Наддніпрянської України. В цьому сенсі полягає їх головна цінність для дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабенко Лев Федорович // Государственная дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С. 30.
2. Бабин В. Г. Проблемы национальной школы в государственной думе I-IV созывов: автореф. дис. ... канд. ист. Наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. Г. Бабин. – С.-Петербург, 1992. – 18 с.

3. Барсуков В. Л. Сибирские депутаты и аграрно-переселенческий вопрос в Государственной Думе. 1906-1914 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. Л. Барсуков. – Новосибирск, 1990. – 15 с.
4. Білокінь О. І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906-1917 рр.) : дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. І. Білокінь. – Х., 2001. – 221 с.
5. Бурда І. О. Національне питання в Росії 1905-1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань) : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Історія України» / І. О. Бурда. – К., 2004. – 17 с.
6. Глинка Я. В. Одиннадцать лет в Государственной думе. 1906-1917: дневник и воспоминания. Вступ. статья, подгот. текста, биограф. словарь и коммент. Б. М. Витенберга / Я. В. Глинка. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 400 с.
7. Григорьева Ю. Г. Источниковедческие проблемы изучения материалов по истории создания I Государственной Думы и первых выборов : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.09. «Историография, источниковедение и методы исторических исследований» / Ю. Г. Григорьева. – М., 1995. – 246 с.
8. Дегтярев А. П. Военные проблемы в деятельности Государственной Думы России, 1906-1917 гг.: Ист. опыт и уроки : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / А. П. Дегтярев. – М., 1996. – 330 с.
9. Державний архів Херсонської області. Путівник [автори-упоряд. Віра Баранюк, Віктор Боровик, Луїза Виноградова та ін.]. – К. : Державний комітет архівів України, 2003. – 737 с.
10. Добринский К. Э. Эволюция образа Государственной Думы Российской Империи в общественном сознании в 1906-1917 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / К. Э. Добринский. – Саратов, 2002. – 19 с.
11. Кирьянов И. К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве : дис. ... доктора ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. К. Кирьянов. – Пермь, 2009. – 537 с.
12. Киян М. Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі російської імперії першого та другого скликань (1906-1907): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. – Х., 1998. – 19 с.
13. Коник О. О. Історія російської Державної думи як інтегруючий фактор сучасної російської державності (за матеріалами Інтернету) / О. О. Коник // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. 27. – С. 121–142.
14. Коник О. О. Л. А. Сабінін в Херсоні (1909-1910) : чиновник з особливих доручень без особливих доручень / О. О. Коник // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон : Айлант, 2007. – С. 152–159.
15. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходов первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): автореферат дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «История Украины» / В. И. Михайлова. – Днепропетровск, 1976. – 19 с.
16. Могилевский Т. И. Государственная дума России как историографическая проблема / Т. И. Могилевский, Р. А. Циунчук, В. В. Шелохаев // Вопросы истории. – М., 2007. – № 11. – С. 3–17.
17. Приговоры и указы крестьян Центральной России, 1905-1907 гг. : Сб. док./ Авт.-сост. Сенчакова Л. Т.; Под ред.: Данилова В. П., Корелина А. П. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 416 с.
18. Любичанковский С. В. Структурно-функциональный подход к истории местного управления Российской империи (1907-1917 гг.) / С. В. Любичанковский. – Оренбург : ИПК ГОУ ОГУ, 2005. – 402 с.
19. Садинов В. С. Государственная Дума России, 1906-1917 гг.: Историография проблемы : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.09. «Историография, источниковедение и методы исторических исследований» / В. С. Садинов. – М., 2001. – 243 с.
20. Світленко С. І. Просопографічні джерела про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70-80-х рр. XIX ст. / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття : зб. наук. праць. – Д. : Герда, 2007. – С. 419–429.
21. Топка Р. В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до I Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект : дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Р. В. Топка. – Дніпропетровськ, 2002. – 194 с.
22. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. – К. : БМТ, 1996. – 239 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
 Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та
 джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

ДЕМАРКАЦІЯ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ МІЖ ДНІПРОМ І ПІВДЕННИМ БУГОМ У 1780-1783 РР.: ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто підготовку та хід демаркаційних робіт на кордоні між Новоросійською губернією Російської імперії та Брацлавським воєводством Речі Посполитої у 1780-1783 рр. На основі маловідомих документів Державного архіву Херсонської області зроблена спроба висвітлити дії державних уповноважених від обох країн, з'ясувати роль землемірів та показати технічний бік демаркаційних процесів кінця XVIII ст.

Ключові слова: демаркація, російсько-польський кордон, Новоросійська губернія, Польська Україна, Новоросійська межова експедиція, землеміри.

Рассмотрено подготовку и ход демаркационных работ на границе между Новороссийской губернией Российской империи и Брацлавским воеводством Речи Посполитой в 1780-1783 гг. На основе малоизвестных документов Государственного архива Херсонской области сделана попытка осветить действия государственных уполномоченных от обеих держав, выяснить роль землемеров и показать техническую сторону демаркационных процессов конца XVIII в.

Ключевые слова: демаркация, российско-польская граница, Новороссийская губерния, Польская Украина, Новороссийская межевая экспедиция, землемеры.

The article considers demarcation work course on the border between Novorossiysk province of the Russian Empire and Bratslav province of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1780-1783. On the basis of the little known documents of the Kherson State Archives the attempt is made to highlight activity of authorized agents from both states, to clear up the role of land surveyors and to show technical side of demarcation process at the end of 18th century.

Key words: demarcation, Russian-Polish border, Novorossiysk province, Polish Ukraine, Novorossiysk land surveying expedition, land-surveyors.

Історія проведення адміністративно-територіальних кордонів Російської імперії як внутрішніх, так і державних, нерозривно пов'язана з діяльністю цивільної межової служби. Її працівники не лише забезпечували картографічний матеріал для роботи кордонних комісій і брали активну участь у безпосередньому позначенні кордонів на місцевості, а іноді навіть виступали проєктантами внутрішньогубернських територіальних змін. Завдяки цьому в архівних фондах межових установ можна знайти відомості різноманітного характеру стосовно розмежувань між повітами і губерніями всередині імперії, а також і встановлення міждержавних кордонів. Так, у Державному архіві Херсонської області в фонді Херсонської губернської креслярні зберігаються документи, що відображають окремі аспекти підготовки та проведення демаркаційних робіт на кордоні між Новоросійською губернією та українськими землями в складі Речі Посполитої на початку 1780-х років. Ця маловідома сторінка заслуговує на докладніше дослідження з огляду на недостатнє висвітлення в історіографії історії державних

кордонів кінця XVIII ст. на території сучасної України.

Межовою установою, на період діяльності якої припала підготовка та проведення демаркації означеної частини російсько-польського кордону, була Новоросійська межова експедиція. Вона мала подвійне підпорядкування: Новоросійській губернській канцелярії та Межовій експедиції Сенату. Її землеміри й межувальники на той час уже мали певний досвід проведення меж адміністративно-територіальних одиниць: у другій половині 1770-х років позначали кордони між провінціями та повітами всередині Новоросійської губернії [1, арк. 3; 2, арк. 207–208], потім між Новоросійською і Азовською губерніями [2, арк. 208; 3, арк. 20 зв.]. Але все це були внутрішні кордони. Демаркація ж російсько-польського кордону, хоча принципово й не відрізнялася від них, все-таки стала першим і єдиним досвідом участі південноукраїнських землемірів у міждержавних розмежуваннях.

Офіційно задекларованою підставою для цього розмежування стали постійні земельні конфлікти між

жителями прикордонних територій, тож було вирішено чітко зафіксувати міждержавний кордон [4, с. 1]. Вочевидь, у російській сторони була й інша мотивація. Новоросійський губернський прокурор Омелян Седньов, інспектуючи в 1779 р. прикордонні території, всюди зустрічав офіцерсько-чиновницьку сваволю, «...через що поселяни не тільки не мають охоти до домобудівництва й старанності до економії, але ще й, засмутившись, шукають способів до втеч за кордон...» [5, арк. 20 зв.].

Юридичним обґрунтуванням демаркації став «Акт розмежування між Новоросійською губернією та Польською Україною» [4, с. 1–3], укладений у Новомиргороді 5 січня 1781 р. повноважними коронними представниками: від російської сторони генерал-майором Михайлом Потьомкіним і радником Іноземної колегії Яковом Булгаковим, від польської – генерал-майором Карлом Малчевським і полковник Йосифом Віттом. Під використаним у назві Акту визначенням «Польська Україна» розумілися центральноукраїнські землі на правобережжі Дніпра між Дніпром та Південним Бугом (згодом на них утворилася Київська губернія в складі Російської імперії – Ю. К.).

Згідно з Актом розмежування, «віднині на майбутні часи» кордон мав проходити між Дніпром і Південним Бугом: на захід від Дніпра по річках Тясмин та Ірклій, суходолом до Новомиргорода, а звідти по річках Вись (Велика Вись) і Синюха до впадіння останньої в Буг. Тясминські та ірклійські острови розділялися між обома державами, а острови на Висі й Синюсі визнавалися навечно власністю Російської імперії [4, с. 2]. Кордон мав фіксуватися лінією стовпів: по безлісних місцях на відстані один від одного 10 сажнів (21,3 м), по заліснених – 10 аршинів (7,1 м) [4, с. 2]. Між стовпами планувалося «майбутньої весни» спільними зусиллями вирити рів та спорудити вал [4, с. 2].

6 лютого 1781 р. у польському містечку Турія Михайло Потьомкін і Карл Малчевський підписали опис кордону, в якому було детально розписано місця постановки прикордонних стовпів [4, с. 3–18]. Після цього розпочалася вже технічна робота по їх встановленню, виконувана робітниками від обох держав під наглядом, ймовірно, воєводських канцелярій та за участю місцевих землемірів.

Як уже зазначалося, саме завдяки участі працівників Новоросійської межової експедиції сьогодні є можливість простежити хід демаркаційних робіт. Частина архіву експедиції після кількох переїздів у 1803 р. потрапила до архіву Херсонської губернської креслярні, в складі фонду якої зберігається й нині. За обсягом документальний комплекс з теми публікації є невеликим (30 аркушів); він становить частину однієї архівної справи. Хронологічно документи охоплюють період з березня 1781 до вересня 1783 р., тобто повністю вкладаються в період існування Новоросійської губернії та відповідно її межової експедиції. Хоча ще 30 березня 1783 р. Катерина II підписала указ про ліквідацію губернії та створення Катеринославського намісництва [4, с. 889], але офіційно його установи відкрилися лише в липні

1784 р. [6, с. 184]. Однак керівництво намісництва було вже призначено, і цим пояснюється та обставина, що землеміри отримували вказівки одночасно і від ще діючої Новоросійської губернської канцелярії, і від уже діючого правителя Катеринославського намісництва.

Означений комплекс складається з розпорядчої та звітної документації. До першої групи належать – за ієрархією укладачів – ордери катеринославського правителя межовій експедиції (2 документи); укази Новоросійської губернської канцелярії межовій експедиції (8 документів); ордери губернської канцелярії та губернського землеміра, адресовані землемірам межової експедиції (по 2 документи). Ордери правителя й укази губернської канцелярії представлені в оригіналах. З-поміж інших вони вирізняються обсягом і рівнем інформативності, оскільки завдяки тогочасній діловодній традиції в них докладно передано зміст документів, котрі безпосередньо спричинилися до їх появи. Таким чином, у них можна знайти окремі відомості про передісторію питання та участь установ і державних посадовців високих рангів, діяльність яких могла відбитися в діловодстві межової установи тільки таким опосередкованим чином. Так, з ордерів та указів дізнаємося про певні дії та рішення прикордонних комісарів Потьомкіна і Малчевського, польського канцлера Огінського, Прикордонної комісії по вирішенню суперечок із Брацлавським воєводством та ін.

Група звітної документації складається з рапортів межової експедиції губернській канцелярії (2 документи) та рапортів землемірів експедиції губернському землеміру (3 документи). Рапорти межової експедиції представлені чернетками, залишеними в діловодстві. Також чернетками є ордери губернської канцелярії, адресовані в обхід межової експедиції напряму її землемірам. Вочевидь, їхній чорновий текст готувався губернським землеміром, а підлегли отримували оригінал за підписом одного з радників канцелярії. Внутрішнє листування губернського землеміра з підлеглими носить стислий чіткий характер, оскільки присвячене постановці й вирішенню конкретних службових завдань.

Отже, на початку лютого 1781 р. робота міждержавної комісії по розмежуванню завершилася підписанням опису кордону. За результатами розмежування на місцевості новоросійський генерал-губернатор Микола Язиков отримав відношення від комісара Михайла Потьомкіна і передав його зміст у своїй пропозиції губернській канцелярії. Вона, у свою чергу, переписала зміст пропозиції у своєму указі межовій експедиції від 26 березня 1781 р. Цей указ зберігся в архіві експедиції [7, арк. 34–37], завдяки чому можна дізнатися про окремі обставини проведення кордону.

Так, при постановці демаркаційних стовпів виникли певні ускладнення, пов'язані з розбіжностями в позначенні кордону на карті й місцевості. Карта всього кордону від Дніпра до Бугу складалася землемірами обох сторін влітку 1780 р., але при цьому не була врахована та обставина, що більша частина кордону проходила по ріках, вода в яких піднялася й змінила обриси деяких берегів. Йшлося,

насамперед, про річку Тясмин, котра як притока Дніпра, очевидно, найсильніше реагувала на весняне танення снігів. Канцелярія так передала слова Потьомкіна, який, очевидно, також взяв їх з рапортів тих же землемірів: «...по ріці Тясмині влітку в багатьох місцях ні пройти ні проїхати було не можна, й численні острови були не видні, й покладені [на карту] за свідченнями обивателів приблизно...» [7, арк. 34–34 зв.].

Саме по цій карті комісари провели червону лінію кордону, і її затвердили обидва монархи. Коли ж узимку почали вести кордон по замерзлим рікам і позначати місця для стовпів на річкових островах, «...то в деяких місцях відкрилися нові ситуації тому, що при знятті влітку карти не тими самими місцями йшли, як по карті обопільні повноважні комісари лінію провели...» [7, арк. 34 зв.]. Довелося спішно перезнімати частину кордону від гирла Тясмину по річці Ірклій і суходолом до впадіння річки Турії у Вись та перескладати карту заново.

У результаті Потьомкін передав Язикову оригінали обох карт із застереженням, щоб уважати дійсною карту зимових зйомок, а першу карту берегти «для самого лише знання про різні свідчення з польської сторони і нашої володінь 1773 і 1780 років» [7, арк. 34]. Згадка про 1773 рік і та обставина, що в указі постійно йшлося про «новопридбані шматки землі, лісів та острови» дає підстави припустити, що в 1781 р. давній узвичаєний кордон місцями трохи змістився на користь Російської імперії. Наприклад, в Акті про розмежування було сказано: «...перейшовши ж річку Турію прямо при вершині яру, чи балки, що прозивається Гетьманська, повернувши в лівий бік і йдучи прямою лінією...» [4, с. 2]. На місці ж виявилось, що Гетьманська балка має дві вершини. Тож, хоча на карті лінія кордону була проведена через ближню вершину, Потьомкін «погодився» вести її на місцевості через дальню – «для вигравання дещо в російську сторону» [7, арк. 34 зв.].

Усі «новопридбані шматки» мали потрапити в державну власність і бути включені до складу всіх повітів, що прилягали до кордону з новоросійського боку, а саме Єлисаветградського, Крюківського та Ольвіопольського повітів Єлисаветградської провінції [7, арк. 36 зв.]. Виключення становила лише слобода Троянка, про залишення якої клопотав її власник, польський князь на російській службі Ксаверій Любомирський [7, арк. 35].

У кінці цього обширного указу губернська канцелярія від імені комісара Потьомкіна виголошувала подяку працівникам межової експедиції, прикомандированим до Комісії по розмежуванню, «за старанне ними виконання своїх посад» [7, арк. 37]. З працівників поіменно називався лише єлисаветградський провінційний землемір капітан Іван Федоров [7, арк. 35 зв.]; також подяка оголошувалася особисто губернському землеміру майору Єгору Арапову, котрий «сукупно з підлеглими вправлявся при затвердженні того кордону» [7, арк. 35].

Проте вже в серпні 1782 р. почалися проблеми з демаркаційними стовпами: поручик польської наро-

дової кавалерії Семинський помітив, що один із російських стовпів перенесений на інше місце [7, арк. 39]. Більше того – виявилось, що п'ять стовпів винесені на берег річкою Тясмин у Крюківському повіті, а один узагалі зник невідомо куди [7, арк. 39]. Тож губернська канцелярія доручила тому ж таки Федорову спільно з наглядачами знайти винних і повернути стовпи на місце [7, арк. 39 зв.]. Винних, однак, не знайшли. Польська сторона прислала свого представника, Крюківська воєводська канцелярія прислала робітників, Федоров набрав у містечку Крилові по п'ять понятих від обох сторін, і в останніх числах серпня роботу було зроблено [7, арк. 40, 41]. А вже навесні 1783 р. ситуація повторилася: повеневі води знесли ще два стовпи, і губернська канцелярія наказала межовій експедиції бути напоготові й чекати спільного з поляками з'їзду для їх поновлення [7, арк. 42–42 зв.]. Цього разу від експедиції був відряджений землемір капітан Петро Прокопович [7, арк. 46].

Тим часом на кордоні, незважаючи на державне розмежування, не вщухали суперечки за численні млини й переправи. Їх розглядом і вирішенням займалася так звана Прикордонна з польським Брацлавським воєводством комісія, котра звернулася до новоросійського губернатора Язикова з проханням надати їй карту кордону [7, арк. 43]. В результаті губернська канцелярія наказала майору Гаврилі Радуловичу, призначеному губернським землеміром після смерті Арапова, негайно зробити карту «з описом спірних і безспірних земель до вчинення розмежування і позначивши на ній і ті землі, які за згодою обох сторін[...]до поселень обох держав[...]відійшли» [7, арк. 44].

Радулович переадресував завдання землеміру Прокоповичу, який саме повернувся до Кременчука після встановлення прикордонних стовпів [7, арк. 45–45 зв., 47]. Той скопіював карту з оригіналу, що зберігався в межовій експедиції, і в червні 1783 р. вирушив у Херсон для того, щоб вручити її катеринославському генерал-губернатору князю Григорію Потьомкіну. З огляду на брак джерел цю поїздку можна пояснити лише гіпотетично. Адже межова експедиція знала, що на цю карту чекає губернська канцелярія, щоб передати її Прикордонній комісії через катеринославського правителя Тимофія Тутолміна. Більше того: вже у серпні того ж року Радулович отримав від Тутолміна ордер із дещо роздратованим нагадуванням якнайшвидше надати карту [7, арк. 55]. Швидше за все, Потьомкін також затребував карту для себе, і йому був наданий пріоритет.

У кожному разі комісія невдовзі отримала карту, але відразу ж виникла необхідність у копіюванні цієї карти – вже втретє. Справа в тому, що польська сторона почала вимагати риття рову по сухому кордону – роботи, яка була запланована Актом про розмежування на весну 1781 р. І от через два роки польський коронний канцлер граф Огінський 12 березня 1783 р. подав у Варшаві російському послу графу Стакелбергу записку з вимогою приступити до

риття рову [7, арк. 58]. Уже згадуваний Малчевський разом з Григорієм Потьомкіним вирішили розпочати роботи 1 жовтня, по завершенні сезонних сільсько-господарських робіт. Для нагляду за роботами Річ Посполита відрядила інженер-капітана Кохановського, а Росія – надвірного радника Вербицького [7, арк.58зв.].

За розпорядженням Тутолміна, земські комісари прикордонних повітів мали мобілізувати 400 робітників із казенних сіл: по Крюківському повіту – 208, по Єлисаветградському – 104, по Ольвіопольському – 88 чоловік [7, арк. 60]. А від межової експедиції катеринославський правитель і Новоросійська губерньська канцелярія вимагали складання карти кордону для Вербицького та відрядження за першим його покликом шести землемірів з комплектами інструментів. Крім того, саме експедиція мала скласти креслення профілів «вишини, широти і глибини» рову й валу при ньому, з позначенням місць для мостів через рів та отворів у валу [7, арк. 56 зв., 59]. До всього цього слід було прикласти проектні розрахунки об'єму вийнятої з рову землі та потрібної для цього кількості робітників [7, арк. 56 зв., 59]. Сторони планували завершити роботу за три місяці: за жовтень 1783 р. та з середини травня по середину липня 1784 р. [7, арк. 56 зв., 59]. Примітно, що Тутолмін доручав Вербицькому «...всемірно домагатися, щоб він [вал] по всьому кордону зроблений був з нашого, а рів з польського боку» [7, арк. 59].

Межова експедиція спрацювала оперативно – в середині вересня 1783 р. надіслала до губерньської канцелярії карту кордону і шість креслень профілів валу й рову з необхідними розрахунками [7, арк. 61].

Шестеро землемірів приготувалися до відрядження: капітан Петро Прокопович, підпоручик Ілля Самбулов, прапорщики Федір Андреев, Григорій і Петро Прийми та Яків Самойлов [7, арк. 62].

Подальших відомостей про хід демаркаційних робіт у документах держархіву Херсонської області на сьогоднішній день не виявлено. Коли у 1812 р. Міністерство фінансів наказало скласти плани всіх валів на території Олександрійського повіту Херсонської губернії [8, арк. 26], то повітовий суд повідомив про наявність залишків земляного валу всього у двох місцях: при селах Табурище та Глинськ [8, арк. 28]. Зіставивши ці дані з картою, можна побачити, що цей вал був споруджений уздовж річки Цибульник, а польський кордон проходив північніше.

Зрештою, після офіційної демаркації російсько-польський кордон недовго зберігав свій міждержавний статус. Уже в 1793 р. після другого розділу Речі Посполитої територія так званої Польської України увійшла до складу Російської імперії. Однак протягом усього подальшого існування імперії старий кордон між Дніпром і Бугом зберігався як внутрішній кордон між губерніями. Нині більша його частина знаходиться на території Кіровоградської області, а невеликий східний відрізок – на території Черкаської.

Незважаючи на неповноту й фрагментарність вищеописаного документального комплексу, його залучення до наукового обігу дозволить не лише збагатити знання про технічний бік міждержавних розмежувань наприкінці XVIII ст., а й глибше зрозуміти соціальні процеси, що відбувалися на прикордонній смузі українських земель, розділених між двома державами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. 488. Межова канцелярія Єлисаветградського повіту, оп. 1, спр. 1317.
2. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14. Херсонська губерньська креслярня, оп. 5, спр. 6.
3. ДАХО, ф. 14, оп. 5, спр. 1.
4. ПСЗРИ І – Т. XXI.
5. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 53.
6. ПСЗРИ І – Т. XXII.
7. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 68.
8. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 800.

Рецензенти: Катренко А. М., д.і.н., професор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

© Ю. О. Коник, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.02.2011

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СТУДЕНТСТВА УСРР 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Досліджено джерельну базу історії студентства УСРР у 1920-ті роки. Доведено, що вона є досить широкою, це дозволило висвітлити життя молоді вищих навчальних закладів зазначеного періоду.

Ключові слова: джерела, історія, студентство, молодь, УСРР, вищі навчальні заклади.

Исследована источниковедческая база истории студенчества УССР в 1920-е годы. Обосновано, что она является достаточно широкой, это позволило осветить жизнь молодежи высших учебных заведений указанного периода.

Ключевые слова: источники, история, студенчество, молодежь, УССР, высшие учебные заведения.

The article is devoted learning of sources base the history of the students of USSR in 1920-s years. Author was argument that it was wholly and chlorite. It make is possible for learning life the young universities mentioned period.

Key words: sources, history, students, young, USSR, universities.

Вивчення джерел дозволяє отримати фактичні знання, що складають основу подальших науково обґрунтованих висновків. Саме джерела є носієм відомостей про епоху, яка вивчається, вони дозволяють об'єктивно, критично та всеохоплююче уявити реальну картину буття. Джерела мають інформаційний потенціал, розкривають світогляд суспільства епохи, що вивчається, дозволяють виявити закономірності історичного процесу, залучають до науки раніше невідомі факти.

Епоха 20-х років минулого століття представлена багатими й різноманітними джерелами. У цей період вивчали різні сфери життя народу, метою чого стало з'ясування реального стану справ у республіці. Особливу увагу приділяли вивченню життя студентської молоді як майбутній інтелігенції та фахівцям, оскільки вона мала відігравати місіонерську роль у побудові соціалістичного суспільстві. Спеціального джерелознавчого дослідження обраної проблеми історичній громадськості не було репрезентовано. Матеріали, що стали основою даного дослідження за родово-видовим принципом поділяються на наступні групи: законодавчі акти та праці керівників держави; документи громадських об'єднань; діловодні матеріали; статистичні матеріали; матеріали соціологічних обстежень; періодичні видання; художня література.

Перша група джерел характеризує політичну спрямованість держави відносно студентства, явищ та подій, пов'язаних з ним, віддзеркалює правову систему, діяльність молодіжних та партійних рухів. До цієї групи відносяться документи, котрі знаходяться в сховищах переважно центральних, обласних та міських архівах: Центральному державному архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України), Центральному державному

архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державних архівах Донецької, Харківської, Запорізької, Київської областях (далі – ДАДО, ДАХО, ДАЗО та ДАКО відповідно), в міському архіві м. Кам'янець-Подільський та бібліотеках: Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського та обласних.

Особливу увагу приділено вивченню фонду Народного Комісаріату Освіти (НКО) ЦДАВОВУ України (ф. Р-166). Ці матеріали дали найповніше уявлення про студентське життя 20-х років ХХ ст. Тут містяться урядові постанови, декрети, резолюції, накази, інструкції з освітньої справи, протоколи засідань НКО Українського Головного відділу професійної освіти (Укрголовпрофосу) УСРР, ВУЦВК та РНК, відділів виконавчих бюро вищих навчальних закладів (далі – в.н.з.); проекти документів про організацію та управління в.н.з., порядок прийому студентів до них, які показують політику та відношення вищих органів влади до функцій, що виконували заклади та завдань, котрі поклалися на молодь [1].

Із матеріалів губернських відділів народної освіти (губвНО), повітових, окружних стає зрозумілим не лише стан в.н.з. та їх контингенту, але й у якій мірі виконувалися офіційні розпорядження та накази на місцях, що стояло на перепоні їх виконання, або навпаки – спонукало, які кроки вони здійснювали щодо поліпшення власної діяльності, як це їм вдавалося, хто, чому та в якій мірі виявляв ініціативу. В цих справах міститься інформація, котра стосується роботи навчальних закладів різних напрямів (профільованих або вертикалей): індустріально-технічного, сільськогосподарського, педагогічного, медичного, соціально-економічного та художнього, показані особливості кожного в академічному процесі,

організації та проведення в них теоретичної та практичної роботи.

Особливо гостро стояло питання з фінансуванням навчальних закладів та забезпечення студентства, що теж знайшло відображення в документах. Значна кількість їх стосувалася кошторисів видатків та витрат НКО, його окремим відділам та типам навчальних закладів, які регулювалися переважно шляхом листування їх з кошторисно-фінансовим відділом НКО чи НК Фінансів та пояснюючими записками. У матеріалах знаходимо постанови, виписи з протоколів, доповідні записки та листи, листування із Всеукраїнським та місцевими комітетами з поліпшення побуту учнівства (копупучами), обіжники НКО, розрахункові таблиці, звіти, акти ревізій, поквартальні звіти навчальних закладів та копупучів, операційно-господарські плани, анкетні відомості, звідки дізнаємося про їх фінансування, розподіл асигнувань на виділення житлової площі, ремонт гуртожитків, обмундирування, білизни, відпуск кредитів та проведення різних компаній: тижневиків, лотерей тощо.

Новим у дослідженні історії студентства 20-х років ХХ ст. стало виявлення застосування документів Центральної комісії зі студентських справ та Центральної стипендіальної комісії. Це цілий масив джерел, у котрому знаходимо протоколи засідань, звіти до центральних органів влади про їх діяльність. Вони надають інформацію про матеріальний, сімейний стан молоді. Тут знаходимо заяви, посвідчення, довідки студентів, які надходили до цих організацій та відображали тяжке і, майже нелюдське життя: їх переважання в процесі навчання, важку фізичну працю, що була необхідна для них самих та рідних; клопотання перед комісіями про дозвіл подальшого навчання, перехід з одного навчального закладу до іншого; або на індивідуальний графік навчання, призначення стипендій, їх розподіл або збільшення асигнувань, надання пільгового проїзду тощо. Матеріал презентує характеристику виключених студентів, їх особові справи, листи, біографії.

У документах знайшли відображення процеси та хід «соціально-академічних перевірок», «чисток». Студенти неодноразово наголошували на їх нерозумінні, а головне результатах, оскільки значний відсоток виключених складала молодь, яка мала високі академічні показники. Вона й апелювала до відповідних організацій. Ці матеріали дають уявлення про її освітній рівень, участь у житті в.н.з. та поза його стінами, соціальне становище, національне походження та сімейний стан.

Праці керівників держави написані на основі власних спостережень та участі в подіях. Тому вони дають змогу передати атмосферу історичної епохи, наблизити читача до неї, показати її суспільні погляди та колорит. Одним з таких джерел є фонд Я. П. Ряппо, який у 1920 р. був призначений завідувачем Одеського відділу народної освіти, з 1921 р. – заступником НКО УСРР, головою Українського відділу професійної освіти та одночасно очолював редакцію (до 1928 р.) часопису «Шлях освіти». Документи зберігаються в ЦДАВОВУ України

(ф. Р-4805) та Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського [2].

Він відзначав головною метою радянських республік відбудову народного господарства шляхом навчання молодого покоління. Цьому питанню були присвячені з'їзди РКП(б), комсомолу, партійні наради, матеріали яких уміщені у фонді. Автор убачав позитивним ліквідацію старих типів навчальних закладів та створення нових, дав характеристику системі освіти в УСРР та РСФРР, зазначаючи оригінальність української, проте відкидаючи попередні надбання.

Автор, беручи за основу звіти відділів народної освіти, систематизував та узагальнив їх. Я. П. Ряппо подав відомості про навчальні заклади: їх кількісний, соціальний, національний склад. Важливу роль у підготовці нових кадрів для народного господарства Я. Ряппо відводив технікумам та професійним школам. Він зазначив шляхи здійснення «пролетаризації» вищої школи, дав методичні рекомендації щодо складання навчальних планів, організації та проведення практики й стажування. Його роботи містять інформацію про фінансування навчальних закладів, призначення стипендій, виділення житлових площ та будівництво гуртожитків, вплив матеріального становища молоді на її здоров'я.

Його праці не позбавлені недоліків, що виявилось в перебільшенні дійсності, заідеологізованості, проте Я. П. Ряппо наблизив читача та дослідника до своєї епохи. Роботам притаманні перебільшення дійсності, описки, значний масив цифрової інформації не був проаналізований та роз'яснений. Твори Я. П. Ряппо відзначалися політичною заангажованістю, оскільки він представляв радянську систему освіти.

Праці А. В. Луначарського мають подібне спрямування. Вони знайомлять із політикою партії та роллю комуністичної пропаганди у освітній сфері. Автор охарактеризував тип школи, котрий потрібен радянській державі та контингент студентства. На першому місці мало бути соціальне походження, на другому – освітній рівень, академічні показники, які й мали визначати місце та роль молоді у в.н.з. Навчання, згідно з А. В. Луначарським, повинно було «зламати клас буржуазії з метою досягнення комунізму», а студент у першу чергу мав бути не академістом, а громадянином. За студентством автор справедливо убачав майбутню інтелігенцію, яка «виховує та вчить розумових працівників» [3].

Твори М. О. Скрипника, Г. Гринька, В. М. Молотова наголошували на значенні освітньої справи для радянського суспільства, особливо – вищої школи – майстерні фахівців; розширенні мережі навчальних закладів та збільшенні фінансування. Значну роль у розвитку української системи освіти мала діяльність М. О. Скрипника. В їх роботах знаходимо відомості про мережу навчальних закладів, їх контингент. Особливу увагу автори приділили розвитку закладів для національних меншин [4].

Отже, документи та матеріали особового походження, твори державних діячів яскраво демонструють політику правлячої партії до молоді в.н.з., що дозволяє повніше уявити ставлення до неї та показати

загальну картину її життя. Проте роботам були притаманні суб'єктивізм та заідеологізованість.

Фонди ЦДАГО України (ф. Р-1: Відділи Центрального Комітету КП(б)У та ф. Р-7: ЛКСМУ відповідно) дозволили найповніше вивчити не лише внутрішню історію партії та молодіжних об'єднань, їх мету, тактику, засоби боротьби, організаційну структуру, функції центральних та місцевих органів, права та обов'язки членів, але й простежити їх вплив на життя молоді. Матеріали з'їздів, конференцій, пленумів, засідань дають уявлення про їх практичну діяльність. Такі відомості, зокрема, містяться в циркулярах, інструкціях, положеннях та проектах Центрального бюро пролетарського студентства (ЦБПС) при організаційно-інструкторському відділі ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, протоколах засідань коопучів, звітах НКО УСРР до ЦК КП(б)У, протоколах засідань комісії НКО УСРР з представниками відомств та установ з питань встановлення мережі вузів, що підлягали перевіркам; стенограмах нарад в.н.з., планах роботи ЦК ЛКСМУ та участі його в розбудові культурного життя республіки. Ці документи показують взаємовідносини студентських та вузівських організацій з місцевими та центральними органами влади, їх діяльність, права та обов'язки [5].

Обласні архіви представлені документами виконавчих комітетів робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, інспектур, відділів народної освіти та окремих навчальних закладів. Вони включають в себе матеріали та розпорядження центральних органів влади місцевим, вказівки до їх виконання, протоколи нарад окружних комісій зі студентських справ, засідань в.н.з., які подають відомості про правове становище студентів, їх участь у житті навчальних закладів, проходження виробничої практики та стажу, матеріальне забезпечення тощо. Вони дають не загальні відомості про студентство, а конкретизують явища та події, притаманні певному регіону, типу навчального закладу певного напрямку, відношення правлячої партії та розвитку в.н.з. та його молоді. Особливо це стосується питання вивчення навчальної діяльності студентства, організації академічного життя, підготовки до занять, активність та успішність на них, написання дипломних робіт та інше [6].

Плани та програми Укрголовпрофосу показали ставлення КП(б)У до формування контингенту молоді вузів, підтвердженням чого стало встановлення розверсток по губерніям та окремим вертикалям. Тут визначалося завдання вищої школи, роль та участь молоді в республіканському житті [7].

Джерела багаті статистичними даними, які включають у себе відомості, що стали доступними внаслідок запровадження стандартизованого обліку та звітності. Кожен навчальний заклад мав подавати періодично анкету чи звіт з виконаної роботи. Так знаходимо відомості з історії навчальних закладів, склад, освітній рівень викладачів та студентів, їх участь у житті в.н.з.: складанні навчальних планів, програм, розкладів, роботі дослідних та допоміжних установ, участь у громадсько-політичному житті республіки (шефстві над селянськими господарствами, промисловими підприємствами, червоно-

армійцями, влаштуванні свят, концертів, вистав тощо). Значний статистичний матеріал міститься у відповідних збірках, стенографічних звітах відділів народної освіти, з'їздах, нарадах виконкомів [8].

Тобто, вищезазначені джерела дають можливість вивчити законодавчі, актові, розпорядчо-інформативні та статистичні матеріали з життя студентства, з'ясувати контингент молоді, його еволюцію, її навчально-виховну діяльність та матеріальне забезпечення. Переважно ці документи зберігаються в архівосховищах, проте деякі з них опубліковані. Це матеріали з історії КП(б)У, ЦК ВКП(б), ЦК ЛКСМУ: резолюції, рішення з'їздів, конференцій та пленумів, збірки документів, присвячені соціалістичному чи радянському будівництву в Україні чи окремих її регіонах. Проте у збірках матеріал стосується переважно трансформації українського суспільства, культурного будівництва, підготовки фахівців [9].

Матеріали соціологічних досліджень теж склали джерельну базу нашого дослідження. До них відносяться звіти ЦБПС до Всеукраїнських з'їздів пролетарського студентства, переписи молоді в.н.з. Звіти презентують динаміку прийомів за соціальною, національною, партійною, статевою ознакою; освітнім рівнем вступників; стипендіальне, житлове забезпечення, організацію медичної допомоги, кредитування; проведення культурно-освітньої роботи у в.н.з та поза ним, фінансування їх діяльності. В цих збірках міститься багатий фактичний матеріал, який показово та яскраво показує життя студентів. Незважаючи на перебільшення ролі КП(б)У та профспілок у роботі вузів, джерела прагнуть до критичного висвітлення подій та явищ, що відбувалися у вищій школі. Це пояснюється тим, що студентські організації намагалися показати реальну картину буття молоді з метою загального доступу до цієї інформації широкій громадськості та привернення уваги центральних органів влади до вирішення нагальних проблем. Тому, не дивно, що на сторінках цих видань містилися пропозиції відповідного характеру [10].

З метою з'ясування матеріального становища у великих промислових центрах УСРР проводилися анонімні анкетування. Цією роботою займалися коопучі, які розповсюджували спеціальні картки, після обробки яких встановлювалися загальні відомості про студентів, якість харчування, житлові умови, забезпечення одягом, взуттям, білизною, їх вплив на стан здоров'я молоді. Вивчивши ці дані, можна реконструювати не лише студентське життя великих українських центрів, але й усього студентства, оскільки обстеження мали універсальне спрямування. У збірці «Жизнь современного украинского студенчества» викладений та узагальнений матеріал переписів та анкетування, що пройшли в Харкові, Одесі. Її особливості полягали в тому, що матеріал стосувався окремо студентів, які вже навчалися, та тих, котрі щойно вступили до закладу; тут міститься інформація про студентство початку ХХ ст. у Російській імперії, що дозволяє порівняти матеріал, виділити характерні риси різних періодів історії вищої школи та соціальний портрет студентів тієї епохи. Порівняльне вивчення переписів показало

різні підходи під час комплектування навчальних закладів; забезпечення студентів різних соціальних, національних та статевих груп, академічні показники, погляди на політичне життя республіки. Дослідження носить показовий характер не лише через свою інформативність, а й ілюстративність: матеріал поданий у вигляді діаграм, графіків, таблиць, що дають можливість конструктивніше продемонструвати матеріал, порівняти дані, виділяючи їх особливості [11].

Таким чином, матеріали соціологічних досліджень дають уявлення про склад студентства, їх незадовільне матеріальне забезпечення, їх негативний вплив на стан здоров'я та академічні показники. Це універсальне джерело з різних питань студентського життя.

Наступним джерелом до вивчення історії студентства 20-х років ХХ ст. є періодична преса: часописи та газети, які у новітній історії займали чільне місце у висвітленні найрізноманітніших питань. Це було живе джерело, оскільки воно висвітлювало різнобічно та оперативно проблеми свого часу, на сторінках жваво обговорювалися найболючіші питання життя. Періодика носила синтетичний характер, надаючи документальну, поточно-хронікальну інформацію, інформацію особистого характеру тощо.

Найколеритнішим у цьому відношенні став часопис «Студент революції» – загальнонаукове, літературно-публіцистичне видання пролетарського студентства [12]. Журнал «Шлях освіти» схожий на попередній, проте він стосувався переважно студентів та викладачів педагогічних навчальних закладів [13]. Існували й видання регіонального масштабу, прикладом чого став часопис «Просвещение Донбасса» – видання Донецького губкомітету партії та губвідділу народної освіти. На його сторінках висвітлювалися питання партійного життя, організаційні питання освітньої справи, історії та розвитку навчальних закладів, особливо Донецького інституту народної освіти та Донецького технікуму імені товариша Артема. Редактори знайомили читачів з методами та формами навчання, роботами в дослідних лабораторіях, новинками науки та техніки, жваво обговорюючи їх [14].

Різні навчальні заклади мали свої часописи, серед яких «Червона зміна», «Червоний технолог» та інші. Перший був громадсько-літературним та побутовим виданням Кременчуцького педагогічного технікуму, де поряд із традиційними рубриками висвітлювалася діяльність студентів у в.н.з. та поза ним, особливо – культурно-освітня [15]. «Червоний технолог» –

науково-технічний та навчально-допоміжний часопис (хімічної секції), що видавався науково-технічним клубом Харківського технологічного інституту. Він мав економічний, науково-технічний, хронікальний, бібліографічний відділи, відділ військової хімії, новин техніки та хімічного календаря. Часопис мав порівняно вузьке коло читачів [16]. «Молодий дослідник» – видання наукового комітету України. Він уключав у себе відповідні статті та нотатки, критику та хронікальний відділ. Часопис уміщував матеріал про діяльність сільськогосподарських в.н.з., участь студентів у гуртковій роботі, науково-дослідних станціях [17].

Газети теж стали основою дослідження, серед яких: «Комсомольская правда», «Студенти Жовтня», «Шлях праці». Перша мала загальносоюзне та республіканське значення й була спрямована на широке коло читачів. Вона вміщувала офіційні документи та матеріал повсякденного життя. Інші – видання окремих навчальних закладів: Харківського інституту народного господарства та сільськогосподарського інституту. Їх матеріал розрахований на аудиторію відповідного фаху, проте тут були відділи побуту, літератури, критики, поштовий, що давали змогу видавцям та читачам тримати руку на пульсі.

Тобто, матеріали періодичної преси яскраво показали на своїх сторінках життя молоді, її проблеми, інтереси, чому сприяла не лише близькість до епохи, але й жваве обговорення на її сторінках найболючіших питань студентства, залучення до її роботи широких кіл громадськості. Преса показала реальні проблеми, прагнення та інтереси молоді, її внутрішньовузівське та позавузівське життя, взаємовідносини з лектурою та рідними.

Художня література яскраво відобразила повсякденне життя молоді: їх навчання, захоплення, міжособистісні та статеві стосунки, організацію дозвілля. Використання цієї групи джерел стали показовими під час вивчення питання організації та проведення дозвілля студентства [18].

Таким чином, цінність історичного джерела залежить від того, наскільки повно та достовірно в ньому відображені найбільш суттєві та характерні риси історичного розвитку суспільства. Проблема студентства Української РСР 20-х років ХХ ст. у документах висвітлена досить широко. Весь комплекс документів й склали джерельну базу дослідження, конкретні історичні умови яких, обумовлюють зміст інформації та форми її викладу. В майбутньому варто звернути увагу на вивчення питання навчальної діяльності студентської молоді УСРР в 1920-ті роки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВОВУ України, ф. Р-166 (Народний комісаріат освіти, 1918-1946 рр.).
2. ЦДАВОВУ України, ф. Р-4805 (Ряппо Янн Петрович); Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1924 гг.): Сборник статей и докладов. – Х. : Госиздат Украины, 1925; Ряппо Я. П. Советская профессиональная школа: ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве. – Х. : Госиздат Украины, 1926; Ряппо Я. Техникуми України – вища школа. – Х. : ДВУ, 1927; Ряппо Я. Радянське студентство (Характеристика вузів України). – Х. : ДВУ, 1928.
3. Луначарский А. В. О народном образовании. – М. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1958; Луначарский А. В. Ленин и народное образование. – М. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1960.

4. Гринько Г. Очерки советской просветительной политики. – Х. : ДВУ, 1923; Скрипник М. Статті та промови. – Х. : ДВУ, 1931; Скрипник М. Перебудовними шляхами (проблеми культурного будівництва національностей України) // Український історичний журнал. – 1989. – № 11-12. – С. 99–109; Молотов В. М. О высшей школе. – М. : Пролетарий, 1938.
5. ЦДАГО України, ф.Р-1: Відділ Центрального Комітету КП(б)У (1918-1930 рр.); ф.Р-7: Центральний Комітет Ленінської Комуністичної спілки Молоді України (1919-1937 рр.).
6. Державний архів Харківської області, ф.Р-820 (Инспектура народного образования Харьковского губисполкома, 1919-1925 гг.); ф.Р-856 (Изюмская окружная инспектура народного образования, 1923-1930 гг.); ф.Р-858 (Харьковская окружная инспектура народного образования, 1923-1930 гг.); ф.Р-1148 (Харьковский ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственный институт им. В. В. Докучаева, 1923-1966 гг.); ф.Р-1149 (Харьковский институт народного хозяйства, 1920-1930 гг.); ф.Р-1584 (Харьковский медицинский институт, 1924-1970 гг.); ф.Р-1685 (Харьковский строительный техникум им. Г. И. Петровского, 1922-1923 гг.); ф.Р-4405 (Харьковский кооперативно-продовольственный техникум, 1917-1934 гг.); Державний архів Запорізької області, ф.Р-3 (Запорізький губернський відділ народної освіти, 1920-1922 рр.); ф.Р-929 (Запорізький індустріальний технікум ім. Чубаря, 1920-1929 рр.); ф.Р-3674 (Бердянський педагогічний технікум, 1920-1935 рр.); ф.Р-3675 (Мелітопольський педагогічний технікум, 1921-1935 рр.); Державний архів Київської області, ф.Р-142 (Киевский губернский отдел народного образования, 1918-1925 гг.); ф.Р-708 (Киевский губернский профсовет, 1921-1925 гг.); ф.Р-709 (Киевский окрпрофсовет, 1923-1930 гг.); Державний архів Донецької області, ф.Р-2607 (Донецкий губернский відділ народної освіти, 1921-1925 рр.); Державний архів м. Кам'янець-Подільський, ф.Р-302 (Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1921-1994 рр.).
7. Производственная программа Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования (Укрглавпрофобра на 1921 г.). – Х. : Всеукраинское Госиздательство, 1921; Производственная программа Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования (Укрглавпрофобра на 1922 г.). – Х. : Редакционно-издательский отдел НКП, 1922.
8. Народна освіта України на 1 січня 1922 р. – Х. : ДВУ, 1924; Итоги обследования школьных и просветительных учреждений Донбасса на 1 января 1923 г. – Донецк : Донбасс, 1923; II съезд по просвещению Донбасса, 13-19 января 1923 г. Стенографический отчет. – Славянск, 1923; Отчет о работе Сталинского окружного исполкома за 1926 год. – Донецк : Донбасс, 1927; Матеріали до статистики Мелітопольської округи. – Мелітополь : Окрстатбюро, 1927; Матеріали по статистике Мелітопольского округа № 1-12 за 1925-1930 гг. – Мелітополь : Окрстатбюро, 1930.
9. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959. Збірник документів у 2-х томах. – Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – К. : Держполітвидав, 1959; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1970 / пер. з 8-го рос. вид. ; за заг. ред. П. М. Федосеева і К. У. Черненко. – К. : Політвидав України, 1979. – Т. 2: 1917-1924; Т. 3: 1924-1927; Комуністична партія України в цифрах: До 70-річчя з'їзду Компартії України. – К. : Політвидав України, 1988; Культурное строительство в Черкасской области (1917-1980 гг.). – К. : Вища школа, 1989; Соціалістичне будівництво на Полтавщині (1921 – червень 1941 рр.): Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Л. Д. Бойченко. – Х. : Прапор, 1984; Исторический опыт культурного строительства в первые годы советской власти (1927-1925 гг.). – М. : Высшая школа, 1990; Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций Центрального Комитета ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918-1968 гг.). – М. : Высшая школа, 1968; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали : довідник у 2 ч. / гол. ред. В. Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1997; Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів та матеріалів / НАН України ; Інститут національних відносин і політології ; упоряд. М. І. Панчук. – К. : Наукова думка, 1994.
10. Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України. – Х. : Укр. роб., 1926; Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До III конференції пролетарського студентства України. – Х. : Укр. роб., 1928.
11. Жизнь современного украинского студенчества. По данным студенческих переписей и других обследований. – Х. : Червоний шлях, 1924; Одесский студент в цифрах (Сборник). – Одесса : Изд-во КУБУЧ, 1923.
12. Студент революції: Ежемесячный, общеполитический, научно-методический, литературный журнал пролетарского студенчества УССР. – 1922-1933.
13. Шлях освіти. Орган НКО УСРР. – К. : ДВУ, 1922-1941.
14. Просвещение Донбасса. Орган губкома КП(б)У, губОНО и губотдела союза работпрос. – Артемовск, 1922-1930.
15. Червона зміна. Громадсько-літературний та побутовий журнал Кременчуцького педагогічного технікуму. – 1928-1929 рр.
16. Червоний технолог. Науково-технічний та навчально-допоміжний часопис (хімічної секції). – Х. : Науково-технічний клуб Харківського технологічного інституту, 1924-1925.
17. Молодий дослідник. Науковий журнал молодих дослідників сільського господарства України. – Х. : Видання сільськогосподарського наукового комітету України, 1924.
18. Шкотов С. Быт молодежи. – Иваново-Вознесенск : Основа, 1925; Шкотов С. О быте молодежи. – 2-е издание, дополн. – Пенза : Пензпечать, 1926; Малашкин С. И. Ханифа. Рассказы. – М. : Молодая гвардия, 1930; Малашкин С. И. Луна с правой стороны или необыкновенная любовь: повести и рассказы. – М.–Л. : Молодая гвардия, 1928; Гумелевский Л. Собрание сочинений (1917-1924). – М. : Никитские субботники, 1925; Шовкопляс Ю. Студенти (Збірка оповідань). – Х. : Книгоспілка, 1930.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;

Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДОКУМЕНТУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В АДМІНІСТРАТИВНИХ УСТАНОВАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Розглянуто процес організації державної служби; проаналізовано низку документів щодо особового складу та облікові форми з кадрової документації, що застосовувалися в діловодстві адміністративних установ Лівобережної України першої половини ХІХ ст.

Ключові слова: Лівобережна Україна, державна служба, особисті документи, облікова документація.

Рассмотрен процесс организации государственной службы; проанализировано ряд документов личного состава и учетные формы кадровой документации, использованные в делопроизводстве административных учреждений Левобережной Украины первой половины ХІХ в.

Ключевые слова: Левобережная Украина, государственная служба, личные документы, учетная документация.

The article focuses on the process of the public service organization by analyzing a series of documents related to personnel and accounting form of HR documentation that were used in the records of the administrative institutions of Left Bank Ukraine in the first half of the ХІХ c.

Key words: Left bank Ukraine, public service, personal documents, accounting documentation.

Досліджуючи сучасний стан організації державної служби, її документування, слід усвідомлювати, що його підвалини було закладено діловодною практикою минулих століть.

Суспільно-політичні умови, що склалися на початок ХІХ століття, визначали нові умови організації місцевих органів влади Лівобережної України, що ґрунтувалися на принципах суворої регламентації роботи особового складу чиновників та визначенні у всіх установах однакових правил документування діяльності посадовців. Адже стає зрозумілим, що цілісне існування держави цілковито залежало від успішного управління адміністративними установами всієї Російської імперії, а особливо порубіжними, окраїнними територіями та її місцевими органами управління, що представляли імперську владу. Централізація влади вимагала контролю за її представниками на місцях – у губерніях та генерал-губернаторствах в цілому.

Мету цієї статті авторка вбачає у з'ясуванні недостатньо досліджених до сьогодні питань організації державної служби, документування особового складу чиновників державних органів влади Лівобережної України першої половини ХІХ століття.

Зазначена мета зумовлює наступні завдання: проаналізувати нормативно-правові акти, що регламентували порядок формування особового складу чиновників адміністративних установ губерній Лівобережної України; дослідити систему документів, що

стосувалася організації роботи особового складу чиновників; визначити основні діловодні операції, які здійснювалися в адміністративних установах губерній щодо оформлення особових документів чиновників, організації роботи з ними тощо.

Щодо створеної на першу половину ХІХ століття моделі адміністративно-територіального поділу для регіонів з «особливим статусом», який мали губернії Лівобережної України, що утворювали Малоросійське генерал-губернаторство, то вона являла собою чотириступеневу залежність: генерал-губернаторство – губернія – повіт – волость. Незважаючи на досить тривале існування Малоросії в складі Російської імперії, цей регіон залишав частково за собою права автономії, як у правовому полі (звичаєве право, польсько-литовське законодавство і магдебурзьке право), так і способі організації керування регіоном.

Юридичне оформлення порядку проходження державної служби та документування цього виду діяльності припадає на 30-ті роки ХІХ століття – зі створенням «Свода законів Российской империи», де вимоги до порядку документування прийому та проходження державної служби набули більшого впорядкування. Збільшується перелік документів, необхідних для прийняття на державну службу незалежно від рівня установи [9].

Відповідно до «Устава о службе по определению от правительства», такими документами було визначено [13]:

– копії протоколів депутатських зборів щодо визначення дворянського походження, засвідчені губернськими предводителями дворянства;

– послужні списки або «увольнительные» батьків – для народжених від чиновників, що дослужили до чину, який надає статус наступності або власне дворянство;

- патенти на чин;
- атестати;
- метрики про законне народження та хрещення;
- свідоцтва губернського правління;
- документи, що засвідчують походження – для дітей канцелярських службовців, науковців та художників, які не мають чинів тощо.

Така кількість документів, інколи зайва деталізація інформації щодо особи чиновника, як зазначає дослідник О. В. Єлпатьєвський, призвело до більшого ускладнення порядку проходження державної служби [6].

Такий порядок отримання чину та відповідної посади існував до 1834 р., коли було внесено певні зміни до «Положения о производстве в чины по гражданской службе», за яким більше пільг надавалося тим, хто мав вищу освіту [1]. Але в 1856 р. питання про надання чинів знову було переглянуто.

Вагомий внесок у поповнення освіченими чиновниками губернських установ зробила «Школа чистописцев», відкрита в Полтаві в 1823 р. за клопотання генерал-губернатора М. Г. Рєпніна [10, с. 53]. Слід відзначити, що ця установа готувала

канцелярських службовців для всієї Російської імперії, а особливо для «тех губерний, кои по отдаленности или другим причинам, имеют в канцелярских служителях большой недостаток» [10, с. 53]. Першими учнями школи були вихованці «воспитательных домов», направлені до Полтави з Смоленської, Калузької та Воронежської губернії. У цю школу зараховувалися хлопчики віком від 10 років. Паралельно вони мали вчитися в гімназії чи повітовому училищі. Тих вихованців, що проходили «Школу чистописцев» та закінчували гімназію, призначали на службу старшими чи молодшими писарями, при чому більш здібні могли отримати місце помічника столоначальника. За отриману освіту потрібно було відслужити від 8 до 10 років, а по вилузі можна було отримати чин обер-офіцера.

З самого початку документування проходження державної служби намітилось створення як особистих документів, так і обліково-реєстраційної документації.

Особисті документи, як частина кадрової документації, відображають діяльність конкретних осіб, тобто вважаються іменною документацією. Так, з-поміж таких документів слід згадати ті, метою яких було засвідчення особи чи її певних дій: паспорти, білети, атестати, свідоцтва тощо.

Підтвердженням чину особи був *патент на чин* – свідоцтво про чин, сан, військове звання або науковий ступінь, виготовлений на пергаменті й художньо оформлений (рисунок 1).

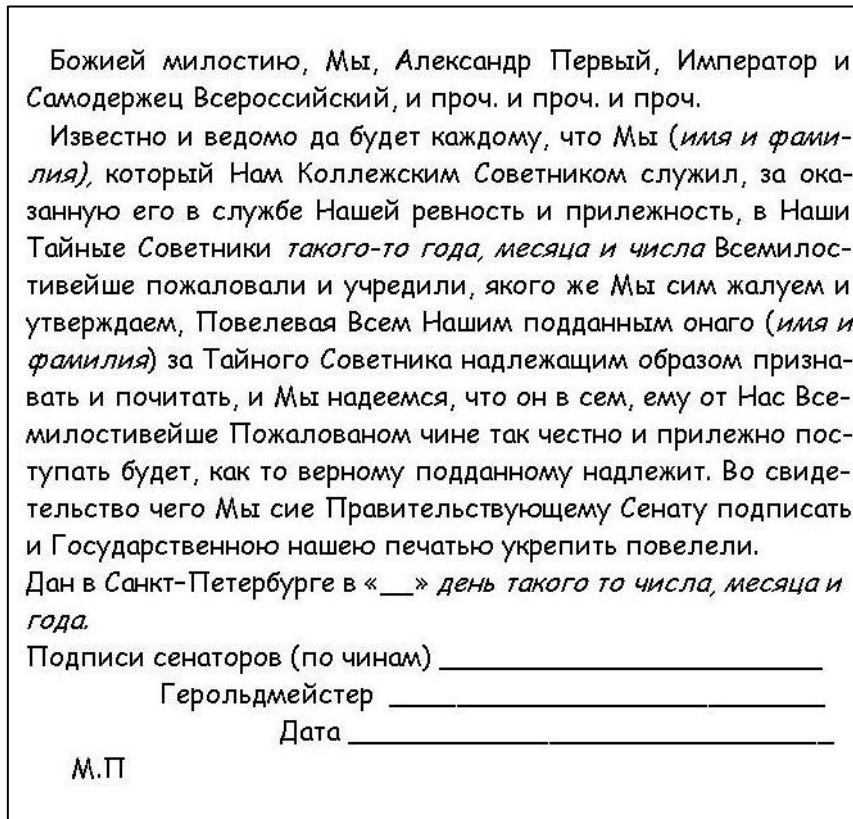

Рис. 1. Форма патенту на чин

У 1831 році була встановлена вимога при вступі на службу подавати *свідоцтво з метричних книг* про час народження чиновника. На основі цього документа робили точний запис у формулярний список числа, місяця й року народження.

Засвідченням права на отримання посади відповідно до рівня освіти був *атестат*, виданий навчальним закладом, що мав право підготовки на загальну державну службу з класними чинами. Такими навчальними закладами, згідно з «Уставом о службе гражданской» (ст. 60) визнавались університети, духовні училища, ліцеї, училища вищих наук [12].

Підтвердженням служби в державних установах був *атестат служби* – документ (праобраз трудової книжки), що містив відомості про проходження служби, й видавався працівнику при переході на іншу посаду чи при звільненні. Зазначений документ оформлювався на гербовому папері, засвідчувався сургучевою печаткою та підписом губернатора чи генерал-губернатора, залежно від місця служби чиновника.

Склад перерахованих документів варіювався залежно від рівня посади. Наприклад, зарахування на найнижчі посади не вимагало певного рангу, а отже, не потребувало наявності в чиновника патенту на чин.

Основною формою обліку особового складу чиновників будь-якої адміністративної установи в Російській імперії (до складу якої частково входила й Україна), був *формулярний (послужний) список* – документ, який містив відомості про проходження особою державної або військової служби.

Використання формулярного списку давало можливість мати вичерпну інформацію про чиновника, починаючи від дати та місця його народження, сімейного стану, попередніх заслуг чи прорахунків по службі, та закінчуючи його майновим становищем та віросповіданням. Зазначений документ складалася з граф, кількість яких змінювалася протягом першої половини XIX століття від десяти до п'ятнадцяти (рисунок 2) [3].

Послужной список

1. Имя и фамилия _____
2. Возраст _____
3. Происхождение _____
4. Наличие во владении душ (в каком селении, уезде) _____
5. Когда вступил на службу _____
6. Наличие душ (по селениям и уездам) _____
7. Вступил на службу _____
8. Наличие отличных по службе деяний и наград _____
9. Был ли в походах против неприятеля и когда _____
10. Был ли в штрафах и под судом _____
11. Если был, чем закончилось дело _____
12. Достоин или нет к продолжению статской службы или нет _____
13. Был ли в отставке с награждением чина или без оного _____
14. Семейное положение _____
15. Наличие детей (возраст и где находятся) _____

Подпись чиновника _____

Рис. 2. Форма послужного списка

У 1827 р. було введено нову форму формулярного списку, відповідно до якої уточнювалась інформація стосовно виду майна чиновника: графа, що раніше відображала інформацію про наявність у чиновника кріпаків чи нерухомого майна, була поділена на чотири частини, що мали відображати не тільки його власний статок чи його батьків, а також «родовое и приобретенное» майно дружини. Поділ названої

графи, очевидно, був викликаний не тільки причиною щодо отримання якомога ширших відомостей стосовно чиновницького складу, що працював в установі, а й тим, що рівень матеріального становища чиновників не міг не впливати на їх подальше просування по службі.

Протягом 30-40-х років XIX століття відбувалося подальше удосконалення формуляра зазначеного виду

документа. У 1835 р. за ініціативи Синоду до формулярних списків як обов'язкова вносилася помітка про віросповідання чиновника. Зміни щодо заповнення названої графи було внесено у 1839 р. «циркулярним предписанием» Міністерства внутрішніх справ. Причини змін пояснюються повним переведенням вірних з греко-уніатської церкви до православної – «в графе, показывающей вероисповедание, в которой доселе означалось: греко-униатское, должно быть отмечаемо: православного вероисповедания» [4].

Наступна зміна формулярного списку відбулася 1849 р. Він став містити 15 граф, що фіксували майже ту ж інформацію, але в дещо іншій послідовності. Формулярний список, з метою запобігання неточностей чи помилок при його складанні, мав підписуватися тим чиновником, на якого він був складений.

З метою систематизації та обліку виданих атестатів та свідоцтв використовувались реєстраційні форми – журнали атестатів та окремі журнали всієї вихідної документації, що теж фіксували факт видачі цих засвідчувальних документів [4]: «Записанъ в книгу под № 128-м»

У кожному підрозділі губернських установ формувались *шнурові книги* для запису переміщень

по службі, звільнень з посад, прибавки жалування та всього, що стосується служби чиновників. Ведення таких книг розповсюджувалося навіть на питання обліку чиновників «не явившихся вовремя на службу» [2].

Стосовно роботи одного чиновника за час його служби в установі формувалося кілька видів *справ*, залежно від змін у його службовому становищі, наприклад: зарахування на посаду («приема на службу»); переведення на іншу посаду; присвоєння чину (підвищення у чині); призначення певних пілг, допомоги, пенсії тощо; звільнення чиновника. Велась також загальна справа, що містила формулярні списки всіх чиновників установи.

Документи, що формувались у справі були неоднорідними, їх склад та кількість у зв'язку з реформуванням усієї галузі діловодства протягом першої половини XIX століття зазнавали змін. До початку 40-х років справа, сформована, наприклад, з питання переміщення чиновника та зарахування його на іншу посаду складалася з восьми документів, згідно з переліком, наведеним на рисунку 3 [5].

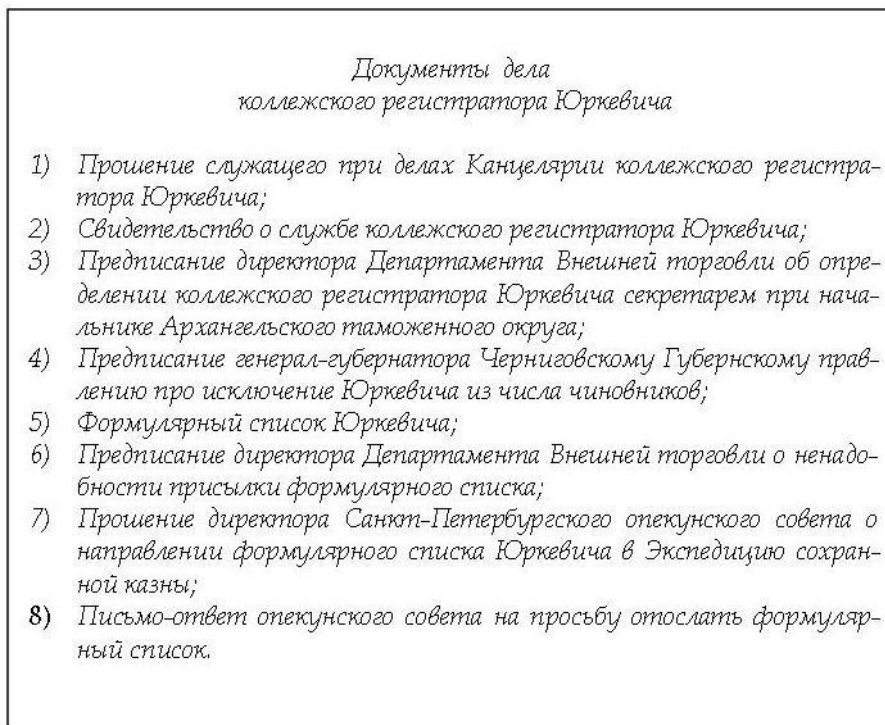

Рис. 3. Перелік документів колезького реєстратора Юркевича щодо переміщення по службі

У 40-х роках XIX століття, з набуттям чинності «Общего наказа гражданским губернаторам» з метою «сократить настоящие формы делопроизводства» відбувається зменшення кількості документів у справах, що формувалися з питань зарахування чиновників на посади чи переміщення чиновників. Так, приміром, справи щодо зарахування на посаду колезького реєстратора до Канцелярії Чернігівського

цивільного губернатора вже містили 4 документи за переліком, поданим на рисунку 4 [2].

Кількісне скорочення, як видно, стосувалося не основних документів справи – атестату (свідоцтва) та «прошення» самого чиновника щодо бажання виконувати «статскую службу», а листування між установами – «предписаний», листів-прохань, листів-відповідей та листів-підтверджень щодо вирішення питання зарахування чиновника на посаду.

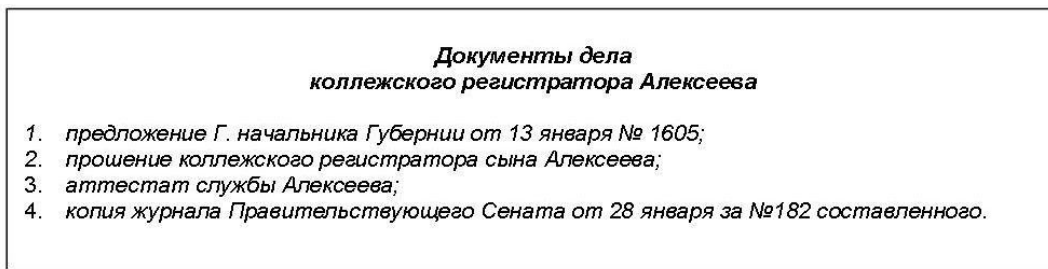

Рис. 4. Перелік документів колежского реєстратора Алексеева щодо переміщення по службі

Формулярні списки чиновників у зазначений період почали вилучати з інших видів справ: один формулярний список міг створювати окрему справу або в одну обкладинку скріплювалися формулярні списки всіх службових осіб установи і формувати самостійну справу.

З 1846 р. переміщення чиновників мали фіксуватися ще одним розпорядчим документом – «*высочайшим приказом*», який, за висновком О. В. Елпатьєвського [6], підтверджував ідею повного підпорядкування всього особового складу апарату управління цілям самодержавства.

Лише з 1858 р. почала формуватися *одна загальна особова справа* чиновника, що містила вичерпну інформацію за весь період його служби, а також відомості про походження, віросповідання, проходження служби, нагороди чиновників, їх сімейний стан тощо.

Отже, визначення особливостей організації та документування державної служби в адміністративних установах Лівобережної України стало можливим завдяки документам збереженим у фондах Державного архіву Чернігівської області.

У результаті дослідження документів з проходження державної служби особовим складом адміністративних установ губерній Лівобережної України в першій половині XIX століття реконструйовано основні діловодні операції, що виконувалися під час роботи з документами з особового складу. Серед них слід виокремити наступні: оформлення особових документів, створення облікових форм щодо зарахування, переведення чи звільнення чиновників, формування справ тощо, а також документування інформації про рівень професійної підготовки та оцінку моральних якостей чиновника.

Таким чином, протягом першої половини XIX століття відбувається ряд змін у формуванні посадового складу державних управлінських структур Російської імперії. Значна увага почала приділятися унормуванню процесу прийняття, переведення та звільнення особового складу чиновників з державної служби. Стає обов'язковим перелік документів, без яких особа не має права вступу на державну службу. Основними умовами отримання державної посади було походження, майновий стан, віковий ценз та освіта чиновника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архипова Т. Г. История государственной службы в России. XVIII – XX века : учебное пособие / Т. Г. Архипова, М. Ф. Румянцева, А. С. Сенин. – М., 1999.
2. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 1, спр. 201, 4 арк.
3. Там само, спр. 425, 5 арк.
4. Там само, оп. 1, спр. 838, 565 арк.
5. Там само, ф. 128, оп. 1, спр. 7972, 96 арк.
6. Елпатьевский А. В. Документирование прохождения государственной службы в России XVIII – XX веков / А. В. Елпатьевский // Труды ВНИИДАД. – М., 1974. – Т. 5, Ч. 1. – С. 146–205.
7. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. А. Зайончковский. – М., 1978. – С. 33.
8. Конькова А. Ю. Документы о прохождении государственной службы XVIII – начала XX веков / А. Ю. Конькова // Делопроизводство. – 2000. – № 2, – С. 91–97.
9. Морякова О. В. Система местного управления / О. В. Морякова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 272 с.
10. Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. П. Репнина: очерки, материалы, переписки по архив. данным / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1905. – 112 с.
11. Табель о рангах всех чинов, Воинских, Сенатских и Придворных, которые в котором классе чины; и которые в одном классе, те имели по старшинству времени вступления в чин между собою, однако ж выше прочих, хотя б и старые кто в том классе пожалован был от 24 января 1722 г. // Полный свод законов Российской империи. Собрание первое. – Т. VI. – Ст. 3890. – С. 486.
12. Устав о службе гражданской // Свод законов Российской империи. – СПб, 1842. – Ст. 44–45, 64.
13. Устав по службе по определению от правительства (Свод учреждений государственных и губернских, часть 3; Устав о службе гражданской) // Свод законов Российской империи. – СПб, 1833.
14. Шепелев Л. Е. Чиновничий мир России XVII – н. XX вв. / Л. Е. Шепелев. – С-Пб. : «Искусство-СПб», 2001. – 316 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

ДОКУМЕНТАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАТИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗЕМСТВАХ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Розглянуто питання організації документаційного забезпечення земських статистичних досліджень у регіонах України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Охарактеризовано комплекси документації, які відображають основні етапи статистичних робіт земських установ.

Ключові слова: земства, статистичні дослідження, статистичні служби, матеріали земської статистики, документаційне забезпечення.

Рассмотрено вопросы организации документационного обеспечения земских статистических исследований в регионах Украины во второй половине ХІХ – начале ХХ ст. Охарактеризованы комплексы документации, отражающие основные этапы статистических работ земских учреждений.

Ключевые слова: земства, статистические исследования, статистические службы, материалы земской статистики, документационное обеспечение.

Questions of organization documental securing zemstvo's statistical researchings in regions of Ukraine in the second half of ХІХ – in beginning of ХХ c. examine in the article. Characterize complexes of documentation those reflect principal stages of statistical works zemstvo's institutions.

Key words: zemstvos, statistical researching, statistical services, materials of zemstvo's statistics, documental securing.

Важливим напрямом діяльності земських установ України була організація статистичних досліджень у різних сферах місцевого життя. Їх результати мали стати основою для розробки земської стратегії в процесі культурно-господарського облаштування українських регіонів. Своїми практичними досягненнями земства України багато в чому завдячують саме ефективній системі статистичних досліджень. Успіхи земської статистики на теренах українських губерній стали достатньою підставою для зарахування її фундаторів (О. Русова, В. Варзара, О. Шлікевича, Ф. Щербини, В. Арнольда та ін.) до кола визначних представників світової і вітчизняної статистичної думки.

Унаслідок інтенсивних статистичних досліджень у земських установах України сформувався величезний масив документації, яка репрезентувала весь перебіг статистичних робіт – від організації статистичного апарату, розробки програм досліджень до наукового оформлення їх результатів. Матеріали земської статистики склали вагомую частину документальної спадщини земств. Їх ґрунтовне вивчення створює передумови не лише для наукової реконструкції історії земської статистики, але й відкриває значні перспективи студіювання різних аспектів культурно-господарського життя українських регіонів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

На сучасному етапі документація, яка відображає процес земських статистичних досліджень, найповніше представлена у фондах державних архівів України та їх науково-довідкових бібліотек. Проте сконцентровані в державних архівах земські документи являють собою лише залишки колишнього документального багатства. Більша їх частина загинула в умовах військово-політичних катаклізмів й господарських негараздів першої половини ХХ ст. Статистичні матеріали земських установ частково збереглися у фондах двох центральних (ЦДІАК України, ЦДАВО України) і 19 обласних державних архівів України, а також Державного архіву Автономної Республіки Крим та Комунальної установи «Ізмаїльський архів». У трьох архівних установах – Державному архіві Автономної Республіки Крим, Державному архіві Житомирської області й Державному архіві Запорізької області – документація земсько-статистичних досліджень виділена в окремі фонди статистичних бюро губернських і повітових земств, у решті – інтегрована до складу інших фондів земських установ (губернських, повітових і волосних управ, навчальних закладів, лікарень тощо). В жодному з них наявний комплекс статистичних матеріалів не відображає повного циклу статистичних досліджень, що створює серйозні

перешкоди для дослідників статистичної спадщини земств.

Упродовж останніх десятиріч в Україні спостерігається стійке зростання дослідницького інтересу до матеріалів земської статистики як історичного джерела [1–2]. Втім науковці через брак відповідних архівних першоджерел здебільшого оперують текстами друкованих видань праць земських статистиків [3–10]. Значно рідше в центрі уваги істориків-джерелознавців опиняється первинна статистична документація земств певних регіонів України [11]. Обмеженість знань про систему документаційного забезпечення статистичних досліджень спричиняє формування хибних уявлень про характер і структуру матеріалів земської статистики [12, с. 91–96; 13, с. 359], а звідси – суттєво впливає на визначення інформаційного потенціалу даного джерельного комплексу.

Різні за глибиною, масштабом та інтенсивністю обліково-статистичні роботи здійснювалися земськими установами впродовж усього більш ніж 50-річного періоду їх діяльності на території України – від перших спроб оцінки наявних господарських і фінансових ресурсів наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. до плановірних статистичних досліджень у різних галузях місцевого культурно-господарського життя на початку XX ст. Особливості формування та розвитку земської статистики в різних регіонах України досить повно відображені в останніх наукових дослідженнях [14–22]. Тож зупинимось на ключових моментах організації документаційного забезпечення земських статистичних досліджень.

У практиці статистичних робіт земств України поступово склалися два функціонально взаємопов'язані типи досліджень – статистика основна (для вивчення довготривалих змін) і поточна (для вивчення швидкоплинних змін). До основних земсько-статистичних досліджень відносилися одночасні подвірні переписи й бюджетні обстеження господарств, різні оціночні, господарські, медико-санітарні описи окремих місцевостей, населених пунктів тощо. Постійний моніторинг земствами динаміки культурно-господарського розвитку регіонів забезпечувався через узагальнення даних регулярної реєстрації різних явищ і процесів (записи спостережень кореспондентів, інформація поточної звітності установ). Повноцінне використання обох типів дослідження гарантувало надійне інформаційне підґрунтя різнопланової діяльності земських установ. Напрацювання основної і поточної земської статистики знайшли найактивніше застосування при вирішенні питань фінансового забезпечення земства (оцінка майна), розвитку аграрного виробництва, транспортної інфраструктури, надання продовольчої допомоги населенню, медико-санітарного облаштування регіонів, модернізації культурно-освітньої галузі.

І основні, і поточні статистичні дослідження земств передбачали функціонування спеціального службового апарату в структурі їх виконавчих органів – земських управ. Наприкінці 1860 – у 1870-х роках більшість земських управ при здійсненні статистичних робіт намагалися обмежитися наявним

штатом канцелярських службовців (секретар, діловоди, писарі), які працювали під наглядом уповноважених членів управи. Їх функції фактично зводилися до обробки й узагальнення первинної статистичної інформації, отриманої анкетним способом від різних установ, підприємств, господарств та ін.

Першим кроком до професіоналізації службового апарату земської статистики стало виокремлення серед канцелярських службовців посади «статистичного агента» [22, с. 28]. Згодом у структурі губернських земських управ (а інколи й повітових управ) утворюються окремі статистичні органи – відділення, бюро, столи – з власним персоналом службовців-статистиків, які були спроможні забезпечувати повний цикл статистичних робіт. За часом виникнення їх можна розташувати в наступній послідовності: Херсонська (1873), Чернігівська (1876), Харківська (1880), Полтавська (1881), Катеринославська (1883), Таврійська (1884), Київська, Волинська і Подільська (1911) губернії. Для нагляду за роботою статистиків подекуди створювалися статистичні комісії в складі земських гласних, членів управ, спеціалістів. Засновані як тимчасові підрозділи земських управ для забезпечення переоцінки нерухомого майна – головного об'єкта земського оподаткування – статистичні служби з часом перетворювалися на неодмінний компонент їх організаційної структури. Первинна утилітарна функція майнової оцінки поступалася місцем багатоаспектним завданням інформаційно-аналітичного забезпечення практичної діяльності земств.

На території українських губерній набули поширення земські статистичні служби як централізованого, так і децентралізованого типів. Перший тип, який серед земств України отримав найбільше розповсюдження, відзначався концентрацією всього обсягу робіт у статистичній службі губернського земства без формування інституту повітових (дільничних) статистиків. Другий тип передбачав існування центрального статистичного відділення (бюро) при губернській земській управі з підпорядкованими їй філіальними відділеннями (бюро) в кожному повіті або групі повітів. Цю останню організацію вперше було успішно апробовано на теренах Херсонської губернії у 80-х роках XIX ст. [23, с. 121–122].

Штатний розклад статистичних служб не відзначався стабільністю. На динаміку їх кількісного та якісного складу впливали численні фактори, серед яких визначальними слід уважати місце статистики серед пріоритетних напрямів діяльності конкретного земства, рівень довіри в середовищі земців та місцевої адміністрації до службовців-статистиків, й, зрештою, масштаби та глибина здійснюваних статистичних досліджень. Найчастіше штати земської статистичної служби були представлені посадами завідувача, кількох статистиків і рахівників. Для здійснення статистичних переписів та обстежень апарат служби тимчасового розширювався за рахунок персоналу реєстраторів. Крім цього, налагодження поточної земської статистики зумовлювало формування на місцях розгалуженої мережі добровільних кореспондентів. З часом статистичний апарат міг сягати

вважаючи розмірів. Так, якщо у 1883 р. в Полтавській губернії за рахунок губернського кошторису при губернській управі утримувалися завідувач статистичного бюро, чотири службовця-статистика з чотирма помічниками й два рахівника [24, с. 891], то через три десятиріччя персонал статистичного бюро складався вже з 50 осіб, які під орудою завідувача працювали у відділі оціночних робіт (18 статистиків, технік з помічником, діловод, 6 рахівників і позаштатний реєстратор), відділі з розробки матеріалів подвірного перепису (статистик з помічником, 4 штатні й 3 позаштатні рахівники), відділі поточної статистики (4 статистика, їх помічник, діловод і 6 рахівників). Крім цього, у повітах під наглядом статистиків працювало понад 400 тимчасових реєстраторів з обліку земель, а відділ поточної статистики спирався у своїй роботі на кореспондентську мережу з 844 осіб [25, с. 77]. Отже, в результаті розширення функціонального призначення статистичних служб відбувалася еволюція їх організаційної структури, удосконалення кадрового складу. Вони поступово перетворювалися на повноцінні дослідні інституції – центри наукового вивчення регіонів України.

Важливу роль в організації роботи статистичної служби відігравала особа її керівника. Успіхами в постановці земської статистики в окремих регіонах України місцеві земства мають завдячувати постатям таких визначних статистиків, як О. Русов, П. Червінський, Г. Ротмістров, К. Вернер, В. Пругавін, С. Жилкін та ін.

Спеціальні статистичні дослідження здійснювалися й іншими службовими підрозділами земських управ – агрономічними, страховими, медико-санітарними й ветеринарними відділами, відділами шкільної й позашкільної освіти тощо. В цьому випадку заняття статистикою виступали своєрідним доповненням до функціональних обов'язків агрономів, лікарів, ветеринарів, страхових агентів та ін. земських службовців. Утім, чимало з них відзначилися оригінальними напрацюваннями на ниві статистики, а деякі (М. Уваров, М. Тезяков, О. Корчак-Чепурківський, В. Арнольд та ін.) – стали фундаторами нових напрямів у статистичних дослідженнях.

Успішність земсько-статистичних досліджень багато в чому визначалася рівнем постановки їх документаційного забезпечення. Перші спроби здійснення обліково-статистичних робіт земствами України демонстрували наслідування діловодної і статистичної практики адміністративних установ. Наприклад, перше в Україні земське статистичне бюро, створене в 1873 р. у Херсонській губернії, скоріше нагадувало канцелярський придаток до апарату губернської земської управи, ніж самостійну дослідну інституцію. Орієнтуючись на традиції урядової статистики, херсонські статистики три роки своєї діяльності витратили на марні спроби пристосування анкетної методики збирання інформації для потреб земської статистики [26, с. 168–171]. У подальшому відмова від безоглядного впровадження спадщини урядової статистики на земському ґрунті ознаменувала появу такого оригінального явища як земська статистика. Головними джерелами

формування теорії і практики земсько-статистичних досліджень стали інструктивні вказівки керівних органів земства, методичні рекомендації статистичних з'їздів та нарад, і, власне, отриманий раніше досвід статистичних робіт.

У процесі будь-якого статистичного дослідження виділяється ряд основних етапів: 1) розробка програми дослідження; 2) збирання інформації; 3) зведення та обробка зібраних даних, 4) публікація результатів дослідження. Реалізація кожного етапу дослідження пов'язана з формуванням специфічних комплексів документації. Загалом усю сукупність документів земсько-статистичних досліджень за видовою ознакою можна поділити на дві групи: 1) діловодні документи, що відображають мету, завдання, способи та методи проведення досліджень, 2) власне статистичні матеріали, представлені документами первинного обліку, чорновими зведеннями даних і публікаціями отриманих результатів. Розглянемо більш докладно комплекси документів, які утворювалися на різних етапах земсько-статистичного дослідження.

Інформація про підготовку, проведення та підведення підсумків статистичних робіт найповніше представлена в матеріалах земського діловодства. До 1893 р. ініціатива започаткування системних земсько-статистичних досліджень у тому чи іншому регіоні походила, як правило, із земського середовища (гласні, члени управ). Тому функціонування земських статистичних служб повністю визначалося керівними органами земств – земськими зібраннями й управами. Статистичні служби створювалися за рішеннями земських зібрань, які визначали їх штатний розклад, фінансування, принципи, завдання та напрями діяльності. Земські управи здійснювали безпосереднє керівництво практичною діяльністю статистиків, вирішували поточні виробничі питання, формували персональний склад статистичних служб. Таким чином, найважливішими документами, в яких фіксувався перебіг статистичних досліджень кожного земства, слід уважати журнали, протоколи та стенограми засідань земських зібрань й утворених ними (в окремих випадках) тимчасових і постійних статистичних комісій, звітно-довідну документацію земських управ. Після 1893 р., коли до справи земської статистики долучилася адміністративна влада, хід оціночно-статистичних робіт земств також почав відображатися в журналах і протоколах засідань губернських та повітових оціночних комісій, які склалися з представників земств і місцевих державних установ під головуванням предводителів дворянства.

Іншу велику групу зазначених діловодних матеріалів складає діловодна документація самих земських статистичних служб (відділень, бюро, столів) – журнали засідань, звіти й доповіді управі про їх діяльність, плани робіт, робочі програми та інструкції, листування тощо. Особливий інтерес тут викликають підготовлені спеціалістами проекти раціональної постановки статистичних робіт, яким з певних причин не судилося бути реалізованими. Таким, зокрема, був докладно розроблений у 1913 р. завідувачем статистичного бюро Волинського губер-

нського земства О. Мухіним «Проект плана работ по оценке недвижимых имуществ в Волынской губернии» [27], який втілити в життя завадили події Першої світової війни. Також важливе значення для організації та проведення земсько-статистичних досліджень у регіонах України мали зафіксовані у відповідних ділових документах рекомендації статистичних з'їздів і нарад як загальнодержавного, так і місцевого рівня.

Підготовчі роботи до будь-якого статистичного дослідження починалися з укладання його програми. Її зміст визначався метою і завданнями конкретного типу досліджень, їх спрямованістю. Найбільш докладними й насиченими були програми основної земської статистики – оціночно-статистичних описів нерухомого майна, подвірних переписів, бюджетних обстежень господарств тощо. Всі вони в залежності від регіональної специфіки мали численні варіації в різних земствах України. Програми оціночної статистики орієнтувалися на визначення цінності й прибутковості земельного майна, міської нерухомості, різних промислових і торгівельних закладів. Спільною рисою програм земської оціночної статистики в Україні стала їх підкреслена увага до умов та обставин функціонування землеробського господарства як основного об'єкта земського оподаткування. Звідси в них великою була питома вага питань щодо з'ясування впливу природно-географічних й етнокультурних факторів на господарську діяльність населення [28]. «Батько» земської статистики в Україні О. Русов у своєму листі до М. Кулябка-Корецького підкреслював, що під час оціночних робіт «вводив до опису повітів усю програму Страбона (*географія, топографія, хорографія, ентопографія, аерографія, метеографія, етнографія, ерсастрографія і т. ін., і т. ін. -графія*)» [29, арк. 10]. Ще більшим розмаїттям відзначалися програми подвірних переписів, що, на відміну від оціночних описів, спрямовувалися на встановлення більш широкої картини соціально-економічного розвитку регіонів. Тут пріоритетами статистиків було вивчення народонаселення, способів його господарювання, форм землеволодіння та землекористування, устрою та складу господарства (земля, будівлі, інвентар, худоба), збуту й купівлі продукції, найму робочої сили тощо [30, с. 67]. Значною деталізацією досліджуваних показників характеризувалися й програми інших одночасних земсько-статистичних досліджень – бюджетних, санітарних, шкільних та ін. обстежень.

Програми поточної земської статистики склалися виходячи з пріоритетів культурно-господарської діяльності конкретного земства. Вони були різними за формою та змістовним наповненням. Умовно всі програми поточної статистики можна розділити на дві групи: 1) програми, орієнтовані на збір даних регулярного характеру і 2) програми, орієнтовані на виконання одноразових доручень земства у вивченні різних питань. У першому випадку, зібрані за допомогою добровільних кореспондентів, через посередництво земських й адміністративних установ статистичні дані, ставали джерелом для періодично оприлюднюваних зведень (булетенів, хронік,

оглядів), в іншому – для монографічних досліджень або ж доповідей управи з окремих проблем. Глибиною розробки й тематичним розмаїттям програм поточної статистики відзначалися земства Херсонської і Полтавської губерній, у яких системні поточні дослідження здійснювалися найдовше серед українських земств (з 80-х років XIX ст.) [14, с. 136].

Програми досліджень реалізовувалися через збирання відповідної статистичної інформації за спеціальною методикою. Земські статистики практикували способи суцільного й вибіркового статистичного обстеження об'єкта спостереження, використовуючи в залежності від типу дослідження експедиційний (екскурсивний), кореспондентський та анкетний методи отримання даних. В основній земській статистиці домінував експедиційний метод, який передбачав особисте відвідування досліджуваних місцевостей й заповнення за результатами безпосереднього спостереження спеціально розроблених у відповідності до програми дослідження бланків (поселенних списків, пообщинних бланків, подвірних карток тощо). Формуляр подібного бланку відзначався складною структурою і являв собою адаптований для практичної роботи варіант програми дослідження в табличній формі [31, с. 3–4]. Експедиційним обстеженням передувала копійка підготовча робота статистиків, яка полягала у відбиранні потрібних для дослідження даних з обліково-статистичних і ділових документів місцевих установ. Важливими першоджерелами були матеріали генерального і спеціального межувань, реєстри нотаріусів, записи на володіння, викупні справи, клірові відомості, окладні й конторські книги тощо. Заповнення самих бланків, як правило, здійснювали запрошені земством тимчасові реєстратори, керуючись настановами спеціально складених інструкцій [31, с. 15–26]. Збирання статистичної інформації супроводжувалося веденням допоміжної реєстраційної документації (повістки власникам, облікові картки, списки домогосподарств) [11, с. 89]. Загалом найбільший комплекс первинних статистичних документів сформувався саме в ході подвірних переписів господарств й оціночно-статистичних описів нерухомого майна. За підрахунками А. Зубка, на території України за час існування земств подвірні переписи проводилися в 52 повітах шести губерній Лівобережної і Південної України, при чому в 15 повітах Полтавської губернії – тричі, а в 11 повітах інших губерній – двічі [14, с. 137]. Земськими оціночними роботами були охоплені всі дев'ять українських губерній. Зрештою земські статистики були безпосередньо задіяні в ході загальноросійських сільськогосподарського (1916 р.) та сільськогосподарського й поземельного (1917 р.) переписів.

Статистичні спостереження в поточній земській статистиці за рівнем повноти й достовірності отримуваної інформації поступалися аналогічним спостереженням в основній земській статистиці. В основі їх лежали передусім кореспондентський і анкетний методи збирання даних, що передбачали регулярні надходження відомостей від добровільних кореспондентів, представників волосної і сільської адміністрації, вчителів, лікарів та ін. осіб за спеціаль-

ною програмою. Певну інформацію поточного характеру статистики безпосередньо отримували з інших джерел, зокрема, обліково-реєстраційної документації різних місцевих установ, закладів, підприємств тощо. Наприклад, у південноукраїнських губерніях удало себе зарекомендував досвід карткової реєстрації відомостей про сільськогосподарських робітників на організованих земствами лікувально-продовольчих пунктах у великих центрах найму робочої сили [32, с. 75].

Важливим етапом у процесі статистичних досліджень були обробка і зведення зібраної статистичної інформації. Цей етап традиційно вважається найбільш проблемною ланкою в земсько-статистичних роботах [2, с. 53; 14, с. 133]. Його недоліки були особливо помітними в основній земській статистиці. Відсутність чіткого економічного обґрунтування методики зведення статистичних даних часто зумовлювала формалізацію ознак їх систематизації, а звідси – обмеження можливостей для їх наукового аналізу та інтерпретації. Так, зведення відомостей перших за часом подвірних переписів являли собою систематизовані за суто територіальною ознакою (по населених пунктах, громадах) сукупності абсолютних, відносних і середніх цифрових показників, фактично непридатних для подальшого студіювання.

У земській статистиці головною формою репрезентації зведених статистичних даних виступала статистична таблиця як найбільш раціональний і наочний спосіб викладу результатів дослідження. Поступове вдосконалення методики групування статистичних даних спричинило перехід від простих до групових і комбінаційних таблиць, які дозволяли виявити й охарактеризувати взаємозв'язок різних показників та їх розвиток у просторі й часі [33]. Поряд з табличною формою узагальнення даних у земській статистиці практикувалася й описова форма, а також їх комбінації.

Результати обробки зібраних даних земської статистики оприлюднювали у формі численних статистичних видань. Лише далеко неповний перелік земсько-статистичних публікацій на території України, наведений у бібліографічному покажчику В. Григор'єва, складається з 1116 позицій [34]. Статистичне бюро Полтавського губернського земства – одна з найбільш продуктивних земських статистичних служб в Україні – за 35 років активної діяльності (1881-1916 рр.) видало друком 51 найменування видань у 430 окремих томах, не рахуючи статистичних публікацій у періодичній пресі [35]. Отже, земські статистичні видання наприкінці XIX – на початку XX ст. перетворилися на один із наймасовіших різновидів місцевих видань на території України.

Комплекс статистичних видань земств відзначався значним видовим розмаїттям. За змістом і спрямованістю їх можна умовно поділити на три групи: 1) видання з основної статистики; 2) періодичні й продовжувані видання поточної статистики й 3) публікації монографічних досліджень статистиків з різних питань.

Серед видань з основної статистики найбільш розповсюдженими були матеріали подвірних переписів і матеріали майнової оцінки, що видавалися у вигляді серій збірників по окремих губерніях. Дані подвірних переписів, як правило, публікувалися під назвою «Збірників», «Зводів» і «Матеріалів» й містили табличні зведення різноманітних статистичних показників по волостях і повітах з короткими текстовими поясненнями. В якості прикладу структури подібного видання можна навести збірник матеріалів третього подвірного перепису в Полтавській губернії (1910) по Золотоніському повіту. Збірник складався з передмови, пояснень до таблиць, переліку одиниць підрахунку, таблиць економічного становища господарств по населених пунктах і волостях повіту, відомостей про економічне становище господарств різної земельної забезпеченості (груповий підрахунок), відомостей про професійні заняття окремих господарів і членів їх родин, таблиць з характеристикою положення кустарів та ремісників, відомостей про найману працю в господарствах різних категорій, списку населених пунктів повіту, а також додатку з програмно-методичними матеріалами перепису [31, с. I-II]. Видання матеріалів оціночних описів включали збірники даних з оцінки землі, нерухомого майна, промислових і торгівельних закладів за окремими повітами і їх підсумкових зведень по губернії загалом. Класичними зразками видань оціночно-статистичного характеру в Україні можна вважати «Матеріали для оцінки земельних угодий, зібрані експедиційним способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе» у 15 томах (1877-1887) й «Матеріали для оцінки земель Херсонской губернии» у 6 томах (1883-1890), виконані в межах так званого чернігівського типу земської статистики. Характерною була структура подібних видань: передмова, текстові розділи «Територія і населення», «Землеволодіння й землеробство», «Сільсько-господарські угіддя та їх продуктивність», «Звід оціночних даних», додатки з таблицями, діаграмами, схемами, картами [36, с. I-III]. Загалом публікації оціночного характеру домінували в комплексі видань основної земської статистики.

Головним результатом поточних статистичних досліджень була підготовка різноманітних періодичних і продовжуваних видань з відомостями оперативного характеру. Різними земствами в Україні видавалися щорічні «Сільськогосподарські огляди», «Огляди народної освіти», «Медико-санітарні огляди», а також спеціалізована періодика – щоквартальні та щомісячні «Бюлетені про стан сільського господарства», «Ціни на продукти сільського господарства», «Метеорологічні бюлетені», «Лікарсько-санітарні хроніки», «Ветеринарні хроніки» та ін. Зведені дані поточної статистики в різних галузях земського господарства публікувалися в «Щорічниках», «Календарях» і «Статистичних довідниках» окремих земств. Найбільшою продуктивністю в цьому напрямі відзначалася робота статистиків Полтавського губернського земства, які регулярно готували «Ежегодник Полтавского губернского земства» (1895-1913), «Полтавский земский календарь» (1907-1909), «Статистический справочник по

Полтавской губернии» (1910-1917) і навіть намагалися реалізувати проект «Статистического справочника по Югу России» (1910) [35, с. 8, 11].

Величезний масив земсько-статистичних видань утворився внаслідок спеціальних досліджень різних проблем земської діяльності. Частина з них була спрямована на підбиття підсумків діяльності земських установ у певних галузях, більшість – орієнтувалася на вирішення актуальних для земства питань місцевого культурно-господарського життя. Серед останніх – дослідження природно-географічних умов окремих регіонів, складу й руху народонаселення, його фізичного здоров'я, рівня освіченості, господарської діяльності тощо [2, с. 52–53]. Їх широке використання в практиці земського господарювання відкривало перспективи для успішної модернізації

соціально-економічного й культурного розвитку регіонів України.

Таким чином, успішність організації та проведення статистичних досліджень земськими установами України була нерозривно пов'язана з ефективністю постановки їх документаційного забезпечення. Поступове удосконалення методики документування статистичних досліджень посприяло перетворенню земської статистики в надійний фундамент інформаційно-аналітичного забезпечення земської діяльності. В процесі земських статистичних досліджень сформувався різноманітний за формою, складом і змістом комплекс ділових і статистичних матеріалів, які слугують важливим джерелом вивчення історичного розвитку українських регіонів у другій половині XIX – на початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зубко А. М. Значення матеріалів земських подвірних переписів для дослідження історії України періоду капіталізму // Вісник Київського університету. Історичні науки. – К., 1986. – Вип. 28. – С. 73–79.
2. Воронов В. Земська статистика як джерело з історії України (кінець 1860-х рр. – 1917 р.) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Київ-Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. II. – С. 45–55.
3. Траверсе О. «Ежегодник Полтавского губернского земства» як джерело до вивчення соціально-економічної історії краю кінця XIX – початку XX ст. // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. – Полтава, 1994. – С. 77–82.
4. Дроздова О. Видання Статистичного бюро Полтавського губернского земства як джерело краєзнавчих відомостей // Бібліотечна планета. – 2001. – № 1. – С. 35–36.
5. Макієнко О. А., Сжова О. В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст. // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2003. – Вип. 11. – С. 11–24.
6. Куліков В. О. Земська аграрна статистика Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. (переписи селянських та поміщицьких господарств) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2003. – Вип. 35(594). – С. 169–179.
7. Куліков В. О. Земська аграрна статистика Харківської губернії кінця XIX – початку XX ст. (бюджетні обстеження селянських господарств, епізодична й поточна статистика) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2004. – Вип. 36 (633). – С. 289–298.
8. Петров О. О. Праці земських статистиків як джерела суспільної та історичної думки другої половини XIX – початку XX ст. // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 36–43.
9. Герінбург О. В. Еміграційні процеси кінця XIX – початку XX ст. в Херсонській губернії за працями земських статистиків // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 51–54.
10. Крилова А. М. Земські статистичні публікації як джерело дослідження землеволодіння етнічних та соціальних груп Північного Приазов'я // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 446–451.
11. Крилова А. М. Описово-статистичні документи земського обслідування Мелітопольського повіту 1912 року як джерело до вивчення землеволодіння окремих населених пунктів // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Т. 18. – С. 79–90.
12. Кузовова Н. М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон, 2005. – С. 88–100.
13. Волос О. В. Земські матеріали як джерело пізнання етнічної історії краю // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI. – С. 358–361.
14. Зубко А. М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864-1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 130–138.
15. Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 49–65.
16. Макієнко О. З історії розвитку та діяльності земської статистичної служби в Херсонській губернії (70-80-ті роки XIX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 119–129.
17. Обметко О. М. До питання про розвиток земської статистики в Україні // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – № 6. – С. 129–133.
18. Петров О. О. Діяльність статистичних закладів Катеринославського земства // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 1. – С. 102–110.
19. Бобков В. В. К истории земско-статистических исследований в Таврической губернии (1884-1889) // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 46. – С. 122–127.
20. Тарасенко О. В. Розвиток статистичної справи в земствах Південно-східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – № 4(22). – С. 60–66.
21. Дорошок Н. Чернігівська земська статистика у 70-80 рр. XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2-3(86-87). – С. 163–167.
22. Штат губернской и уездных земских управ Херсонской губернии с 1865 по 1875 год // Приложения к отчету Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865-1874. – Херсон, 1875. – С. 25–28.
23. Макієнко О. Олександр Русов – організатор земської статистики в Херсонській губернії // Україна соборна: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 115–125.
24. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). – Полтава, 1901. – Вип. II. – XII, С. 529–1238.
25. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1913 год. – Полтава, 1914. – Вип. I. – II+257+182 с.
26. Макієнко О. А. Статистичне бюро Херсонського земства: проблеми створення та діяльності // Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 163–173.

27. Проект плана работ по оценке недвижимых имуществ в Волынской губернии / Об-во исследователей Волыни. – Житомир, 1913. – 55 с.
28. Руссов А. А. Областное начало в земской статистике // Степ: Херсонський белетристичний збірник. – СПб., 1886. – С. 351–391.
29. ІР НБУВ, ф. 84, № 1-75, 135 арк.
30. Сваицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии). – М., 1961. – 556 с.
31. Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. Золотоношский уезд / Стат. бюро Полтав. губ. земства. – Полтава, 1913. – XXXI+276+29 с.
32. Герінбург О. В. Вивчення земськими лікарями Херсонської губернії медико-санітарного стану сільськогосподарських працівників // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 74–78.
33. Мекшун Л. Роль української земської статистики у створенні групових та комбінаційних таблиць у кінці XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 145–148.
34. Григорьев В. Н. Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860-х годов по 1917 г. : в 2-х вып. – М., 1926-1927.
35. Список изданий статистического бюро Полтавского губернского земства (1881-1916). – Полтава, [1917]. – 21 с.
36. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: В 6 т. / сост. стат. отд. при Херсон. губ. земской управе. – Т. 2 : Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1886. – III+547 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© О. А. Макієнко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.02.2011

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ НА ЗЛАМІ II-I ТИС. ДО Н.Е.

Висвітлена джерельна база дослідження Степового Побужжя на зламі II-I тис. до н.е. Це, по-перше – архівні матеріали, що містять звіти різноманітних археологічних експедицій; по-друге – збірки матеріалів; по-третє – тексти священних книг і твори античних авторів. Значну увагу приділено історії дослідження регіону.

Ключові слова: Степове Побужжя, джерела, архіви, священні книги, археологія.

Изучена база источников Степного Побужья на рубеже II – I тыс. до н.э. Это, во-первых, архивные материалы, которые содержат отчеты разнообразных археологических экспедиций; во-вторых – сборники материалов; в-третьих – тексты священных книг и произведения античных авторов. Значительное внимание уделено истории исследования региона.

Ключевые слова: Степное Побужье, источники, архивы, священные книги, археология.

The given article is devoted to elimination of the base of sources in the of II – the beginning of I century B.C. Firstly – the archive materials, which contain the reports of different archive expeditions; secondly – the collections of materials; thirdly – the text of holly books and the works of ancient authors. The considerable attention has given to the history of the region.

Key words: Steppe Pobuzhya, sources, archives, holly books, archaeology.

Степове Побужжя являє собою західну, найвужчу частину степового коридору Східної Європи між великим євразійським степовим простором і Центральною Європою, Балкано-Придунав'ям. У давні часи вказана територія мала значний вплив не лише на східний та західний простір, але і визначала характер взаємовідносин степових культур і культур, які прилягали з півночі та заходу. Степове Побужжя відіграло важливу роль магістралі для мешканців степу в світ передових цивілізацій давньої ойкумени, що був важливою ланкою для населення епохи пізньої бронзи центральноєвропейського, балкано-дунайського та малоазійського ареалів. У Степовому Побужжі найбільш чітко і повно відобразилися зв'язки із землеробським населенням Південно-Східної Європи. Характерна рухливість жителів степу зі сходу змінювалася під впливом процесу утворення місцевих племен, які розвивалися разом з населенням Карпато-Дунайського і центральноєвропейського регіону.

Для досконалого вивчення різноманітних історичних проблем стосовно історії Степового Побужжя важливим залишається питання щодо джерельної бази дослідження даного регіону. Їй і буде присвячена наша стаття.

Джерельна база дослідження Степового Побужжя складається з кількох груп документів і матеріалів залежно від їх походження, змісту, особливостей, характеру викладу. Це, по-перше – архівні матеріали, що містять звіти різноманітних археологічних експедицій; по-друге – збірки матеріалів; по-третє – тексти священних книг і твори античних авторів. Частина використаних матеріалів опублікована в

збірках матеріалів, а інша частина залишається неопублікованою і зберігається в архівах.

З неопублікованих джерел важливими є архівні матеріали. Для об'єктивного відтворення історичних подій кінця II – I тис. до н.е. у Степовому Побужжі важливе значення має всебічне дослідження фондів архівів наукових установ України історичного напрямку, де можна знайти певний пласт звітної документації із вказаної проблеми. Більшість з них зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Вони охоплюють період розкопок з 1947 до 2008 р.

Матеріали звітів дають фактичний матеріал для відновлення історії населення Степового Побужжя в період переходу від доби пізньої бронзи до раннього залізного віку, під час процесу зміни первісного на ранньокласове суспільство.

Указані звіти з Наукового архіву Інституту археології НАН України створені на основі матеріалів археологічних експедицій кінця XIX – початку XXI ст. Їх можна поділити за хронологією:

1. У кінці XIX – на початку XX ст. розпочалися професійні археологічні дослідження. Їх результати були використані В. О. Городцовим при створенні першої науково обгрунтованої періодизації курганних поховань енеоліту та доби бронзи південних степів [1, с. 12].

2. Після 1917 року розгорнулися нові археологічні дослідження пам'яток матеріальної культури. Велика увага приділялася дослідженню поселень, місць проживання та виробничої діяльності людини. В 1921 р. почалися розкопки Усатівського поселення біля Одеси [2, с. 24–33].

3. У 20-30-ті роки ХХ ст. почалися розкопки поселення сабатинівського типу на Сухому лимані [3, с. 131], де знайдено Червономаяцький скарб ливарних форм з глиняним посудом сабатинівського типу [4, с. 87–88].

4. У 30-х роках ХХ ст. проведені перші розкопки в Степовому Побужжі в зоні запланованого будівництва Бузької ГЕС, де працювала археологічна експедиція, яка не тільки дослідила пам'ятки Побужжя, але і провела розкопки ряду курганів доби бронзи (Сабатинівка, Кременчук). У 1932 р. Первомайським музеєм проведені розкопки розвідувального характеру на так званій «Жовтяковій кручі» в с. Сабатинівці Ульянівського району Одеської області. Про знахідки старожитностей під час весняних розливів Південного Бугу музей повідомив колгоспник С. І. Чуб [5]. Розкопки відбувались протягом 1938 і 1939 рр. Їх проводили співробітники Одеського музею О. Ф. Лагодовська і А. В. Добровольський. У розкопках взяли також участь – від Одеського музею Ю. М. Захарук, від Дніпропетровського – В. А. Мізін та від Проскурівського – А. Н. Стронгін. У 1939 р. дослідження продовжили співробітники Одеського музею А. В. Добровольський та Т. Л. Сискова.

5. У 1940-х роках А. В. Добровольський розкопав курган доби бронзи в селі Кисельово та почав розкопки сабатинівського поселення, яке в наступних роках дало назву всьому культурно-хронологічному центру пам'яток доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я, відокремлених в особливу археологічну культуру [6, с. 144–151] та дозволило створити гіпотезу про історичний розвиток попередньої епохи – походження катакомбної культурно-історичної спільності (ККІС) та уточнити її хронологію. В цілому ККІС з'являється в останній третині III тис. до н.е.

6. Перервані Другою світовою війною дослідження в Сабатинівці, продовжили в повоєнний час А. В. Добровольський [7; 8; 9; 10] та І. В. Фабріціус [11]. У 1949 р. М. Ф. Болтенко дослідив поселення ранньосабатинівського типу Вікторівка III, а М. С. Сініцин у 1946-1947 рр. – поселення в урочищі біля с. Ільїнка. Вказані дослідники виділили особливу культуру доби пізньої бронзи в Степовому Побужжі, пов'язуючи її з кіммерійцями, нащадки яких під ім'ям каліпідів пізніше увійшли до складу Великої Скіфії. Значний внесок в дослідження пам'яток доби пізньої бронзи в межиріччі Дністра та Південного Бугу зроблено Н. М. Погребовою. Вона відкрила ряд важливих поселень, деякі з них: Анатоліївка, Леонідівка, Пересадівка. На основі матеріалів розкопок, Н. М. Погребова зробила висновок про приналежність вказаних поселень до місць проживання сабатинівців, яка охоплює територію від Дністра до Приазов'я, включаючи Крим. Для цієї культури, пов'язаної з пам'ятками культури Ноа в лісостеповій Молдові та Румунії, характерні особливі форми глиняного посуду та кам'яне житло. Відоме Степове Побужжя і багатими скарбами бронзових предметів (Антонівський (Інгульський), Курлозовський, Коблевський). Саме в межиріччі річок Південний Буг і Дністер знайдено Червономаяцьку бронзоліварну майстерню.

7. З початку 60-х років ХХ ст. починається новий етап дослідження пам'яток доби бронзи цього району, пов'язаний перш за все зі швидким зростанням фонду археологічних джерел. У результаті широкомасштабних досліджень всієї степової зони Північно-Західного Причорномор'я відкрито сотні нових поселень, що змінили уявлення про заселення вказаної території в добу бронзи. У 1964 р. розпочато дослідження і в басейнах невеликих річок нашого регіону. Так, загоном Миколаївської групи ОАТ (керівник В. І. Нікітін) було здійснене археологічне обстеження обох берегів річки Висунь від с. Володимирівка до с. Калуга [12; 13]. Почалися дослідження пам'яток кінця XVI – початку IX ст. до н.е. у Степовому Побужжі біля с. Суха Балка (В. І. Нікітін) [14], в Новогригор'івці та Степовому (Г. Т. Ковпаненко) [15], Інгульською експедицією під керівництвом О. Г. Шапошникової в Гулевацькій Балці біля міста Нова Одеса та в с. Жовтень (Очаківський район). На території поселень відкриті наземні та заглиблені приміщення, зольники, зафіксовані різноманітні системи планування споруд.

8. З 1979 р. почалися планомірні дослідження пам'яток у середній течії річки Південний Буг. Миколаївською експедицією були розкопані Виноградний Сад; Ташлик I, III, IV; Бузьке I, II; Щуцьке I. Невеликі, але важливі за результатами дослідження, здійснено в середній течії річки Інгул – Новорозанівка та Пелагеївка. Але найбільший у кількісному та якісному відношенні матеріал щодо населення сабатинівської культури дають розкопки поселення пізньої бронзи Виноградний Сад, які в різні часи проводили і проводять дослідники: І. М. Шарфутдінова, О. М. Балушкін, В. М. Фоменко, К. І. Красильников, Л. І. Тельнова, О. О. Требух [16].

9. Історико-археологічна розвідка 2006 р. вказує на розташування поселення пізньої бронзи на терасі поблизу с. Ташино. Поселення, зафіксоване в результаті розвідки 2007 р., знаходиться на березі р. Царега.

Підсумовуючи результати досліджень, робимо наступні історичні висновки:

- топографічно поселення сабатинівської культури можна розділити на три групи – поймені (Федорівка I, Володимирівка, Виноградний Сад та ін.), побережно-балочні (Бузьке I, Новорозанівка II, Сергіївка, Степове, Ташлик IV та ін.) та степові (Сабатинівка, Балабанівка та ін.);

- планіграфічно поселення розподіляються на квадратні (Ташлик IV, Новобогданівка II), овальні (Балабанівка VII) і підтрикутні (Ташлик I);

- площа поселень коливається від 0,5 до 20 га;

- за характеристикою культурного шару виділяються – довготривалі з вираженим культурним шаром та залишками домобудівництва (72 %) і сезонні стоянки (18 %);

- помешкання розподіляються на глинобитні, кам'яні і глинобитно-кам'яні (наземні та заглиблені), а за розмірами на невеликі (площа 16-20 кв. м – Анатоліївка, Пересадівка, Ташлик IV), середні (площа 34-40 кв. м – Ташлик I, Степове, Щуцьке I) та великі (площа понад 40 кв. м – Балабанівка, Бузьке IV, Степове, Виноградний Сад).

Розподіл поселень на групи є ознакою їх господарської поліфункціональності, коли навколо єдиного центру (базового поселення, яке виконувало розподільчу та адміністративну функції) формувалося ряд допоміжних структур. Серед указаних поселень середньої течії Південного Бугу базовим є комплекс Виноградний Сад – Бузьке. Всі інші в радіусі 20 км – є підпорядкованими господарськими структурами.

Усе це стало можливим завдяки активній науковій роботі істориків, етнологів, етнографів та археологів. Степове Нижнє Побужжя в наш час – одне з найбільш досліджених районів Північного Причорномор'я за кількістю вивчених пам'яток окресленої доби та обсягом опрацювання експедиційних матеріалів. Отримано відомості щодо розмірів та планування поселень, техніки житлобудівництва, особливостей архітектури житлових та господарських споруд, розвитку ремесел, дають можливості для історичної інтерпретації.

В інших районах Степового Побужжя комплекси поселень вивчені ще недостатньо. Між тим, розвідками та обстеженнями на прилягаючій із заходу території виявлено близько 200 поселень доби пізньої бронзи, які найбільш густо розташовані впродовж водних систем саме в приморській її частині.

Недостатня вивченість пам'яток досліджуваного періоду пояснюється, до речі, і поганою збереженістю культурного шару, як правило, в нижній частині південних малогумусних чорноземів та глибокій оранці поверхні усіх вільних площ, що привело до руйнації певної частини знахідок. У результаті оранки, на поверхню було витягнуто значну кількість каменю від житлових споруд, глиняного посуду, кам'яних знарядь та кістяних предметів побуту. Шурфовки, розвідувальні розкопки таких пам'яток указують на безперспективність їх стаціонарних досліджень. Збір матеріалу з поверхні таких поселень часто виявляється більш результативним, ніж розкопки.

Із цієї групи пам'яток добре збереглося і розкопане широкою площею поселення Воронівка II, яке було відкрите в 1974 р. співробітниками Одеського археологічного музею [17, с. 48–49] і почало стаціонарно досліджуватися з 1983 року. В результаті проведено повне дослідження Воронівки II та встановлено, що поселення належить до доби пізньої бронзи.

Наступний напрямок у вивченні пам'яток зазначеного періоду пов'язаний з вивченням

бронзолivarного виробництва. Було розроблено проблеми металообробки та висвітлено результати знахідок у Північно-Західному Причорномор'ї. На цій території О. М. Черних виділив Інгуло-Червономаяцький центр металообробки – один із найбільших у Східній Європі. Уявлення про розвиток ливарного виробництва в Степовому Побужжі дає Інгульський скарб [18].

Таким чином, більш ніж за столітній період накопичено значний джерельний фонд, який дозволяє отримати загальні уявлення про різні сторони життя населення регіону в часи зміни основних технологій та політичних структур.

Для Степового Побужжя основна маса пам'яток доби пізньої бронзи належить сабатинівський культурі. До недавнього часу вважалось, що у власне в Південнобузькому регіоні крім «сабатинівського» населення в цей час не було жителів – носіїв іншої культурної традиції. Проте, дослідження археологічної пам'ятки «Дикий Сад» у місті Миколаєві змінили загальне уявлення про населення регіону Степового Побужжя в добу переходу до технології обробки заліза.

Серед збірок матеріалів, слід виділити «Свод археологических источников», які присвячені комплексам археологічних культур Євразійського регіону та мають в своєму складі деякі документи щодо досліджуваного регіону [19; 20], а також низку видань кінця XIX – початку XX ст., що включають журнали розкопок, які проводилися на території Степового Побужжя за часів Російської імперії [21] та каталог старожитностей [22].

Так як вивчення історії Степового Побужжя неможливе без розуміння світоглядно-ідеологічних питань, то необхідним є використання давніх сакральних текстів і творів античних авторів, зокрема Біблії та ведичної літератури [23–26]. Існує певна проблема використання Біблії як наукового джерела. Проте, саме з неї ми можемо отримати відомості про перекази різного часу. У випадку з Біблією ми одержуємо рідкісну нагоду мати письмове, систематизоване для свого часу, джерело з найдавнішого періоду людської історії.

Таким чином, джерельна база достовірна й різноманітна, що відкриває можливість успішно висвітлити історію Степового Побужжя. Вказані види джерел найбільш повно репрезентують спектр проблем розвитку Степового Побужжя від соціально-економічних до світоглядно-ідеологічних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шрамм Г. Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках / Г. Шрамм. – М. : «Eastern Communications», 1997. – 155 с.
2. Бочкарев В. С. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом / В. С. Бочкарев, А. М. Лесков // Древние культуры Поволжья и Приуралья. Научные труды Куйбышевского пединститута. – Куйбышев : Куйбышевский пединститут, 1978. – Т. 221. – С. 23–26.
3. Черных Е. Н. Древнейшая металлообработка на Юго-Западе СССР / Е. Н. Черных. – М. : Наука, 1976. – 302 с.
4. Шарафутдинова И. Н. Раскопки поселения сабатиновской культуры у с. Степовое / И. Н. Шарафутдинова // Археологические открытия 1978 г. – М. : Наука, 1979. – С. 422–423.
5. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України), Ф. Експ. № 684 а. Добровольський А. В. Розвідка С. І. Чуба селища Сабатинівка I в 1946–1947 рр., 3 арк.

6. Шарафутдинова И. Н. Традиции и инновации в культурах поздней бронзы и раннего железа на юге Восточной Европы / И. Н. Шарафутдинова // Преемственность и инновации в развитии древних культур. Материалы методсеминара. – Л. : Нева, 1981. – С. 87–90.
7. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 501. Добровольський А. В. Краткий отчет о работе Средне-Бугской экспедиции 1947 г., 4 арк.
8. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 684. Добровольський А. В. Звіт про розвідку околиць с. Сабатинівки під час експедиції 1947 р., 23 арк.
9. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 685. Добровольський А. В. Звіт про дослідження в с. Сабатинівці на лівому березі р. П. Бугу в 1947 р., 3 арк.
10. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 739. Добровольський А. В. Перше селище в с. Сабатинівці. 1947, 20 арк.
11. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 1018. Фабрициус И. В. Раскопки кургана у с. Сабатиновка в 1949 г., 7 арк.
12. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 3782. Покровская Е. Ф., Петровская Е. А. Отчет о раскопках поселения конца эпохи бронзы у с. Б. Андрусовка, 23 арк. + 111 ф.
13. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 4945. Черненко Е. В. Отчет о разведке в зоне оросительной системы в 1967 году, 3 арк.
14. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 6205. Никитин В. И. Отчет о работе Ингулецкой степной экспедиции в 1972 г., 16 арк.
15. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 4499. Ковпаненко Г. Т., Шарафутдинова И. К. Курганы у с. Новочерноморье Херсонской обл., 58 арк. + 24 табл.
16. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 20745. Шапошникова О. Г., Гребенников Ю. С., Фоменко В. Н., Балушкин А. М., Елисеев Ф. В., Клошинцев В. Н., Ребедайло Г. П., Товкайло М. Т., Шарафутдинова И. Н. Отчёт о работе Николаевской экспедиции за 1983 г., 175 арк.
17. Ванчугов В. П. Новая группа памятников эпохи поздней бронзы в междуречье Южного Буга и Днестра / В. П. Ванчугов // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: тезисы докладов XVII конференции / Институт археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 48–49.
18. Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы / Е. Н. Черных. – М. : Наука, 1966. – 144 с.
19. Свешников И. К. Культура шаровидных амфор / И. К. Свешников // Свод археологических источников. – М. : Наука, 1983. – Выпуск В 1-27. – С. 26–43.
20. Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая область (южно-бугский вариант) / Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. // Свод археологических источников. – М. : Наука, 1986. – Выпуск В 1-3. – С. 5–17.
21. Бранденбург Н. Е. Журнал раскопок 1888-1902 гг. / Бранденбург Н. Е. – СПб., 1908. – 220 с.
22. Самоквасов Д. Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекций древностей / Самоквасов Д. Я. – Варшава, 1892. – 101 с.
23. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Із мови давньосврейської й грецької на українську наново перекладена. 988-1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. – К. : Видання місійного товариства Нове життя Україна. Кемпус крусейд фор Крайст, 1992. – 959 с.; 296 с.; 129 с.
24. Геродот. История: в 9 кн. / пер. Г. А. Стратановского. [Классическая мысль]. – М. : ООО «Издательство АСТ», «Ладомир», 2001. – 752 с.
25. Гомер. Илиада. Одиссея. / Гомер. – М. : Эксмо, 2008. – 896 с.
26. Ригведа / пер. Т. Я. Елизаренкова : [в 3 т.]: серия «Литературные памятники». – М. : Наука, 1999.– Мандалы IX-X. – 560 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
 Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та
 джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

ДОКУМЕНТИ ПРО ПОШТОВІ ТА ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНІ УСТАНОВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРИЧНИХ АРХІВІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ)

Проаналізовано неопубліковані документальні матеріали з історії розвитку поштових та поштово-телеграфних установ на півдні України з кінця XVIII до початку XX ст., які зберігаються в історичних архівах Російської Федерації. Досліджувані матеріали розподілені за внутрішньою класифікацією згідно з принципом розподілу їх за походженням.

Ключові слова: пошта, телеграф, архівні матеріали, статистичні відомості, міжнародні документи.

Проанализировано неопубликованные документальные материалы из истории развития почтовых и почтово-телеграфных учреждений на юге Украины с конца XVIII до начала XX в., которые хранятся в исторических архивах Российской Федерации. Исследуемые материалы распределены за внутренней классификацией по принципу распределения их по происхождению.

Ключевые слова: почта, телеграф, архивные материалы, статистические сведения, международные документы.

Nonpublished documentary materials from history of development of post and post-telegraph establishments on the south of Ukraine of the XVIIIth– the beginning of the XXth c., that are kepted in the historical archives of Russia federation. The probed materials are up-diffused after internal classification on principle of distributing them originally.

Key words: mail, telegraph, archival materials, statistical information, international documents.

Одним із найбільш корисних винаходів сучасного світу, без сумніву, є пошта. Вона виступає одним із найкращих показників торгово-промислової діяльності і культурного рівня будь-якої держави. Однак діяльність пошти не обмежується галуззю економічних та культурних відносин, більш важливим є її соціальне значення, призначене слугувати завданням родинного, громадського і державного життя. Історія пошти засвідчує, що виникла вона за вимогами не економічного, а державного характеру. Актуальність питання полягає в тому, що еволюція вітчизняної пошти безпосередньо пов'язана з розвитком історичних подій в Україні. Розвиток пошти і телеграфу в Російській імперії і Україні, зокрема, пов'язаний із ростом виробничих сил і техніки в період капіталізму, що викликало посилення спілкувань і появу, поруч із традиційним поштовим зв'язком, нових засобів зв'язку.

Важливим джерелом для вивчення історії зв'язку служать архівні матеріали. Дійсний огляд ставить на меті дати характеристику складу і змісту архівних матеріалів, які зберігаються у фондах Російського державного архіву давніх актів у Москві (РДАДА) і Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (РДІА), з історії розвитку поштових та поштово-телеграфних установ на півдні України з XVIII до початку XX ст.

Архівні джерела з історії поштового та поштово-телеграфного зв'язку класифіковані відповідно до принципу розподілу їх за походженням, за яким наявні джерела умовно розподілені на такі групи: 1) матеріали істориків та поштових службовців із вивчення історії пошти; 2) законодавчі акти владних структур; 3) документи виконавчих органів влади; 4) діловодна документація органів місцевого самоврядування; 5) статистичні відомості; 6) міжнародні документи.

Матеріали з історії пошти XVIII ст. небагато-чисельні і зберігаються в Російському державному архіві давніх актів у Москві. Матеріали з історії поштових та поштово-телеграфних установ XIX – початку XX ст. становлять значний масив для вивчення історії зв'язку і зберігаються, в основному, у фондах Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі.

Першу групу джерел становлять матеріали істориків та поштових службовців з історії пошти, вивчення якої розпочалося в Москві в стінах архіву Колегії іноземних справ. Уперше матеріалами з історії зв'язку зацікавився директор архіву Г. Міллер [1, с. 9]. У його «портфелях» накопичено декілька десятків листів копій з документів про пошту XVIII ст. [2].

У 1796 р. поштовим чиновником І. Криловим були зібрані і складені виписки із законів щодо управління

поштами в 10 главах. Виписки містять відомості про ямщиків і ямську гоньбу, організацію пошт і поштових станів, видачу подорожних, підвід і прогонних грошей, пересилання державних і приватних листів, про поштмейстерів і листонош, утримувачів поштових станцій тощо [3].

Через декілька років, у 1807 р., під керівництвом директора архіву Колегії іноземних справ М. Бантиш-Каменського була складена «Выписка о первоначальном заведении и дальнейшем образовании почт в России», яка розпочиналася оглядом документів 1665 р., коли в офіційних актах уперше згадувалось слово «пошта» [4].

У серпні 1807 року Г. Каразіним була складена «Историческая записка о почтах в России, когда оные учреждены, и изъяснение слова ямы, ямщики и проч.», рукопис якої зберігається в Російському державному архіві давніх актів [5]. У своїй роботі автор наголошував, що російська пошта відома з часів царя Олексія Михайловича, а до цього «письменные сношения между частными лицами разных княжеств происходили редко и по ограниченности нужд и грубости народа едва ли были нужны» [5, арк.2–3].

У вказаних матеріалах розглядаються питання з історії пошт, виникнення та розвитку ямських та поштових установ, системи утримання та перевезення пошт у Російській імперії тощо. Важливим для дослідження є матеріал стосовно заснування пошт в українських містах, як-то: Батурині, Ніжині, Києві, Білій Церкві [4, арк.79–79зв.], листування гетьманів України з російським царем і урядовцями з приводу відкриття поштових станів у вказаних містах і правильного розвитку поштової гоньби. Прикладами є листи гетьмана Івана Мазепи до Гаврила Івановича Головікіна про ускладнення в поштовій гоньбі між Києвом і Жовквою [6], грамота царя до воєвод про порядок утримання пошти від Москви до Києва [7], справа про влаштування через Калугу і Київ пошти в європейські держави [8], організацію пошт у Глухові [9], Батурині, Ніжині, Києві і Білій Церкві [10].

У самій Україні пошта існувала ще за часів Богдана Хмельницького, але вона слугувала виключно для потреб Московської і місцевої адміністрації, а не для загального користування і утримувалася за рахунок населення [11, с.67], що підтверджується рядом архівних справ [12]. Опрацювання архівного матеріалу РДАДА дозволяє зробити висновки, що українська пошта в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. набула яскраво офіційного характеру. Але, після скасування Гетьманщини, остаточно втративши національні ознаки, вона була повністю підпорядкована загальноімперським порядкам.

До другої групи відносяться архівні матеріали законодавчих органів влади, в яких містяться питання створення, організації та функціонування єдиної системи поштового зв'язку на півдні України як складової частини Російської імперії. У них визначені завдання, форми, методи проведення державної політики щодо розвитку галузі зв'язку. До матеріалів цієї групи відносяться накази імператора, розпорядження Сенату, постанови Державної Ради Російської імперії та укази Малоросійського приказу.

Основну підгрупу становлять іменні укази імператора Російської імперії та «найвищі» повеління Верховної влади урядовому Сенату та Ямській канцелярії з поштової справи. Ці матеріали висвітлюють питання організації та розвитку системи центральних і місцевих установ зв'язку з XVIII до початку XX ст. і відображають дійсну картину стану поштової справи в Російській імперії в цілому та принципи її організації на території Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній та Бессарабської області, що входили до території Півдня України [8; 13].

Окремо слід виділити укази Малоросійського приказу, що стосуються діяльності ямських і поштових установ в Україні [14].

Влаштування в Україні такого важливого і необхідного закладу, як поштова установа, завдячує графу П. Рум'янцеву-Задунайському. З незвичною енергією і швидкістю, протягом півроку, П. Рум'яцев улаштував в Україні пошту, яка своїми розгалуженнями охопила майже всю її територію [15, с.3]. В 1765 р., напередодні російсько-турецької війни, був виданий короткий наказ, за яким обер-поштмейстерська контора в Києві перетворилася в поштамт з передачею йому всіх губернських контор і поштових станцій на території України [1, с.300]. У 1782 р. був утворений Малоросійський поштамт у Чернігові, якому були підлеглі всі поштові установи Лівобережної України та прикордонний поштамт в Ольвіополі (сьогодні місто Первомайськ Миколаївської області) [16, с.463]. Імператорським указом від 18 травня 1798 р. у підлеглисть Малоросійського поштамту були передані поштові станції Новоросійської губернії [13].

У зв'язку з діяльністю П. Рум'янцева збереглися документи про створення й видання спеціального статуту із 21 пункту «Учреждение о конной почте в Малой России» (31 травня 1765 р.) [16, с.463; 17, арк.11–20; 18; 19, арк.33–38]. У спеціальній історичній літературі згаданий статут уважався єдиним відомим документом, що регламентував роботу української пошти в 60-80-ті роки XVIII ст. Однак, як засвідчують архівні матеріали, існував ще один подібний документ «О ординарной почте», що становив собою величезну інструкцію (77 пунктів) для поштових службовців і мав нормативний характер. Ці документи зберігаються в Російському державному архіві давніх актів [19, арк. 39–56; 20, с. 43].

У 1782 році в Російській імперії виникло Головне поштових справ правління [21, с. 15]. Документальні матеріали цього правління представлені більш систематизовано і повно. Вони зберігаються в складі фонду Головного управління пошт і телеграфів РДІА (ф. 1289). У зв'язку з діяльністю цієї установи збереглися документи про реформи поштового управління 1781-1782 і 1797-1800 рр. [22]. Ці реформи: підлеглисть поштових станцій Головному поштових справ правлінню, передача під контроль семи поштамтів (Петербурзького, Московського, Малоросійського, Тамбовського, Литовського, Казанського і Симбірського) губернських поштових контор та експедицій, а також затвердження в 1799 р.

штатів поштових установ, визначили структуру поштового відомства на декілька десятиліть [23]. Всі наступні зміни, аж до 1830 р. стосувалися виключно відомчої підлеглисті поштових установ [24].

Істотні зміни в структурі поштових установ відбулися у 1830 р. Цим змінам попереджала підготовча робота створеного в 1827 р. Комітету для перегляду поштового управління [25, с. 26]. В результаті діяльності цього комітету відклалися велика група різномірних документів. До неї входять: проект Комітету «Про нове облаштування поштової частини» і відзиви на нього різних відомств, «Положення про розподіл справ між відділеннями і столами Поштового департаменту» і, нарешті, «Положення про нове облаштування поштової частини», затверджене 22 жовтня 1830 р [26]. Цим Положенням були ліквідовані всі поштамти, крім Петербурзького і Московського, і територія Російської імперії поділялася на 11 поштових округів, які очолювалися окружними пошт-інспекторами [21, с. 16; 27].

У 1852-1853 рр. були ліквідовані поштові округи, а всі їх функції із завідування поштовою частиною в губерніях були передані губернським поштмейстерам, були переглянуті також штати поштового управління в губерніях [21, с.17].

Виникнення телеграфу і розвиток мережі телеграфних установ у другій половині XIX ст. викликали нові зміни в центральному управлінні і структурі місцевих установ зв'язку. В основному ці зміни були направлені на об'єднання поштових і телеграфних установ, які до 1864 р. мали різну підлеглисть. У той час як поштове управління знаходилося в підлеглисті Міністерства внутрішніх справ, управління телеграфом, згідно з іменним указом від 4 вересня 1842 р., було доручено Управлінню шляхів сполучення і публічних будинків [21, с. 16–17]. Удосконалення управління в цих закладах відбувалося протягом наступних двадцяти років, що відбилося у відповідних документах: «Постанова Державної Ради про об'єднання, у вигляді досвіду, деяких місцевих поштових і телеграфних установ (1882)» [28] та «Положення про окружну систему об'єднання поштово-телеграфних установ (1885)» [29]. 22 травня 1884 р. розпорядженням Державної Ради Поштовий і Телеграфний департаменти були об'єднані у нову установу під назвою Головне управління пошт і телеграфів [21, с. 18; 28; 30].

З 1885 до 1888 р. були утворені поштово-телеграфні округи: Петербурзький, Одеський, Київський, Харківський, Кишинівський та ін. [31], почалося об'єднання поштових і телеграфних станцій у населених пунктах, на заводах і промислах. У РДІА зберігаються справи про організацію і діяльність поштово-телеграфних округів, поштових і телеграфних станцій на півдні України за період з 1885 до 1917 р. [32]. Система поштово-телеграфних округів, утворена на основі положення від 28 травня 1885 р., проіснувала до 1917 р. [21, с. 18–19].

Вивчення цих документів сприяє відтворенню організації поштового зв'язку на території півдня України за доби Російської імперії.

Третю групу джерел складають документи виконавчих органів влади, до яких відносяться циркуляри та розпорядження виконавчих органів влади Російської імперії.

До цієї групи відносяться документи та матеріали департаментів та міністерств Російської імперії, діяльність яких так чи інакше стосувалася поштового зв'язку: Міністерства внутрішніх справ, «Департаменту шляхів сполучення Головного управління шляхів сполучення і поштових будинків», Загальної канцелярії міністерства фінансів та Головного управління пошт і телеграфів Російської імперії тощо. Так, місцеві установи Міністерства внутрішніх справ здійснювали нагляд за поштовою гоньбою і станом поштових станцій. Міністерство шляхів сполучення здійснювало будівництво трактів і доріг, залізничних телеграфів і організувало перевезення пошт по залізницям. На Міністерство фінансів був покладений збір поштових і телеграфних прибутків і контроль за витратою коштів на утримання зв'язку [21, с. 5]. Тому у фондах структурних частин, названих міністерств, були відкладені матеріали з історії зв'язку, які відповідали їх компетенції. Більшу частину цих документів, що зберігаються у фондах РДІА (ф.18, 560, 565, 1289), становлять інструкції департаментів губернським поштмейстерам, станційним доглядачам та поштовим комісарам [33]; постанови і розпорядження з поштового управління по поштово-телеграфним відомствам [34]; циркуляри про запровадження до поштового обігу знаків поштової оплати та франкування міжнародної кореспонденції [35; 25, с. 30].

Більшість справ фонду Головного управління пошт і телеграфів являє собою листування центральних установ з місцевими. У фонді зберігаються як правничі документи (положення, постанови, інструкції, циркуляри і накази), так і ті, які поступали у відповідь на них – доповіді, донесення, звіти, зокрема звіти начальників поштово-телеграфних округів [36]. Звіти Поштово-телеграфного управління, як правило, містять відомості про утворення установ поштового та телеграфного зв'язку в Російській імперії, в тому числі в Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях та Бессарабській області, прибутки поштово-телеграфних установ і витрати на їх утримання, про рух простої і цінної кореспонденції тощо [37].

У числі джерел про розвиток мережі поштових сполучень на півдні України відклалися матеріали про поштово-пасажирські перевезення в кінці XVIII – на початку XX ст., рух пошт, карти губернських поштових доріг і відомості про розташування на них поштових станцій, організацію екстра-пошт, диліжансних компаній, правила, які регламентували дії станційних доглядачів з обслуговування пасажирів тощо [38].

Ряд справ РДІА стосується перевезення пошти по водним шляхам сполучення на півдні України, а саме: про перевезення пошти із Одеси до Константинополя Чорноморським пароплавним товариством [39], Російським товариством пароплавства і торгівлі [40], про перевезення пошти із Одеси на Далекий Схід пароплавами Добровільного флоту тощо [41].

Правила, розклади та інструкції про організацію прийому кореспонденції, звіти про кількість перевезеної кореспонденції, відомості про ціни і умови перевезень, листування про надання товариствам привілеїв містяться, в основному в матеріалах Поштового департаменту. Окремі документи можна знайти в фондах деяких пароплавних кампаній [42].

Історію формування взаємовідносин поштового відомства із залізницями, по мірі їх розповсюдження, можна прослідкувати за угодами Поштового департаменту (пізніше Головного управління пошт і телеграфів) із правліннями державних і приватних залізниць із опрацювання тарифів для перевезення пошти, умов утримання і ремонту поштових вагонів тощо, а також за постановами Державної Ради і Державної Думи про виділення коштів на організацію перевезення пошти за цими дорогами [43].

До матеріалів виконавчих органів влади відносяться також документи про організацію роботи сільської [44], міської [45] та польової [46] пошт на півдні України.

Окрему підгрупу становлять архівні матеріали, які розглядають питання поштових відправлень, зборів, прибутків та виникнення знаків поштової оплати.

Основними видами поштових відправлень, які отримали розповсюдження з першої половини XIX ст., були листи, грошові листи і посилки [21, с.56–57]. Відомості про них знайшли відображення як у різного роду інструкціях, листуванні центрального і місцевих поштових установ, так і в статистичних матеріалах про результати діяльності цих установ [47].

Прибуток за пересилання поштових відправлень складався, в основному, із двох зборів: вагового і страхового. Відомості про згадані такси зустрічаються в справах про відкриття поштових установ на окремих трактах. Більш загальне уявлення про вагові такси в кінці XVIII ст. дає складений у 1782 р. Головним поштових справ правлінням «Реестр о всех состоящих в Российской империи городах, с показанием в особой графе постановляемых весовых денег» [48]. Документи архівних справ містять докладні відомості про введення в Російській імперії системи збору вагових і страхових грошей залежно від відстані [49].

У РДІА міститься ряд справ про історію введення і розповсюдження «штемпельних кувертів» і поштових марок [50]. У 1847 р. був складений Поштовим департаментом, а в 1848 р. затверджений Державною Радою проект про введення «штемпельних кувертів» для приватної міжміської кореспонденції [51]. Підготовка до введення в Російській імперії поштових марок почалася ще в 1852 р. У 1856 р. у Державній Раді розглядався проект про введення штемпельних марок [21, с.64–65]. Проект був затверджений у листопаді 1857 р. Одночасно були затверджені форма марки та її оформлення [52].

Услід за марками ряд простих міжміських листів з'явилися марки для листів, які пересилалися міською поштою. У травні 1863 р. був затверджений проект про марки для міської кореспонденції [53].

З 1864 р. поштовими марками почала сплачуватися кореспонденція, яка направлялася за кордон. 15 червня цього року Поштовим департаментом був

виданий циркуляр «Про франкування закордонної кореспонденції поштовими марками»; для цього були введені марки коштовністю в 1, 3 і 5 копійок [54].

У РДІА містяться інструкції про введення в обіг земських марок, відомості про їх виготовлення, ескізи і малюнки, листування про методи виявлення фальшивих марок тощо [47].

Отже, опрацювання архівних матеріалів виконавчих органів влади дає змогу дослідити питання організації та розвитку поштових установ на півдні України в кінці XVIII – на початку XX ст.

До *четвертої групи* джерел відноситься діловодна документація органів місцевого самоврядування, яка відображає розвиток поштового зв'язку в досліджуваному регіоні.

За рішенням Державної Ради від 11 вересня 1865 р. до утримання поштових станцій з метою набуття досвіду були залучені земства [55]. Питання утворення земської пошти знайшли відображення у багаточисленних документах за другу половину XIX і початок XX ст. До цих документів відносяться донесення губернаторів і постанови Особливих про земські повинності присутностей про порівняльні переваги і недоліки різних систем утримання поштової гоньби [56].

Організація поштової гоньби на півдні України була доручена земству Херсонської губернії [57]. Відомості про утримання поштових станцій в цій губернії відкладені у декількох справах Поштового департаменту у вигляді листування з губернаторами, звітів поштових контор, відомостей про кількість поштових станцій, постанов губернських земств про видачу їх на утримання тощо [58]. В 1871 р. Державною Радою була видана остаточна постанова про право земств приймати в господарське утримання поштові станції [59].

Отже, діловодна документація органів місцевого самоврядування є важливим джерелом для дослідження, оскільки безпосередньо відображає процес організації поштового зв'язку на території півдня України за часів Російської імперії.

Статистичні відомості доповнюють дослідження історії поштових та поштово-телеграфних установ на півдні України кількісними характеристиками.

Так, у фондах РДІА (ф. 14, 560, 565, 1289) представлені звіти і кошториси на утримання поштових і поштово-телеграфних закладів та проекти щодо поширення мережі поштового зв'язку Російської імперії; звіти про отримані прибутки за пересилання поштових відправлень, реалізацію знаків поштової оплати, пересилання грошових переказів, грошових документів; інформація щодо обсягів наданих послуг, перевезення пошти тощо [60].

До *шостої групи* джерел належать архівні матеріали, які дозволяють дослідити поштові відносини з іноземними державами: документи Всесвітнього поштового союзу (ВПС), Бернського, Паризького, Лисабонського, Віденського і Вашингтонського конгресів [61], підписання міжнародних поштових конвенцій із Швецією [62], Швейцарією [63], Австрією [64], Німеччиною [65], Грецією [66], Прусією [67], Італією [68], Данією [69], Бельгією [70], Нідерландами [71], Францією [72], Персією [73], Норвегією [74], підписання телеграфних конвенцій із Швецією [75] та Персією [76]. Вхідження Російської

імперії до складу ВПС призвело до посилення і вдосконалення роботи міжнародних поштових відносин.

Таким чином, документи історичних архівів Російської Федерації є важливим джерелом для вивчення історії зв'язку в Російській імперії та Україні, зокрема. Класифікація архівних джерел з історії поштового та поштово-телеграфного зв'язку на такі групи, як матеріали істориків та поштових службовців з вивчення історії пошти, законодавчі акти владних структур, документи виконавчих органів влади, діловодна документація органів

місцевого самоврядування, статистичні відомості та міжнародні документи, дає можливість дослідити основні віхи розвитку галузі зв'язку та поштових і поштово-телеграфних установ безпосередньо на території півдня України в кінці XVIII – на початку XX ст.

Подальшого дослідження потребують опрацювання матеріалів центральних та обласних архівів України, а також вивчення історіографії проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вигилев А. Н. История отечественной почты / А. Н. Вигилев. – М. : Радио и связь, 1990.
2. Російський державний архів давніх актів м. Москви (далі – РДАДА), ф. 199, спр. 359.
3. РДАДА, ф. 342, оп. 1, спр. 172.
4. РДАДА, ф. 162, оп. 1, кн. 1, спр. 1.
5. РДАДА, ф. 162, оп. 1, кн. 1, спр. 2.
6. РДАДА, ф. 124, оп. 4, спр. 60, 62.
7. РДАДА, ф. 162, оп. 1, кн. 2, спр. 1.
8. РДАДА, ф. 162, оп. 1, кн. 2, спр. 2.
9. РДАДА, ф. 162, оп. 1, кн. 2, спр. 3.
10. РДАДА, ф. 162, оп. 1, кн. 2, спр. 4.
11. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Т. I. / Г. А. Максимович. – Нежин : Типо-Литография насл. В. К. Меленевского, 1913.
12. РДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 74, 75, 76, 77, 80.
13. Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербурга (далі – РДІА), ф. 1289, оп. 1, спр. 93.
14. РДАДА, ф. 229, оп. 2, спр. 48; оп. 3, спр. 26, 136.
15. Максимович Г. Я. Материалы, относящиеся к учреждению почты в Малороссии при гр. Румянцеве-Задунайском / Г. Я. Максимович. – Полтава : Электр. Тип. Г. И. Маркевича, 1914.
16. Стороженко Н. В. Реформы в Малороссии при графе Румянцеве / Н. В. Стороженко // Киевская старина. – 1891. – Т. 34.
17. Историческое обозрение почт в России. Почты в царствование императрицы Екатерины II и императора Павла I. Малороссийские почты // Прибавление к общему циркуляру по главному управлению почт. – 1845. – № 25.
18. РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 74, 93, ч. I.
19. РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 76.
20. Путро А. Пам'ятка української пошти XVIII ст. / А. Путро. // Київська старовина. – 1996. – № 6.
21. Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов // под ред. Н. А. Мальцевой. – Ленинград : Главполитграфпром СССР, 1966.
22. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 26, 28.
23. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 57, 58, 61, 87, 94, 103.
24. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 136, 236, 294.
25. Орехова С. С. Історія розвитку поштового зв'язку у Донецькій області XIX – XXI ст. – дис... канд. іст. наук / С. С. Орехова. – Донецьк, 2006.
26. Положение об устройстве почтовой части 1830 г. 22 октября. – СПб., 1830. – 30 с.
27. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 383, 444, 445.
28. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 3808.
29. РДІА, ф. 1289, оп. 2, спр. 704, 706.
30. РДІА, ф. 1289, оп. 2, спр. 520, 704, 706, 844, 845.
31. РДІА, ф. 1289, оп. 2, спр. 845, 1174.
32. РДІА, ф. 1289, оп. 2, спр. 845, 1019.
33. РДІА, ф. 18, оп. 1, спр. 70; ф. 560, оп. 6, спр. 722, 890, 1012; ф. 565, оп. 14, спр. 1949, 1954.
34. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 3808; оп. 13, спр. 119, 262.
35. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 807, 839, 1249, 3619; оп. 13, спр. 300.
36. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 140; оп. 2, спр. 516.
37. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 1083, 1118, 1141, 1153, 1158, 1163, 1188, 1190, 1280, 1347, 1362, 1363, 1413, 1460, 1496, 1517, 1518, 1545, 1629, 1640, 1709, 1764, 1797, 1837, 1862, 1923, 2198, 2342, 2605, 2661, 2710, 2823, 3249, 3463, 3711, 3748, 3799, 4657; оп.2, спр.153, 212, 314, 349, 744, 784, 906, 1176, 1246, 1300, 1403, 1949, 1954, 1993.
38. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 400, 717, 719.
39. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 668.
40. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 405, 1209, 1210, 2272, 3970; оп. 2, спр. 2856; ф. 107, оп. 1, спр. 18, 520.
41. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр.2421; оп.2, спр.673.
42. РДІА, ф. 107, оп. 1, спр.18, 520.
43. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 1405, 2422, 3373; оп. 2, спр. 675, 680, 2054, 2116, 2146.
44. РДІА, ф. 1289, оп. 12, спр. 102.
45. РДІА, ф. 14, оп. 1, спр. 22, ч. 1; ф. 1289, оп. 1, спр. 2408.
46. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 158, 195, 257, 3970.
47. РДІА, ф. 1289, оп. 2, спр. 665.
48. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 26.
49. РДІА, ф.560, оп.6, спр.53, 454, 1012; ф.565, оп.14, спр.1949, 1954; ф.1289, оп.1, спр.2421; оп.2, спр.1771.
50. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 807.
51. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 839.
52. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 1249; оп. 2, спр. 665.
53. РДІА, ф. 1289, оп. 13, спр. 300.

54. РДІА, ф. 1289, оп. 23, спр. 300.
55. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 2266.
56. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 2846, 2980, 3803; оп. 12, спр. 102; ф. 572, оп. 1, спр. 20.
57. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 2274, 2275.
58. РДІА, ф. 572, оп. 1, спр. 20; ф. 1289, оп. 2, спр. 10, 3118.
59. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 2266, 2980.
60. РДІА, ф. 14, оп. 1, спр. 22, ч. 1; ф. 560, оп. 6, спр. 454; ф. 565, оп. 14, спр. 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954; ф. 1289, оп. 1, спр. 141, 406, 787, 788.
61. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 3793, ч. II; 3794, ч. I; оп. 2, спр. 1.
62. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 571, 1965, 2837, 4805.
63. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 3407.
64. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 673, 932, 948, 2464, 3404.
65. РДІА, ф. 1289, оп. 13, спр. 46.
66. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 785, 936.
67. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 897, 2145, 2423, 3605.
68. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 1961.
69. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 3408.
70. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 3409.
71. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 3410.
72. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 3620.
73. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 3958, 5063.
74. РДІА, ф. 1289, оп. 13, спр. 29.
75. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 1562.
76. РДІА, ф. 1289, оп. 1, спр. 2128.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© І. С. Міронова, 2011

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2011

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАСЛІДКІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ НАУКОВЦІВ У 40-70 РР.

Проаналізовано публікації та дослідження науковців періоду 40-70 рр. стосовно соціального аспекту наслідків Великої Вітчизняної війни та їх роль у подальшому дослідженні названої проблематики.

Ключові слова: дослідження, соціальна проблематика, спеціалізована допомога, відновлення, функціонування.

Проанализированы публикации и исследования ученых периода 40-70 гг., которые прямо или косвенно касаются социального аспекта последствий Великой Отечественной войны и их роль в последующем исследовании названной проблематики.

Ключевые слова: исследования, социальная проблематика, специализированная помощь, восстановление, функционирование.

In article the author analyzes publications and researches of scientists of the period 40-70-s concerning social problematic of consequences of the Great Patriotic War and their role in the subsequent research of the named problematic

Key words: Scientists, social problematic, health service institutions, specialized aid, reorganization, functioning.

На сучасному етапі розвитку історичної науки важко уявити процес дослідження та аналізу будь-яких історичних подій без вивчення існуючого історіографічного доробку. Вивчаючи події Великої Вітчизняної війни та періоду повоєнної відбудови, варто звернути увагу на історіографічний спадок радянських та сучасних вітчизняних науковців. Існуюча історіографічна база хоча в деякій мірі й викликає суперечності в колі сучасних дослідників усе ж не повинна залишатися поза їх увагою.

З початком визволення території України від нацистських окупантів радянськими вченими було розпочато дослідження впливу війни на умови життя, побутовий стан населення республіки та окреслено пропозиції щодо рівня необхідної соціальної допомоги найбільш постраждалим верствам населення республіки. Початкові результати вивчення цієї проблеми спиралися на звіти Надзвичайної державної комісії УРСР, яка була створена для вивчення збитків, нанесених окупантами господарству та життю населення України в усіх областях УРСР.

Виокремлення з поміж інших важливих проблем соціального аспекту наслідків Великої Вітчизняної війни в Україні пояснюється досить суперечливим характером даної проблематики та цілим комплексом уже оприлюдненого матеріалу, який потребує подальшого дослідження та переосмислення. Названу тематику можна умовно розділити на декілька сегментів: умови проживання, забезпеченість товарами першої необхідності та стан здоров'я населення в перші повоєнні роки; необхідна допомога держави

найбільш постраждалим верствам населення, зокрема дітям-сиротам, інвалідам, матерям-одиначкам; робота соціальних служб держави в плані допомоги нужденним; співпраця профспілок та інших громадських об'єднань із державними соціальними структурами.

Дослідження соціального аспекту наслідків війни та окупації для України розпочалося вже в період визволення її території від окупантів та початкового етапу відбудови. Першими його розпочали фахівці, які мали пряме або дотичне відношення до соціальних органів, насамперед, працівники органів освіти, медичних організацій, житлобуду, а також представники органів місцевого самоврядування та компартійних структур. Щоб розпочати відновлювальні роботи, оздоровлення населення, створити для громадян належні умови проживання, необхідно було в першу чергу визначити розміри і характер руйнувань, шкоду, понесені жертви тощо. Залучені до цієї роботи науковці та провідні фахівці різних галузей СРСР та України й виступили авторами опублікованих упродовж 1943-1945 рр. досліджень з даної проблематики. В публікаціях названого періоду було зроблено по суті першу спробу наукового осмислення й аналізу збитків, заподіяних нацистами соціальній сфері, умовам проживання та соціальній захищеності населення, заходів, спрямованих на відновлення на визволеній від окупантів території соціальної сфери, та перших наслідків відбудовних процесів. Позитивним аспектом публікацій було те, що вони мали практичну спрямованість, містили конкретні рекомендації щодо покращення життя населення.

Зазначимо, що в перших публікаціях лише фрагментарно розглядалися окремі чинники наслідків війни в соціальній сфері та першочергові заходи щодо їх ліквідації, які до того ж висвітлювалися в певних допустимих рамках, що було зумовлено умовами воєнного часу та ідеологічними засадами, притаманними тогочасному періоду. Втім видається цілком виправданим бажання авторів перших публікацій з даної тематики підтримати серед населення патріотичний порив, віру в перемогу та впевненість у поверненні до мирного життя.

Початковий етап дослідження окремих аспектів соціальної тематики представлений працями вчених-істориків першого повоєнного десятиріччя. Так, наприклад, спробу проаналізувати тяжкі наслідки війни для мережі дитячих установ УРСР через призму тогочасних орієнтирів зробив С. Х. Чавдаров [1]. Медико-санітарні аспекти впливу війни та повоєнного часу на стан здоров'я і фізичний розвиток неповнолітніх із особливим соціальним статусом було проаналізовано на 1-й (квітень 1946 р.) та 2-й (грудень 1947 р.) Всесоюзних наукових конференціях. На них обговорювалися питання наслідків війни серед дитячого населення, заходи щодо їх ліквідації [2], дитячих інфекцій у воєнні роки [3], а також шляхи мінімізації негативних впливів того історичного часу в окремих областях УРСР [4]. Офіційно окремі аспекти функціонування спецдитустанов у повоєнний період охарактеризував О. М. Філіпов [5]. Вплив негативних наслідків війни, вузькість джерельної бази завадили тогочасним дослідникам забезпечити достатній аналіз питань становища дітей з особливим соціальним статусом.

Упродовж 1943-1945 рр. вийшло чимало газетних публікацій, присвячених відбудові зруйнованих під час війни та окупації об'єктів соціально-побутової сфери, допомоги найбільш постраждалим та нужденним верствам населення – інвалідам, дітям, людям похилого віку, матерям-одиначкам, сім'ям загиблих воїнів та ін. На шпальтах республіканських, обласних та районних газет висвітлювалася участь населення у відбудові закладів соціальної сфери, виявлена ним ініціатива у цій справі. І хоча газетні публікації мали здебільшого інформаційний характер, проте цінність їх у тому, що вони передавали дух часу, містили безліч цікавих фактів, й тим самим становлять неабияку цінність для дослідників.

Перші праці, в яких побіжно висвітлено проблеми повсякдення, почали з'являтися постфактум подій, що розгорталися в країні. Практично по «свіжих слідах» у 1947 р. вийшла книга, підготовлена М. Вознесенським [6], що стала першою спробою наукового аналізу стану економіки СРСР у роки війни. Того ж року з'явилася стаття В. Москвіна [7], в якій з'ясовано проблеми постачання населення продуктами харчування.

У другій половині 1940-х років опубліковано монографії, брошури, статті, в яких висвітлено політику партії, діяльність місцевих рад, громадських організацій у справі підвищення культурного та матеріального рівня трудящих на тлі широкомасштабних відбудовчих процесів.

У перші ж роки після війни було опубліковано ряд статей та брошур про стан і перспективи розвитку сільського господарства та окремі аспекти розвитку соціальної сфери села переважно агітаційно-пропагандистського спрямування.

Труднощі повоєнної відбудови соціально-побутової сфери фактично залишилися поза увагою їхніх авторів. Деякі аспекти цієї проблеми висвітлені у працях С. Щурова та П. Богдашкіна [8], монографії М. М. Грищенка [9], у працях організаторів медичної галузі С. С. Кагана, І. Ф. Кононенка [10]. Перший період у висвітленні соціальної сфери села позначений жорстким впливом сталінських догм, вузькою джерельною базою, агітаційно-пропагандистським характером публікацій.

Прогресивні зрушення в дослідженні окремих аспектів обраної нами для вивчення теми відбулися в середині 1950-х років. Так, наприклад, значно розширилася джерельна база досліджень. Водночас відновлення соціально-побутової сфери колгоспного села зображувалося мажорно, таким що не вимагало великих зусиль від народу і насамперед колгоспного селянства. По-друге, особливо активізувалися дослідження з історико-партійної проблематики. Характерною їх особливістю було проголошення ВКП(б)-КПРС керівною та спрямовуючою силою суспільства. Окремі факти, що стосуються соціальної політики радянської держави на селі, висвітлені в розділах фундаментальних видань, що виходили в цей час [11]. У контексті своїх наукових інтересів дотично до окремих аспектів задекларованої нами теми зверталися М. О. Буцько, М. І. Лавринович, П. І. Денисенко [12], М. В. Коваль [13], А. Ф. Ларін [14]. Загалом період «хрущовської відлиги» характеризувався розглядом ходу відбудови галузей соціальної сфери крізь призму діяльності Комуністичної партії на селі, що обмежувало можливості для осмислення проблематики.

За радянських часів до питань надання допомоги найменш захищеним та постраждалим від війни верствам населення грошима, харчами, одягом та іншими вкрай необхідними в той час речами в контексті досліджень суспільно-політичної діяльності радянського народу [15], профспілок та комсомолу [16] зверталось багато авторів.

Окремим аспектам життя та побуту, матеріальному становищу міського населення УРСР у воєнні та повоєнні роки, діяльності торговельних установ та громадського харчування присвячено фрагменти в розділах 7-го і 8-го томів багатотомної «Історії Української РСР» [17].

У сьомому томі «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945)» М. Коваль чи не вперше у вітчизняній історіографії виокремив матеріально-побутові проблеми населення. Саме цей науковець став піонером, засновником наукової школи дослідження проблем життя та побуту населення Української РСР, ініціював створення спеціального колективного видання.

Дотичні до обраної теми сюжети містять узагальнюючі праці з історії економіки радянської доби [18], а також публікації, в яких проаналізовано перерозподіл державного бюджету і функціонування

економіки в умовах воєнного часу [19]. В контексті нашого дослідження заслугове на увагу і одна зі статей генерала А. Хрульова [20].

Відзначимо, що більшість публікацій висвітленого періоду належали перу партійно-державних працівників різних рангів, відомим ученим, письменникам, які в силу свого публічного життя не мали змоги за допомогою паперу та чорнил описати реальну воєнну ситуацію, в якій опинилися мешканці країни, що, звичайно, ні в якій мірі не зменшує їх значущості для загального доробку праць теми, що досліджуються.

Отже, розгляд та аналіз соціального аспекту наслідків війни розпочалися вже під час самої війни, проте спеціальним предметом дослідження ця тема не стала як для фахових істориків, так і вчених та

провідних фахівців галузі. Публікації тих років відтворювали особливості бачення і розуміння авторами цієї дослідницької теми в рамках тодішньої концепції історії Великої Вітчизняної війни. Її об'єктивне і всебічне дослідження стримувалося відсутністю кваліфікованих кадрів та незадовільними умовами праці дослідників, обмеженістю джерельної бази. Багато матеріалів у силу їх специфічного характеру (про людські втрати та демографічні зміни в складі населення в роки війни, стан матеріального забезпечення різних підрозділів соціальної сфери) виявилися просто недоступними для дослідників. Тож сучасні дослідження даної тематики є надзвичайно актуальними в силу того, що ряд аспектів її донині залишаються нерозкритими.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чавдаров С. Х. Найдемократичніша в світі школа // Радянська школа. – 1947. – № 5.
2. Зборовская Ф. И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации // Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации: труды Первой конференции. 22-24 апреля 1946 г. – М., 1947.
3. Рикман О. О. Детские инфекции в годы Великой Отечественной войны // Медико-санитарные последствия войны: Труды Второй конференции. 17-19 декабря 1946 г.: в 2 т. – М., 1948. – Т. 1.
4. Шкляр Б. М. Мероприятия по ликвидации санитарных последствий войны и оккупации в Днепропетровской области // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды Второй конференции 17-19 декабря 1946 г.: в 2 т. – М., 1948. – Т. 1.
5. Філіпов О. М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. – К., 1957.
6. Вознесенский М. О. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М., 1947.
7. Москвин В. Советская торговля в годы Великой Отечественной войны // Советская торговля за 30 лет. – М., 1947.
8. Щуров С. Электрификация сельского хозяйства в СССР // Народное хозяйство СССР. – Сб. 2. – М., 1948. – С. 364-377; Богдашкін П. Сільська електрифікація України. – К., 1948.
9. Грищенко М. М. Народна допомога школі. – К., 1948.
10. Каган С. С. Основные итоги восстановления здравоохранения в УССР за 1944 год // Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводно-аналитический обзор, составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год. – К., 1947. – С. 156-163; Його ж. Основні досягнення соціалістичної охорони здоров'я в УРСР. – Серія X. – № 21. – К., 1957; Кононенко І. Ф. Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению // Врачебное дело. – 1945. – № 3-4. – С. 97-104.
11. Історія селянства Української РСР : у 2 т. – К., 1967. – Т. 2; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941-1945 рр.: у 3 т. – К., 1968. – Т. 2-3; Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 7; К., 1979. – Т. 8, кн. 1; Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Полтавська область. – К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Дніпропетровська область. – К., 1970 та ін.
12. Буцько М., Лаврінович М. Відродження колгоспного села. – К, 1968; Денисенко П. І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943-1945 рр.). – К., 1968.
13. Коваль М. В. Все для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941-1945 рр. – К., 1970; Його ж. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К, 1977.
14. Ларин А. Ф. Деятельность Коммунистической партии по организации материально-бытового обеспечения населения на освобожденной от немецко-фашистских захватчиков территории Украинской ССР (1943-1945 гг.) : дис. ... канд. ист. наук. – К., 1975; Його ж. До питання про матеріально-побутове постачання населення України (1943-1945 роки) // Український історичний журнал. – 1978. – № 5. – С. 102-106.
15. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР : в 2 т. – К., 1973. – Т. 1. – 280 с.
16. Слуцкий А. Б., Сидоренко В. П. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. – М., 1961; Терлецький В. М. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938-1958 рр.). – К., 1966; Белоносов И. И. Советские профсоюзы в годы войны. – М., 1970; Горлач М. Вірна опора партії комуністів. Профспілки України в боротьбі за здійснення ленінського плану комуністичного будівництва. – К., 1966.
17. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. / голов. ред. кол. : Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та інші. – К., 1977. – Т. 7. – 535 с.; 1979. – Т. 8, кн. 1.
18. Советская экономика в период Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг. – М., 1970.
19. Кравченко Г. Экономическая победа советского народа в Великой Отечественной войне // Военно-исторический журнал. – 1965. – № 4.
20. Хрулев А. Становление стратегического тыла в Великой Отечественной войне // Военно-исторический журнал. – 1961. – № 6.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

«БІЛІ ПЛЯМИ» В БІОГРАФІЇ В. Д. ОТАМАНОВСЬКОГО І ПЕРСПЕКТИВИ АРХІВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ ЇХ УСУНЕННЯ

Біографія видатного українського громадсько-політичного діяча, науковця і організатора науки В. Д. Отамановського рясніє «білими плямами». Автор запрошує істориків до їх дослідження.

Ключові слова: архівні джерела, В. Д. Отамановський, З. Савчук, історична біографістика, «Подільська старовина», «Син України», Харківський медичний інститут.

Биография выдающегося украинского общественно-политического деятеля, ученого и организатора науки В. Д. Отамановского пестреет «белыми пятнами». Автор приглашает историков к их исследованию.

Ключевые слова: архивные источники, В. Д. Отамановский, З. Савчук, историческая биографистика, «Подольская старина», «Сын Украины», Харьковский медицинский институт.

The biography of prominent Ukrainian public figure, scientist and organizer of science V. Otamanovsky contain many unstudied facts. The author calls historians to study them.

Key words: archival sources, V. Otamanovsky, Z. Savchuk, historical biographistic, Kharkiv medical institute.

Біографічні дослідження покликані сприяти відродженню історії і культури України в портретах її видатних діячів. Сьогодні багатьма вітчизняними істориками визнається, що на часі створення загального «Українського біографічного словника» на сучасній науковій основі. Таке завдання слід розглядати як важливий національний пріоритет [1]. Змістом словника мають стати біографії видатних українців усіх часів. До когорти славетних українців, чий імена належить увічнити в УБС, на наш погляд, слід віднести одного із засновників Української Центральної Ради, відомого громадсько-політичного діяча, героя українських національно-визвольних змагань 1917-1918 рр. (зокрема учасника горезвісного бою під Крутами), знаного вченого, фахівця широкого гуманітарного, практично енциклопедичного, спектру – краєзнавця, спеціаліста з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історика науки, бібліографа, видавця і письменника, перекладача і знавця багатьох мов, педагога, організатора науки, просвітянина та освітянина Валентина Дмитровича Отамановського.

Здається, про його життя і діяльність за часи незалежності України вийшло стільки літератури, що біографію В. Д. Отамановського можна вважати цілком відтвореною. Проте, це далеко не так. Насправді детально досліджені тільки декілька (хоча, безумовно, важливих і яскравих) епізодів життя Валентина Дмитровича, пов'язаних з його роботою на Поділлі в 1920-х роках [2; 3; 4; 5; 6; 7; 9 та ін.] і участю в процесі «Спілки визволення України» в

1929-1930 роках [2; 4; 5; 7; 8; 9 та ін.]. Інші ж біографічні відомості бувають «білими плямами».

Метою даної статті є визначення невстановлених або неоднозначно встановлених істориками фактів біографії В. Д. Отамановського, доведення встановленості деяких з них і окреслення перспектив подальшого історико-біографічного пошуку.

Почнемо з місця народження. Звернемося до офіційних документів. До них, зокрема, належить особова справа під назвою «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах» [10], що міститься в архіві Харківського національного медичного університету. В документах справи працівник неодноразово власноруч указав як місце свого народження м. Київ [там само, арк. 2, 4, 33]. А в листі начальника управління Міністерства державної безпеки по Саратовській області (в Саратові В. Д. Отамановський деякий час працював), опублікованому В. Пристайком і Ю. Шаповалом, вказаний «Златополь Киевской области» [8, с. 344]. Нагадаємо, що В. Д. Отамановський мав псевдонім Златополь, що за логікою цілком відповідає відомостям саратовських чекістів про місце його народження.

Ще один факт на підтвердження останньої версії. Наприкінці 1960-х років до Харківського медичного інституту надійшло кілька листів від златопольського (новомиргородського) краєзнавця І. К. Бойка з

проханнями вислати матеріали про В. Д. Отамановського. «Матеріал про нашого земляка пот-рібен для історії міста Златополя», – писав краєзнавець. До речі, декілька слів про самого Івана Кіндратовича Бойка. Він очолював місцевий історико-краєзнавчий музей і працював відповідальним секретарем районної комісії з історії. Сам Златопіль 1959 р. було приєднано до Новомиргорода, а Златопільський район увійшов до складу Новомиргородського району Кіровоградської області. Згідно зі спогадами сучасних новомиргородців директор музею назбирав чимало матеріалів про В. Д. Отамановського. Іван Кіндратович помер 1990 р. А 1991 р. приміщення, де знаходився музей і зберігалися всі напрацювання І. К. Бойка, передали церкві. Її представники повикидали музейні матеріали просто неба. Деякі розібрали місцеві мешканці, а решта загинула [10, арк. 31, 32, 43].

Отже, для златопільців В. Д. Отамановський – земляк. Але більшість дослідників вважає, що він родом із села Яблунівка. В тих краях тоді було чотири Яблунівки: найближчі до тодішнього Златополя – Велика і Мала Яблунівки сучасного Смілянського району Черкаської області (Мала Яблунівка – це взагалі вже частина міста Сміла), друга за відстанню – Яблунівка сучасного Корсунь-Шевченківського району Черкаської області, а найвіддаленіша – Яблунівка сучасного Новоукраїнського району Кіровоградської області. Так от, С. І. Кот, Л. Кароєва та Л. Шпильова вважали, що В. Д. Отамановський народився в Яблунівці на Смілянщині [5, с. 134; 7, с. 3] (хоча пізніше Л. Кароєва змінила свою точку зору на користь Києва [4, с. 157]). В. Верстюк і Т. Осташко пишуть про Яблунівку Чигиринського повіту [2, с. 141]. Але це помилка, тому що смілянська Яблунівка входила до складу Черкаського повіту, а на Чигиринщині жодної Яблунівки не було [11]. С. Гальчак вважає малою батьківщиною В. Д. Отамановського новоукраїнську Яблунівку [3, с. 136], що, зважаючи на її віддалене від Златополя розташування, малоймовірно. На користь смілянської Яблунівки свідчать факти міцних зв'язків родини Отамановських саме зі Смілянщиною: дід і батько працювали на малосмілянській цукроварні [7, с. 13], а Мала Смілянка розташована зовсім поруч з Малою Яблунівкою (навпростець менше одного кілометра). До того ж так звана малосмілянська цукроварня графів Бобринських розташовувалася саме в Малій Яблунівці, а 1895 р. (тобто коли Валентину Отамановському було два роки) згоріла. Сам В. Д. Отамановський у «Моему каятті» 1930 р., на відміну від документів 1958 р., писав, що народився на Київщині, а наприкінці 90-х років його родина переїхала до Києва [там само, с. 20]. Щодо Яблунівки, то її він згадував в «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» 1929 р.: «Пам'ятаю себе в селі Яблунівці Смілянської волості...» [там само, с. 13]. Але ні слова про те, що він там народився, хоча найімовірніше так воно і було.

Відомості про дитячі та молоді роки Валентина Отамановського в істориків в основному збігаються. Розбіжності починаються знову з років поневіряння після засудження по справі «Спілки визволення

України». Відомо, що за вироком В. Д. Отамановський отримав п'ять років позбавлення волі з поразкою в правах на два роки [8, с. 352]. Чи відсидів він весь термін, чи ні? А що було далі?

З. Савчук у дисертації, присвяченій В. Д. Отамановському, стверджує, що він відбув тільки два роки ув'язнення, а потім за рішенням колегії ОДПУ був засланий до Татарської АРСР, де працював у Казанській університетській бібліотеці до 1935 року, а відтоді постійно переїжджав у пошуках нової роботи та щоб уникнути арешту [9, с. 9]. Небога Валентина Дмитровича В. Й. Савицька згадує про п'ятирічне заслання [7, с. 29]. Згідно зі спогадами В. П. Воловика після семирічного ув'язнення та заслання В. Д. Отамановський працював у вищих навчальних закладах Казані, Ташкенту, Краснодару, Сімферополя, Саратова [7, с. 30]. З Казанню, Краснодаром, Сімферополем, Саратовом згодні й інші дослідники. А про Ташкент пишуть тільки двоє – В. П. Воловик і С. І. Кот [5, с. 140]. У В. Верстюка і Т. Осташко згадується також Ленінград (цитуюмо: «У 1934 р. його заарештували вдруге. Після звільнення 26.08.1936 р. оселився в Ленінграді, де викладав в університеті») [2, с. 142]. А Л. Кароєва і Л. Шпильова вважають так: «За вироком 1930 року В. Д. Отамановському випало п'ять років таборів суворого режиму. 1 липня 1934 року він був засуджений вдруге на дворічне заслання до Татарії. Після звільнення 26 серпня 1936 року він деякий час мешкав у Казані. Вченому-історикові вдалось влаштуватись на посаду товарознавця у видавництві і лише згодом перейти до наукової бібліотеки Казанського університету. З 1936 по 1958 рік В. Д. Отамановський, як колишній політв'язень, змушений поневірятись по країні: Казань, Краснодар, Сімферополь, Саратов...» [4, с. 158; 7, с. 5]. С. Гальчак пише про заслання до Татарії одразу по вироку за справою СБУ і аж до 1944 р. [3, с. 136].

На жаль, сторінки життя В. Д. Отамановського в 30-ті – на початку 40-х років поки що точно встановити не вдалося. До особової справи професора в Харківському медінституті тут звертатися не варто, а чому буде пояснено нижче. Звернутися до неї можна, простежуючи життєвий шлях В. Д. Отамановського, починаючи з 1945 р., тому що саме з цього року в ній містяться офіційно завірені копії документів [10, арк. 10]. Документів про вищу освіту в останній особовій справі В. Д. Отамановського взагалі не міститься і, спираючись на неї, не зрозуміло, чи закінчив він Київський університет, як стверджує в документах [там само, арк. 2,4, 33], чи закінчив Віденський, як раніше писав у «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моему каятті», чи так остаточно не закінчив жодного.

Чому у встановленні біографічних даних В. Д. Отамановського не можна повністю спиратися на матеріали його особової справи за останнім місцем роботи? Адже там він виклав їх, як у «Личном листке по учету кадров» [там само, арк. 2–3], так і в «Автобіографії» [там само, арк. 4, 33]. Останніх у справі навіть дві: перша підготовлена для подачі на конкурс, а друга складена вже при оформленні на роботу. Проте особова справа завідувача кафедри латинської мови ХДМІ професора В. Д. Отама-

новського не витримує внутрішньої критики як історичне джерело.

Ряд фактів, що містяться в справі, не викликають жодних сумнівів. Наприклад, особова справа незаперечно доводить, що останні роки свого життя В. Д. Отамановський працював у Харківському медичному інституті, а не в Харківському університеті, як вважають В. Верстюк і Т. Осташко [2, с. 142]. І що помер він не в 1965 р., як вважає С. Гальчак [3, с. 136], а в 1964 р. [10, арк.28, 41]. Проте багато біографічних даних у справі виявилися недостовірними. І саме ті, що були заявлені особисто Валентином Дмитровичем.

Зокрема, В. Д. Отамановський власноруч пише про те, що в 1920-1930 рр. він працював завідувачем відділом рукописів і стародруків у Вінницькому філіалі бібліотеки АН УРСР, а 1930 р. був обраний помічником директора з наукової частини і завідувачем відділом рідких книг наукової бібліотеки Казанського університету. Проте достеменно відомо, що принаймні в 1929-1931 рр. він знаходився в ув'язненні по справі «Спілки визволення України», про що сам писав у опублікованих нині «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моєму каятті» [2, с. 142; 9, с. 9]

Деякі факти зі своєї біографії (і найяскравіші) В. Д. Отамановський приховав. Жодного слова про участь у революційних подіях 1917 р., ані про «Братство самостійників», ані про Центральну раду, одним із засновників якої він був і членом якої обирався. Природно, що нічого про бій з більшовиками під Крутами, в якому брав участь. Про роботу і навчання у Відні – теж мовчання [2, с. 142; 9, с. 9]. Обійшов Валентин Дмитрович увагою і репресії, яким піддавався. А судимість по справі СБУ, яку він не зазначив, була знята посмертно тільки в 1989 р. [9, с. 5].

Отже, поруч з безперечно доведеними фактами, в особовій справі містяться й факти недостовірні. Вони стосуються біографічних даних В. Д. Отамановського, викладених їм особисто в «Личном листке по учету кадров» і «Автобиографии» за період з 1917 до 1931 р. І, навпаки, факти достеменно доведені історичною наукою (політичної діяльності в «Братстві самостійників» і Українській Центральній Раді в 1917-1918 рр., участь в бою під Крутами, дворічна еміграція до Відня, засудження по справі «Спілки визволення України» та ін.) у цих документах відсутні. Використовуючи джерелознавчий метод зіставлення, ми впевнено відзначаємо, що особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту професора В. Д. Отамановського не витримує критики на предмет достовірності.

В умовах радянського ладу, коли виникло це джерело, подібні приховування даних про себе з боку людини, яка замішувала посаду за конкурсом в інституті, були просто приречені на викриття. Біографії науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів ретельно перевірялися КДБ. У кожному виші працював принаймні один (а у вишах з іноземними студентами, яким був ХМІ, й більше) «куратор» від КДБ. І приховати, наприклад, участь у

«контрреволюційних» організаціях, тривале перебування за кордоном або судимість було неможливо. Тим більше, що В. Д. Отамановського «органи» постійно «супроводжували». Про таке свідчить лист начальника управління Міністерства державної безпеки по Саратовській області, датований червнем 1952 р. [8, с.344]. До речі, в Саратові Валентин Дмитрович теж перекручував свою біографію. Про це свідчить доповідь саратовських медиків на міжнародній конференції «Медична професура СРСР», у якій вони використали неправдиві відомості, що їх надав про себе В. Д. Отамановський в Саратовському медичному інституті [12, с.182 – 184].

Отже, тут щось інше. Дозволимо припустити, що між В. Д. Отамановським і «компетентними» органами існувала певна домовленість про нерозголошення деяких «незручних» фактів його біографії. Інших пояснень на сьогодні ми не знаходимо. Але за що такий «подарунок»? За співпрацю? Якщо В. Д. Отамановський працював «сексотом» КДБ, то навіщо начальник Саратовського УМДБ 1952 р. розпочав його подальшу «розробку» *«по підозренню в проведенні організованої антисоветської діяльності и причастности к украинским националистам?»* Припустимо, що й таке могло статися. Але ж тоді в згаданому листі генерал мав указати, що Отамановський був агентом, як він це зробив щодо *«агента Коваленка»*, теж «СВУшника» [там само]. Чому та «розробка» не мала жодних негативних наслідків для Валентина Дмитровича (навпаки, 1956 р. – захист докторської дисертації, 1958 р. – отримання вченого звання професора) [10, арк. 5, 11, 12]? Розгадати цю загадку життя видатного українського революціонера і науковця В. Д. Отамановського можливо допоможе прискіплива робота в архівах ГПУ-НКВС-МДБ-КДБ.

Тепер щодо авторства В. Д. Отамановського пригодницької повісті для юнацтва «Син України», яку 2007 року київське видавництво «Ярославів Вал» видало чомусь під іншою назвою – «Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові» [13]. У післямові, написаній визначним сучасним українським письменником Михайлом Слабошпицьким, стверджується дослівно так: *«Потім у нього [Горя Федіва – І. Р.] з'явився співавтор Вал. Злотополец (на жаль, ми сьогодні навіть не знаємо його повного імені). Наш сучасник, літературний слідопит Андрій Павлишин намагався розшукати в глибині тих драматичних десятиліть якісь згадки про долю Вал. Злотопольця. І пощастило йому з'ясувати зовсім небагато. Вал. Злотополец був у гуртках національної молоді, заснував 1916 року українське видавниче товариство «Вернигора». Разом із юними ідеалістами у складі Студентського Куреня став під станцією Крути до бою з червоними військами, які рвалися до Києва. У тому нерівному бою разом із багатьма поліг його побратим Микола Лизогуб...»*

Свою працю Вал. Злотополец присвятив пам'яті побратима. Він писав: «Друже і брате! В образі Миколи Наливайка стоїш ти мені перед очима. Я не письменник. Я хотів лише відіти часточку Твого невмирущого Духу – ось походження ідеї цього твору».

Як склалася доля самого Вал. Злотополюця – можемо тільки робити припущення. Може, він поліг на полях боїв з незліченими ворогами України. Може, загинув у катівнях ГПУ вже після поразки визвольних змагань. Чи йому пощастило вибратися на еміграцію, і його життя обірвалося там...» [там само, с. 220–221].

У приведеній великій цитаті небагато правди. Не будемо зараз обговорювати питання, хто у кого був співавтором і кому належить головна роль у написанні книги. Це тема окремого літературознавчого дослідження. Хоча для нас безперечно, що пріоритет у написанні належить саме Вал. Злотополюцю, а не І. Федіву, який виконував чисто технічні функції. Вже з цитати видно, що працю присвячено бойовому побратимові саме Вал. Злотополюця і присвяту писав саме він. Ідея твору була його. Так хто ж тоді був головним у авторському дуєті? Але зупинимося на іншому.

Істориками вже безперечно доведено, що під псевдонімом Вал. Злотополюць діяв Валентин Отамановський. Та й сам від неодноразово писав про це в опублікованих нині «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моєму каятті». Хто 1916 р. заснував і очолював видавниче товариство «Вернигора»? Хто бився під Крутами у складі Студентського Куреня і чийм бойовим побратимом був загиблий там Микола Лизогуб? Уже достеменно відомо, що це Валентин Отамановський. Так чому ж так не «пощастило» в пошуках «слідопитові» Андрію Павлишину? Адже, варто було тільки увійти в Інтернет і ввести ключове слово «Злотополюць», а там 62 посилання. Таке «нешастя» більш схоже на недбалість. У результаті молодь отримує перекручену інформацію.

Найбільшу плутанину у факти біографії В. Д. Отамановського вніс Московський краєзнавчий музей «Arts». Причому вніс свідомо. На своєму сайті в Інтернеті він розмістив у російському перекладі (до речі, безграмотному) статті з часопису «Подільська старовина» 1993 р., присвяченого 100-річчю з дня народження В. Д. Отамановського [14]. І наскрізь їх зфальсифікував. Ось тільки деякі «перли» з цього Інтернет-видання: «родился... в 1893 г. на Ростовщине в семье мелкого правительственного чиновника»; «в 1912 году Валентин Отамановский закончил с золотой медалью 5-ю Ростовскую гимназию и этого же года поступил в Ростовский университет» (достеменно відомо, що і гімназія, і університет були київськими); «при московском филиале Всенародной библиотеки России Всероссийской Академии наук открылся научно методический краеведческий центр – Кабинет изучения Подолья» (насправді «Кабинет виучування Поділля» вінницької

філії Всенародної бібліотеки України Всеукраїнської Академії наук); «он был безосновательно привлечен к судебной ответственности по делу Союза освобождения России... – первого большого политического процесса относительно русской интеллигенции периода кровавых сталинских репрессий» (в оригіналі йдеться про справу СВУ); «автор книги «Сын России» (замість «Сина України»); «боролся за политическую, культурную и экономическую независимость России»; «историк городов России», «наиболее детально проанализировал историю Москвы»; «заботился о сохранении старинных зданий Москвы» (нічого такого не було); «способствовал объединению Западной России из УССР jako пьомонтом России» (повна маячня). Замість слова «Україна» всюди поставлено слово «Россия», замість «український націоналіст» – «русский националист». Назви українських міст, пов'язаних із життям і діяльністю В. Д. Отамановського, змінено на російські – Москву, Кострому, Ростов, Челябінськ. На всяк випадок, у тексті навіть гетьмана Юрія Хмельницького обізвав Юрієм Челябінським [там само]. Як то кажуть, це було б смішно, якби не було так сумно. Адже ясно, що таке перекручення фактів розраховано на масового користувача Інтернету – не досить обізнаного в історії молодика, і має на меті виховання його в певному напрямі. Тобто за всією цією дурістю стоїть політичне та ідеологічне замовлення.

Отже, які з фактів біографії В. Д. Отамановського, що неоднозначно трактувалися дослідниками, ми можемо наразі вважати остаточно доведеними, а які ні?

Однозначно, що В. Д. Отамановський останні роки життя працював на посаді завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного університету і помер 10 березня 1964 р. Також цілком однозначно, що саме він був автором пригодницької повісті для юнацтва «Син України». Ймовірніше за все місцем його народження було село Яблунівка Смілянської волості Черкаського повіту Київської губернії. Але для уточнення цього факту необхідно розшукати відповідну метричну книгу. Для відтворення об'єктивних біографічних даних об'єкта нашого дослідження 30-х – першої половини 40-х років слід ретельно попрацювати в архівах ГПУ-НКВС-МДБ-КДБ, по інших джерелах простежити долю його рідних, знайомих і товаришів, історію тих установ, де він працював, або заявляв про це. Таким чином, дослідження інтелектуальної та громадської біографії В. Д. Отамановського не завершено, а майбутніх її дослідників чекає чимало цікавих відкриттів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Онопрієнко Я. І. Віталій Чижко. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – 240 с. / Я. І. Онопрієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 11–12.
2. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : б. в., 2007. – 255 с.
3. Гальчак С. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія / С. Гальчак. – Вінниця : б. в., 2005. – С. 136–138.
4. Кароева Л. Валентин Дмитрович Отамановський / Л. Кароева // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: наукові доповіді та повідомлення. – Х. : б. в., 1997. – Ч. 1. – С. 157–158.
5. Кот С. І. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) / Сергій Кот // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К. – Хмельницький : Рідний край, 1991. – С. 133–142.

6. Малюта О. Отамановський Валентин Дмитрович / Ольга Малюта // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. Сер. «Українські історики». – К. : Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 2006. – Вип. 2. Ч. 3. – С. 165–169.
7. Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / від. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця : б. в., 1993. – 480 с. – (Вінницький обласний краєзнавчий музей).
8. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – 448 с.
9. Савчук З. С. В. Д. Отамановський (1893-1964) – вчений, педагог, організатор науки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / З. С. Савчук ; Українська академія аграрних наук; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2006. – 20 с.
10. Архів Харківського національного медичного університету «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах».
11. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии / Л. И. Похилевич. – К. : тип. КПЛ, 1864. – 763 с.
12. Нуштаев А. И., Завьялов А. И., Якупов И. А. Вклад профессора Валентина Дмитриевича Отамановского в развитие истории медицины и классической филологии / А. И. Нуштаев, А. И. Завьялов, И. А. Якупов // Медицинская профессура СССР. Краткое содержание и тезисы докладов научной конференции. – М. : Издательский дом «Русский врач», 2010. – 280 с.
13. Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові: пригод. повість / Вал. Злотополец, І. Федів ; Післямова М. Слабошпицького ; Худож. В. Харченко. – К. : Ярославів Вал, 2007. – 223 с.: іл.
14. Сайт Московського краєзнавчого музею «Arts» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vinnkraemuz.ru (12.08.2010).

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© І. Ю. Робак, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.02.2011

БІОІСТОРИОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА В ДОРОБКУ В. САРБЕЯ

Проаналізовано біоісторіографічні студії Віталія Сарбея. У дослідженнях історика відтворені багатогранні образи багатьох українських науковців, висвітлено їх творчість, інтелектуальне середовище, а також соціокультурні умови. Предметом розгляду є й вплив суспільно-політичної ситуації в країні на наукову діяльність В. Сарбея, причини складнощів вивчення спадщини українських істориків у радянський період.

Ключові слова: біоісторіографія, персонологічні дослідження, українська історична наука, наукові праці, В. Сарбей.

Проанализировано биоисториографические работы Виталия Сарбея. В исследованиях историка воссозданы многогранные образы многих украинских ученых, отображено их творчество, интеллектуальная среда, а также социокультурные условия. Предметом рассмотрения является и влияние общественно-политической ситуации в стране на научную деятельность В. Сарбея, причины сложностей изучения наследия украинских историков в советский период.

Ключевые слова: биоисториография, персонологические исследования, украинская историческая наука, научные труды, В. Сарбей.

The biohistoriography studios of Vitaly Sarbey are analysed in the article. Many-sided forms of many Ukrainian scientists are reproduced in researches of historian of this direction, their scientific work, intelligence environment, sociocultural terms are shown in a given article. The object of investigation is influence of social and political situation in a country on scientific work Vitaly Sarbey, and also reasons of complications of study of inheritance of the Ukrainian historians in a soviet period.

Key words: biohistoriography, personal investigations, Ukrainian historical science, scientific work, Vitaly Sarbey.

Протягом останніх десятиріч спостерігається підвищення інтересу до біоісторіографії. Чимало досліджень спрямовані на вивчення наукової спадщини вчених, що зробили свій внесок у розвиток історичної науки. При цьому інтерес становить й інтелектуальне середовище, й суспільно-політичне тло, епоха та всі фактори, що впливали на історика-дослідника та результати його наукового пошуку. В межах персонологічної історіографії опубліковано чимало робіт присвячених постатям українських істориків різних періодів, їх творчості та життєвому шляху, цілим історичним школам, теоретичним питанням біографістики й розробка даного напрямку триває надалі.

Визначення місця особистості в історії дозволяє реставрувати перебіг історичного процесу та з'ясувати роль української еліти в різні історичні періоди. Соціокультурні зміни українського суспільства стимулюють пошуки нових відповідей на питання сучасності в минулому. Проте, незважаючи на особливе підвищення інтересу до біоісторіографії на українських теренах в останні десятиріччя, необхідно пам'ятати, що розробка даної тематики відбувалася і в умовах Радянського Союзу. Серед українських істориків, які в радянські часи займалися персонологічною проблематикою й відомий

український дослідник – Віталій Сарбей. У його значному за обсягом науковому доробку чимало праць, присвячених різним персоналіям, інтерес до біоісторіографії був сталим протягом життя. Колеги-науковці відзначали, що він «розширив ... сприйняття, піднявши із забуття десятки імен талановитих істориків, учених, краєзнавців» [2, с. 29]. Загалом, В. Сарбей є автором більше 150 біоісторіографічних публікацій (не враховуючи статей в енциклопедично-довідкових, словникових виданнях). Серед праць, що вийшли вже після смерті науковця, також були персонологічні студії.

Саме з біоісторіографічного дослідження розпочалося професійне становлення В. Сарбея як історика. В ході написання кандидатської дисертації він займався вивченням історичних поглядів О. Лазаревського, й розгляд цієї теми не полишив надалі. Починаючи з другої половини 1960-х рр., інтерес В. Сарбея до проблем особи в історії та біоісторіографії значно зріс. Так, до кінця першої половини 1960-х рр. його увага спрямовувалась на досить традиційні для радянської історіографії постаті – Б. Хмельницького, Лесі Українки, Т. Шевченка. Пізніше список персоналій розширився, крім раніше названих у дослідницьке коло потрапляють не менш тоді згадувані А. Луначарський, В. Вакар,

П. Мойсеєнко, Л. Кнунянц, В. Бонч-Бруєвич, Г. Кржижановський, О. Розмирович, Б. Жаданівський, М. Кибальчич, А. Бебель, О. Шліхтер, А. Іванов, М. Ольмінський та інші діячі, імена яких пов'язувались із революційною боротьбою. Окремі роботи були присвячені М. Чернишевському, О. Герцену, Т. Грановському, В. Короленку. Разом із тим, починаючи з другої половини 1960-х рр., з'являються студії В. Сарбея про М. Аркаса, В. Іконнікова [34], А. Кримського, О. Левицького, Г. Сковороду [28; 31], В. Тарновського [21], О. Єфименко [12], О. Янату [13], В. Вернадського [15]. В низці публікацій розглядалася творчість М. Костомарова [25; 30], М. Драгоманова [19; 22], І. Срезневського [4; 27], І. Франка [35]. Наприкінці 1980-х рр. була опублікована низка статей про М. Грушевського. Ставлення дослідника до цього історика зазнало змін, від критичного у 1960-х – першій половині 1980-х років до визнання його історичної концепції в 1990-х роках. Перегляд В. Сарбеєм попередніх уявлень про М. Грушевського пов'язаний зі змінами суспільно-політичної ситуації, послабленням контролю за дослідниками. Найбільше біоісторіографічних студій науковця вийшло друком у 1990-х роках.

У залежності від часу створення всі персоніологічні праці В. Сарбея можна поділити на дві великі групи – створені в часи існування України в складі СРСР та за часів незалежності. Специфіка історичних робіт радянського періоду була зумовлена існуванням системи контролю за гуманітарною сферою та фактичним її підпорядкуванням ідеологічним завданням, які висувалися партійними структурами. Труднощі в науковців викликали дослідження спадщини цілого ряду відомих українських особистостей. Яскравим прикладом може слугувати докторська дисертація В. Сарбея «Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України», коли використання праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна дало можливість науковцю, хоч і не в повному обсязі, дослідити праці М. Костомарова, М. Драгоманова, О. Єфименко, О. Лазаревського, О. Левицького, М. Зібера, С. Подолінського, М. Павлика, М. Максимовича, І. Луцицького та інших видатних діячів української історії. При цьому, особлива увага приділялася з'ясуванню відповідності ідеям марксизму-ленінізму, аналізу хибних та прогресивних думок українських істориків у контексті марксистської ідеології. З іншого боку, тоді не було іншого способу для викладу та популяризації основних положень праць українських істориків, особливо «дожовтневого періоду». Втім посилення на «основоположників», висвітлення проблем у межах дозволеного не убезпечило В. Сарбея від критики. Його звинувачували в надмірній увазі та некритичному ставленні до ряду представників української інтелігенції [38, с. 147] тощо. За це, а також інші «методологічні помилки» був перенесений захист докторської дисертації на рік (з 1971 р. на 1972 р.), а пізніше, вже після захисту, В. Сарбей більше чотирьох років очікував затвердження наукового ступеня (22 жовтня 1976 р.).

Були й інші приклади. Так, наприкінці 1960-х років Л. Москвич (під керівництвом В. Сарбея виконував кандидатську дисертацію) віднайшла архівні документи про фактичне та офіційне президентство О. Левицького в Українській академії наук. Разом із В. Сарбеєм вони звернулися до керівництва АН УРСР та Інституту історії за дозволом опублікувати цю інформацію. Результатом став наказ припинити підготовку кандидатської дисертації «Історичні погляди О. І. Левицького» Л. Москвич [1, с. 149], який яскраво продемонстрував небажання контролюючих структур, розширювати відомості про цього відомого українського історика.

В одній зі своїх публікацій кінця 1980-х років, В. Сарбей, аналізуючи процеси, що мали місце в радянській історичній науці, відзначав, що тоді було складно займатися вивченням персоналій. Він наголошував, що насаджувалася безлика історія, активно використовувалися терміни «трудящі маси», «народні маси», що призводило до знеособлення реального історичного процесу, фактично зводилася нанівець активна роль людського фактору [3, с. 67]. При цьому відзначав, що ключове значення в такій ситуації відіграв підручник сталінських часів «Короткий курс історії ВКП(б)», де стверджувалося, що виклад історії партії має відбуватися за основними ідеями марксизму-ленінізму, а не навколо історичних осіб. Це повною мірою відобразилось і на висвітленні історичних процесів в Україні. Офіційно дозволені для обнародування персоналії учасників були зведені до мінімуму, при цьому виклад життя і діяльності окремих особистостей нівелювався, схематизувався, через що роль одних в історії перебільшувалася, інших – применшувалася. Сам В. Сарбей зазначав, що у ряді випадків він особисто оминав коло персоналій, тому що спрацювала автоцензура [3, с. 68].

Починаючи з кінця 1980-х років, у В. Сарбея з'являються роботи, в яких були здійснені обережні спроби відійти від категоричних тверджень щодо ряду особистостей. Він висловив думку, що заборони, офіційні та напівофіційні обмеження призвели до ажіотажу навколо імен багатьох суспільно-політичних, культурних і наукових діячів [23, с. 114]. У свою чергу, науковець вказував, що основу будь-яких публікацій, схвальних чи-то критичних не повинен становити однобічний і поверховий матеріал.

Студії В. Сарбея з біоісторіографії різноманітні за своїм характером. Він активно готував статті для енциклопедичних, словникових, довідникових видань (всього більше 180), створював статті до дат із дня народження, розглядав окремі аспекти діяльності, маловідомі сторінки з життя і творчості, вводив у обіг нові джерела, що поглиблювали розуміння ролі й значення діяльності певної особистості, її поглядів тощо. У доробку В. Сарбея також були праці про колег – І. Гуржія, Ф. Лося, А. Санцевича, Є. Склярєнка, де дослідник наводив власні спогади, маловідомі факти.

Неможливо, аналізуючи персоніологічні праці В. Сарбея, оминати студії про О. Лазаревського. Коли науковець зайнявся вивченням історичних поглядів О. Лазаревського, біоісторіографічна тематика не була популярною. Скоріше виключенням були

дисертації про М. Костомарова [8] та Т. Шевченка [37] (початку 1950-х рр.), М. Драгоманова [6] та О. Єфименко [36] (1960-х рр.), М. Костомарова [7] (початку 1970-х рр.). До речі, вивчення подібних українознавчих тем стало можливим завдяки статті, опублікованій у журналі «Вопросы истории» в 1955 р., де поряд з іншими порадами, які давалися історикам України, наголошувалось на необхідності вивчити всю спадщину, і не оминати праці таких істориків-професіоналів, як Костомаров, Максимович, Антонович, Лазаревський, Багалій, Єфименко [39, с. 61]. Досліджуючи праці О. Лазаревського, В. Сарбей підкреслював їх надзвичайну насиченість документальними матеріалами, значення як напівархеологічних видань, адже більшість використовуваних ним джерел загинули [26, с. 7]. Учений порушував питання про перевидання праць О. Лазаревського. Після захисту кандидатської дисертації «Історичні погляди О. М. Лазаревського» в 1958 р. та видання на її основі монографії В. Сарбей не втратив інтересу до теми. І надалі, за його авторством, публікувалися статті про О. Лазаревського в енциклопедичних виданнях, періодиці. Ці роботи були різними за характером – науково-популярні, публіцистичні. Однією з найбільш цікавих є стаття 1995 р. про О. Лазаревського. В ній В. Сарбей фактично розкриває власні підходи до вивчення історії України [32]. Дослідник обстоював думку, що використання державницької концепції як основи висвітлення історичного процесу, поширення елітарних теорій, призводить до «ідеалізованого зображення освічених (в окремі періоди – і правлячих) верств українського народу» [32, с. 9]. Посилаючись на роботи О. Лазаревського, він доводив, що в часи Гетьманщини на українських землях панували не демократичні засади, а «корупція, деспотизм і беззаконня» козацької старшини, яка прагнула матеріальної наживи [32, с. 11]. Саме з діяльністю козацької старшини дослідник пов'язував друге закріпачення селянства. В. Сарбей наголошував на актуальності ідей О. Лазаревського, їх виваженості та обґрунтованості [32, с. 12]. Й особливо близьким йому було обурення історика романтизованою історіографією, яка ідеалізовано зображувала освічені, правлячі верстви. Тенденція критики старшинської верхівки, викриття корисливих мотивів її дій проходила через усю науково-творчу спадщину О. Лазаревського, а В. Сарбею імпонував саме такий «народний погляд на Гетьманщину». Негативно ставлячись до елітарних теорій, він наголошував, що в центр історичного дослідження необхідно ставити народні маси [32, с. 16].

У працях В. Сарбея різних часів оцінки щодо О. Лазаревського багато в чому збігаються: 1) наголошував на значенні творів О. Лазаревського як археографічних джерел; 2) підкреслював альтернативність історичної концепції О. Лазаревського «романтизовано-ідеалістичній історіографії», де виклад історії відбувається з точки зору інтересів селянства та козацтва – більшості, а не лише політичної еліти; 3) концепцію історії Гетьманщини О. Лазаревського вважав найближчою до реальних подій; 4) наголошував на великому впливі на становлення, формування поглядів О. Лазаревського,

Т. Шевченка. Досвід вивчення поглядів О. Лазаревського вплинув на погляди дослідника, сформувався стійкий інтерес до біоісторіографії, кількість розроблених ним персоналій постійно збільшувалася. Він також перейнявся народницьким баченням історії України, розділив критичне ставлення О. Лазаревського до української еліти.

Окремо, необхідно зупинитися на біоісторіографічних працях В. Сарбея 1990-х років. У цей період виходили його роботи, присвячені М. Аркасу, Є. Болховітінову, І. Борщаку, М. Грушевському, М. Драгоманову, М. Зіберу, М. Костомарову, П. Кулішу, О. Лазаревському, А. Лебединцеву, О. Левицькому, Я. Марковичу, М. Могилянському, І. Пулюю, В. Тарновському, Лесі Українці, І. Франку, Т. Шевченку, Д. Яворницькому, М. Яворському, О. Янати та ін.

Персонологічні праці В. Сарбея 1990-х років репрезентували українських діячів із різних ракурсів, серед них слід виділити такі: 1) як поборників української національної ідеї; 2) як учасників українського національного руху; 3) в контексті неприйняття їх ідей в умовах УРСР, відображалися переслідування низки діячів радянською владою (зокрема О. Левицького, М. Могилянського, Д. Багалія, М. Грушевського). Частина публікацій носили джерельний характер – публікувалися нові дані чи маловідомі сторінки з життя українських істориків, друкувалися нові документи, невідомі твори, наприклад, О. Левицького [9; 10], М. Могилянського [5], М. Аркаса [11], М. Костомарова [14] та ін. Життєвий шлях та діяльність кожної окремої особистості В. Сарбей розглядав у контексті суспільно-політичної, культурної ситуації, розвитку історичної науки, в інтелектуальному середовищі. Науковець відображав дружнє та професійне спілкування, яке відбувалося між різними діячами, надавав можливість з'ясувати взаємовпливи на розвиток поглядів та переконань.

В. Сарбей, який обстоював необхідність розгляду історії України з точки зору народницького підходу, особливу увагу звертав на подібні міркування у творчості, не лише О. Лазаревського, а й інших українських діячів, зокрема М. Грушевського, О. Левицького. Так, він підкреслював, що О. Левицький як послідовний прихильник народницького напрямку в українській історіографії розглядав народні маси як дійсний суб'єкт історичного процесу [10, с. 77; 20, с. 51].

Також у 1990-х роках дослідник звернувся до проблем українського націотворення. Аналізуючи процеси української історії XIX – початку XX ст., він звертався до тих особистостей, які прагнули та сприяли утвердженню української національної ідеї та національної свідомості у народному середовищі. В його публікаціях окремо в цьому контексті згадувалися та високо цінувалися історичні праці О. Левицького, М. Аркаса, М. Костомарова, М. Грушевського, М. Драгоманова, С. Зібера та ін. В. Сарбей підкреслював важливість тверджень М. Костомарова про українців («малоросів») як окрему самостійну націю, його боротьбу за піднесення суспільно-політичної, громадської та освітньо-культурної ролі

української мови [14, с. 54]. Науковець зауважував, що М. Драгоманов першим наважився сказати правду щодо нехтування національними правами українського народу з боку не лише відвертих реакціонерів, а й діячів всесвітнього робітничого, а також польського і загальноросійського визвольного рухів, які не помічали існування українського народу як окремого етносу [24, с. 64].

У роботах персоніологічного характеру 1990-х років В. Сарбей висвітлює діяльність ряду українських діячів, відходячи від канонів радянської історіографії, демонструє, як викривлено формувалися їхні образи та пояснює головні причини, що призвели до ситуації, коли імена багатьох істориків, їх діяльність і творчість зазнали забуття. В. Сарбей указував, наприклад, що в радянській історіографії створювався образ М. Зібера «як слухняного учня К. Маркса, спроможного лише на популяризацію економічного вчення останнього ... з помилковими трактуваннями, ... бо був далеким від оволодіння марксизмом...». Насправді ж М. Зібер, сприймаючи чи спростовуючи окремі положення, аналізував праці К. Маркса, популяризував усе в них раціональне [29, с. 81]. Важливими причинами до критики за радянських часів М. Драгоманова дослідник називав: його неприйняття та заперечення будь-якого державного централізму, оскільки бачив у ньому засіб соціального і національного поневолення мас правлячою диктатурою [24, с. 62]; пропозиція відмовитись від уживання централістичної термінології, яка пропагує великоросійську винятковість; заперечення «єдності Росії», «єдності російського народу», бачення облаштування майбутньої держави як федерації; ідеї громадського соціалізму тощо. Практично повного заперечення зазнала історична концепція М. Грушевського, в якій обстоювався окремішний, самостійний та самобутній розвиток України.

У результаті невідповідності змісту праць ряду істориків офіційній радянській історіографії щодо розвитку історії України, їх постаті зображувались у декількох варіантах – або як такі, що не змогли досягнути ідей марксизму-ленінізму, або як

фальсифікатори, що свідомо неправдиво відображали історичний процес. Окремих діячів (саме їхню історичну діяльність) просто обходили увагою. Як приклад, В. Сарбей наводить прізвище М. Аркаса та його працю «Історія України-Руси», його ім'я як історика та громадського діяча офіційна пропаганда взагалі намагалася цілком викреслити з історичної пам'яті українського народу [11]. Він незаслужено зазнав забуття. Подібна ситуація виникла з О. Левицьким [9; 10; 16; 17]. Не відповідними дійсності В. Сарбей називав чимало характеристик українських діячів, які стали офіційними в радянські часи, зокрема портрет Д. Багалія, що поставав як «дволикий Янус, який суміщав у своїй особі як буржуазно-ліберального, так і радянського вченого» [18] тощо.

Роботи В. Сарбея біоісторіографічного, персоніологічного характеру, як і весь його науковий спадок, протягом життя зазнав чимало змін у залежності від тих подій, що відбувалися в країні, історіографічної ситуації. Втім праці всіх років є ґрунтовними, наповненими серйозним фактичним матеріалом, мають чимало цікавих висновків. Зрозуміло, що умови, в яких створювалися роботи даної тематики, впливали на їх зміст, висновки, узагальнення.

Проте, на нашу думку, значне збільшення біоісторіографічних розвідок В. Сарбея у 1990-х роках наочно демонструє потяг дослідника до розробки подібних питань, а також прагнення вільно висловити власні думки, позиції. У персоніологічних роботах дослідника, особливо останнього десятиріччя діяльності, формувалися багатогранні образи української історії. Це вдавалося науковцю завдяки залученню різних джерел (у тому числі не актуалізованих, власних спогадів), поданню особистостей через спілкування з іншими, творчість, діяльність, у зв'язку та на фоні сучасних йому історичних подій, ставленні до них тощо. Серед робіт, підготовлених В. Сарбеем, що вийшли вже після його смерті, є праці біоісторіографічного характеру, остання віднайдена нами стаття вийшла друком у 2005 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заремба С. З. [рецензія] / С. З. Заремба // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 149–151. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848-1922 рр.). Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – К., 1998. – 151 с.
2. Заремба С. З. Грані діяльності В. Г. Сарбея / С. З. Заремба // Сарбейські читання: тези виступів всеукраїнського «круглого столу». – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С. 27–33.
3. Кондуфор Ю. Ю. Моральний потенціал більшовизму / Ю. Ю. Кондуфор, В. Г. Сарбей // Комуніст України. – 1989. – № 1. – С. 66–73.
4. Крюков А. В. Ще раз про «Запорожскую старину» І. І. Срезневського / А. В. Крюков, В. Г. Сарбей // Народна творчість і етнографія. – 1978. – № 6. – С. 47–58.
5. Курас Г. М. Михайло Могиланський і його недрукована розвідка про М. Коцюбинського / Г. М. Курас, В. Г. Сарбей, Г. П. Степанець // Слово і час. – 1990. – № 12. – С. 48–62.
6. Лукеренко В. Л. Філософские взгляды М. Драгоманова: автореф. дис. ... канд. философских наук / В. Л. Лукеренко. – К., 1963.
7. Пинчук Ю. А. Н. Н. Костомаров как историк Украины: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 / Ю. А. Пинчук. – К., 1971. – 26 с.
8. Полухин Л. К. Формирование исторических взглядов Н. Н. Костомарова: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л. К. Полухин. – К., 1951. – 23 с.
9. Сарбей В. «Великий майстер наукової праці та художньої творчості» / В. Сарбей, Л. Москвич // Вісник НАН України. – 1998. – № 11–12. – С. 13–23.
10. Сарбей В. Академік Орест Левицький / Віталій Сарбей, Лілія Москвич // Київська старовина. – 1998. – № 6 – С. 74–93.

11. Сарбей В. З недрукованої спадщини Миколи Аркаса / Віталій Сарбей // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 35–39.
12. Сарбей В. З поглядом у прийдешнє / Віталій Сарбей // Радянська освіта. – 1968. – 4 травня. – С. 3.
13. Сарбей В. Один з фундаторів української радянської науки (з приводу архівної знахідки про О. А. Янату) / В. Сарбей // Архіви України. – 1969. – № 3. – С. 32–37.
14. Сарбей В. Передмова до публікації: Николай Костомаров «О преподавании на южнорусском языке. Мысли южнороса» / Віталій Сарбей // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 53–57.
15. Сарбей В. Перший Президент / Віталій Сарбей // Вітчизна. – 1969. – № 12. – С. 174–181.
16. Сарбей В. Слово про академіка Ореста Левицького / Віталій Сарбей, Лілія Москвич // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 121–123.
17. Сарбей В. Учений з роду Левицьких / Віталій Сарбей, Лілія Москвич // Наука і суспільство. – 1990. – № 6. – С. 27–29.
18. Сарбей В. Г. Академік АН УРСР Д. І. Багалій (До 125 річчя з дня народження) / В. Г. Сарбей, В. В. Кравченко // Український історичний журнал. – 1982. – № 11. – С. 154–158.
19. Сарбей В. Г. Антицарська публіцистика М. П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленізму / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 23–36.
20. Сарбей В. Г. Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О. І. Левицького / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 49–58.
21. Сарбей В. Г. До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1967. – № 4. – С. 118–121.
22. Сарбей В. Г. До питання про взаємини М. П. Драгоманова з діячами марксистської групи «Визволення праці» / В. Г. Сарбей // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1972. – Вип. 5. – С. 72–82.
23. Сарбей В. Г. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 114–126.
24. Сарбей В. Г. До поглядів Драгоманова на національне питання / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 60–70.
25. Сарбей В. Г. Знайомство В. І. Леніна з творами М. І. Костомарова / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1967. – № 5. – С. 72–76.
26. Сарбей В. Г. Исторические взгляды А. М. Лазаревского: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 / В. Г. Сарбей. – К., 1959. – 15 с.
27. Сарбей В. Г. І. І. Срезневський – історик України / В. Г. Сарбей, А. В. Крюков // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 138–144.
28. Сарбей В. Г. Історичні погляди Г. С. Сковороди (До 250-річчя від дня народження) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1972. – № 11. – С. 54–62.
29. Сарбей В. Г. Микола Зібер у контексті своєї і нинішньої епохи / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 79–82.
30. Сарбей В. Г. Н. И. Костомаров в историографическом наследии К. Маркса / В. Г. Сарбей, Е. С. Шаблювский // Вопросы истории. – 1967. – № 8. – С. 49–59.
31. Сарбей В. Г. Над творами великого просвітника. До 250-річчя від дня народження Г. С. Сковороди / В. Г. Сарбей // Вітчизна. – 1972. – № 12. – С. 201–204.
32. Сарбей В. Г. Науково-творча спадщина О. Лазаревського сьогодні / В. Г. Сарбей // Історія і теорія історичної науки та освіти. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 1995. – Вип. 1. – С. 7–19.
33. Сарбей В. Г. О. І. Левицький – президент Української Академії наук / В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. – С. 97–102.
34. Сарбей В. Г. Один з перших істориків-академіків АН УРСР (до 125-річчя з дня народження В. С. Іконнікова) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1966 – № 12. – С. 130–132.
35. Сарбей В. Г. Про деякі аспекти історичних поглядів І. Я. Франка / В. Г. Сарбей, С. М. Шевченко // Український історичний журнал. – 1981. – № 8. – С. 75–82.
36. Скаун О. Ф. Исторические взгляды А. Я. Сфименко : автореф. дис. ... канд. ист. наук / О. Ф. Скаун. – Харьков, 1968. – 22 с.
37. Спицкий В. Е. Тарас Григорьевич Шевченко – великий революционер-демократ : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. Е. Спицкий. – К., 1951. – 19 с.
38. Шморгун П. М. [рецензія] / П. М. Шморгун // Український історичний журнал. – 1973. – № 3. – С. 147–148. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К. : Наукова думка, 1972. – 286 с.
39. Яремчик В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-х – початку 1970-их років / Віталій Яремчук // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 18. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 59–98.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
 Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ МІЛІЦІЇ 1920-Х РОКІВ

Проаналізовані та класифіковані архівні документи з історії харківської міліції, які знаходяться у фондах Державного архіву Харківської області та Центрального державного архіву вищих органів влади. На основі проведеного аналізу виділено кілька основних груп архівних джерел, а саме документи вищих партійних та державних органів, міліцейські звіти, доповіді, оперативно-інформаційні зведення, статистичні матеріали тощо.

Ключові слова: міліція, карний розшук, правоохоронні органи, організована злочинність, бандитизм.

Проанализированы и классифицированы архивные документы по истории харьковской милиции, находящиеся в фондах Государственного архива Харьковской области и Центрального государственного архива высших органов власти. На основании проведенного анализа выделено несколько основных групп архивных источников, а именно документы высших партийных и государственных органов, милицейские отчеты, доклады, оперативно-информационные сводки, статистические материалы и др.

Ключевые слова: милиция, уголовный розыск, правоохранительные органы, организованная преступность, бандитизм.

In given article is realized attempt to analyse and classify the archive documents on histories Kharkov to militias, residing in funds of the State archive Kharkov oblast and Central state archive of the supreme authorities. On the grounds of called on analysis, author to manage to select several main groups of the archive sources, as follows documents high party and state organ, militia reports, operative-information summaries, statistical material and others.

Key words: the militia, criminal search, law-enforcement organs, organized criminality, banditry.

Повноцінне існування сучасного суспільства неможливо представити без правоохоронних органів, які забезпечують дотримання законності і охорону громадського правопорядку. Проблеми історії правоохоронних органів та їх протидії злочинності неодноразово викликали науковий інтерес дослідників як у радянські часи [1–4], так і у незалежній Україні [5–8]. Проте, про вичерпне дослідження даної тематики говорити зарано. У радянський період висвітлення багатьох аспектів історії правоохоронних органів було занадто заідеологізованим, дослідники не мали доступу до багатьох важливих архівних документів, що зберігалися у спецховищах. Зміна парадигм, що відбулася після досягнення незалежності України, дозволила науковцям більш широко використовувати матеріали, до яких вони раніше не мали доступу. Але упорядкування та систематизація архівних джерел з історії міліції, до сьогодні залишається недостатньою і потребує подальшого удосконалення.

Одним з найбільш цікавих та насичених подіями періодів існування української міліції стали 1920-ті роки – час її становлення, який співпав з грандіозним експериментом більшовиків у суспільно-політичному та соціально-економічному житті країни, що отримав назву нової економічної політики (НЕП). Враховуючи той факт, що на цьому етапі столицею УСРР був Харків, дослідження саме особливостей розвитку харківської міліції, яка ставала першим полігоном для

випробувань багатьох нововведень більшовиків у цій сфері, набуває особливої актуальності.

У даній статті, автор ставить на меті проаналізувати та класифікувати за певними ознаками найбільш типові документи з історії харківської міліції, що були виявлені ним під час роботи в Державному архіві Харківської області (ДАХО) та Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВО).

У ДАХО чималий інтерес представляють документи з фондів губернської та повітової постійних військових нарад щодо боротьби з бандитизмом, губернського відділу ДПУ, управлінь губернської, окружної, повітових, районних, робітничо-селянських міліцій [9–13]. У фондах управлінь міліції відклалися накази та циркуляри вищих установ про розшук злочинців, припинення слідчих справ, особові справи робітників, списки осіб, які оголошені у розшуку.

На особливу увагу заслуговують документальні матеріали, що знаходяться у фондах Р-563 Управління Харківської губернської робітничо-селянської міліції і розшуку та Р-564 – Харківського окружного управління робітничо-селянської міліції. Хронологічно, документи цих фондів охоплюють 1919-1930 рр., що дає змогу з'ясувати не тільки особливості діяльності харківської міліції під час НЕПу, але й виявити ті зміни, що відбувалися в структурі правоохоронних органів на початку 1920-х років, коли додалися

наслідки надзвичайних станів, викликаних Громадянською війною, та в кінці десятиліття, коли країна пристосовувалась до нових реалій, пов'язаних з переходом до політики форсованої індустріалізації та суцільної колективізації сільського господарства.

Ознайомлення з архівними справами, представленими в зазначених фондах, надає найбільш повне уявлення як про організаційні зміни в структурі харківської міліції, так і про основні напрямки її діяльності у справі протидії загальнокримінальній злочинності. Так, завдяки роботі з матеріалами 563-го фонду, автором було з'ясовано, що з 1923 р. стала помітна тенденція до стійкого зниження кримінальних злочинів. Більш ніж у два рази знижується рівень пограбувань та вбивств, суттєво зменшується кількість крадіжок, що було свідченням, як загальної нормалізації криміногенної ситуації в республіці у зв'язку з подоланням руйнівних наслідків світової та громадянської воєн, так і укріпленням міліцейсько-пошукового апарату губернії, зростанням професіоналізму його співробітників. Рішуча боротьба працівників харківського губрозшуку з озброєними бандами дала свої наслідки. Протягом 1923-1924 рр. була ліквідована більшість озброєних банд. Точні і докладні відомості про бандитські напади на населені пункти Харківської губернії містилися в щотижневих інформаційних зведеннях [12, спр. 324, арк. 11].

Низка справ цього ж фонду об'єднує матеріали, що торкаються важливої проблеми взаємодії харківських правоохоронців з місцевим населенням. Саме це, в багатьох випадках ставало запорукою успішного розкриття тих чи інших злочинів. Так, 13 вересня 1921 р. у наказі управління Харківської губерньської міліції приводилася копія звернення Головміліції до всіх громадян УСРР. Усім громадянам, що мешкають на території УСРР, пропонувалося про всі події кримінального характеру, як: убивства, розбої, грабежі, крадіжки і інші злочини, доводити до відома кримінально-пошукової міліції по можливості відразу ж по вчиненні злочину. Кримінально-пошукова міліція тепер була заснована на всій території УСРР при кожному губернському, повітовому, районному, лінійному й обласному управлінні радянської робітничо-селянської міліції. В усіх управліннях на той час були представники кримінально-розшукової міліції [11, спр. 38а, арк. 77].

На відміну від сучасності, міліції 1920-х років, крім безпосередньої боротьби зі злочинним світом і охорони громадського правопорядку, доводилося вирішувати ще цілу низку різнопланових завдань. Зокрема, на міліцейські органи покладалася і контроль за санітарно-епідеміологічним станом у місті та губернії. Згідно з наказом по радянській робітничо-селянській міліції Харківської губернії № 38 від 18 червня 1921 р. з метою створення постійного чинного органу із спостереження за санітарним станом усіх населених пунктів губернії був організований санітарно-адміністративний відділ із відповідним штатом. Санітарно-адміністративний відділ при Губміліції являв собою апарат, що повинен був швидко і точно проводити в життя всі необхідні санітарні заходи, застосовуючи відповідний тиск з допомогою стройових чинів міліції.

Санітарно-адміністративний відділ був виконавчим органом наркомздраву і чрезсанкому, який систематично спостерігав за чистотою вулиць, майданів, подвір'їв, місць виготовлення і продажу харчових продуктів тощо. Очолював санітарно-адміністративний відділ губміліції начальник, що був помічником начальника губерньської міліції. На посади санітарно-адміністративного відділу до санітарних наглядачів уключно могли бути призначені тільки особи зі спеціальною медичною освітою або ті, що прослухали спеціальні санітарні курси. Всі протоколи і заяви на осіб, які не виконували розпоряджень влади по санітарній частині, направлялися для винесення адміністративного стягнення по повітах – начальнику повітової міліції, по місту Харкову-начальнику губерньської міліції.

У липні 1921 р. у зв'язку з епідемією холери наказом відділу управління губвиконкому ставалося в найсуворіший обов'язок усієї міліції міста Харкова і губернії надавати всебічну негайну допомогу і сприяння всім медичним установам, що ведуть боротьбу із захворюванням [11, спр. 38а, арк. 49]. І це лише один з багатьох прикладів нетипового застосування правоохоронних органів.

З часом, такий стан речей почав викликати невдоволення міліцейського керівництва. Автору вдалося переконатися в цьому, ознайомившись зі зверненням голови Харківської губміліції і розшуку Олійника від 4 червня 1925 р. до начальника міліції і розшуку республіки, в якому він наголошує на тому, що правоохоронні органи змушені були прийняти на себе низку обов'язків, що не мають прямого відношення до функцій міліції.

З метою розвантаження органів міліції і розшуку від зайвої, а іноді і не властивої для них роботи начальник губміліції і розшуку просив клопотати перед відповідними центральними органами про зняття з міліції таких обов'язків, як проведення дізнань по лісокражах, по цивільних справах, заходів щодо виконавчих листів судових органів, вручення судових повісток, видачу різноманітних довідок, стягнення штрафів за безквитковий проїзд на залізницях, а також митної пені, дрібні судові стягнення до 10 рублів, виклики громадян до органів ДПУ [11, спр. 58, арк. 169–170]. На жаль, автору не вдалося виявити документів, які б розкривала реакцію республіканського міліцейського керівництва на цю доповідь.

Доповненням до загальної картини стану харківської міліції в досліджуваній період, можуть слугувати матеріали фондів губерньського трибуналу, його Сумського відділення, концентраційного табору і слідчої в'язниці, де знаходяться карні справи, вироки судових засідань, особові справи співробітників та в'язнів [14–15].

При роботі з матеріалами ЦДАВО увага автора, головним чином, була зосереджена на документах, що знаходяться у фондах НКВС УСРР та Головного управління міліції УСРР [16–20]. Зокрема досить широко представлені звіти про становище в повітах Харківської губернії, які регулярно надходили до Головного управління міліції (ф. 5, оп. 1, спр. 1159, 1171, 1380, 1410 тощо). В них, у першу чергу, наголос

робився на аналізі проявів бандитизму, як найбільш небезпечного злочину, що створював реальну загрозу для існуючого порядку управління. Більш того, в зазначених фондах зустрічається чимало справ, де зібрано документи, що виключно присвячені боротьбі з бандитизмом як у губернії (ф. 6, оп. 1, спр. 422, 591, 612), так і в місті Харкові (ф. 6, оп. 1, спр. 2049–2050 тощо), що ще раз підкреслює пріоритетність боротьби правоохоронців з саме цим проявом злочинності, який частіше за інші приймав організовані форми.

Про складність ситуації, що склалася у справі протидії злочинному світу, особливо на початку 1920-х рр., свідчать чимало офіційних документів того часу, виявлених автором у фондах ЦДАВО. 17 січня 1922 р. керівник харківського губрозшуку Вітебський отримав термінову телеграму від керівника кримінального розшуку республіки Михайлова, в якій йшлося: *«Приймаючи до уваги різке зростання міського бандитизму на території Харківщини, зокрема Харкова, невідкладно наказую під вашу особисту відповідальність реалізувати низку оперативних заходів спрямованих на ліквідацію випадків пограбування та розбою у Харкові. Повідомити про методи, що будуть застосовані. Виходячи з технічної слабкості кримінального розшуку, проводити всі дії у тісному контакті з представниками ДПУ. Невиконання ліквідації бандитських угруповань у найближчі терміни, викличе вашу особисту сувору судову відповідальність»* [19, спр. 1523, арк. 59]. Повернення до таких, надзвичайно жорстких методів, більш притаманних добі воєнного комунізму, є переконливим свідченням тієї майже критичної ситуації в боротьбі зі злочинністю на Харківщині, що склалася на той час.

У доповіді начальника харківської губернської міліції про стан кримінально-пошукових органів та їх діяльність у напрямку боротьби зі злочинністю за серпень 1922 р., зазначалося: *«... кримінальний бандитизм то вибухає, то згасає, у залежності від енергії, яку проявляє губрозшук у переслідуванні бандитських зграй, а ця енергія, обумовлена наявністю необхідних для цього коштів, яких, на жаль, губрозшук не має в достатній мірі, на що з місяця в місяць звертається увага у звітах з підрайонів»* [16, спр. 1171, арк. 29]. Це ще раз підтверджує прямопропорційну залежність матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів та ефективність їх дій у справі боротьби зі злочинністю.

Аналіз широкого кола архівних документів дозволив виявити деякі особливості і в характері тогочасної злочинності. Великою проблемою залишалась велика кількість серед злочинців неповнолітніх та молоді. В рапорті начальнику Харківської губміськмліції начальника відділу Харківського губрозшуку від 24 липня 1924 р. зазначалося про ліквідацію декількох банд, що займалися організацією розбійних нападів на громадян у Харківській губернії, вік учасників яких не перевищував 20 років [16, спр. 996, арк. 83–84]. Так у банді «Чорної маски» брало участь дев'ять чоловік, віком від 15 до 20 років, за справою розбійницької зграї «Цеха» проходило три молодика у віці 15–17 років, повністю з неповнолітніх складалася і зграя 16-річного Штеймана, який на

момент арешту вже двічі притягнувся правоохоронними органами за звинуваченнями у крадіжках [16, спр. 996, арк. 85].

Суттєвою проблемою, і на цьому робився акцент у рапорті, було те, що неповнолітні злочинці були невіддільні і в більшості випадків їх доводилося через деякий час звільняти. Звичайно, отримавши певний кримінальний досвід та переконавшись у відсутності серйозного покарання, більшість з них поверталася до протиправної діяльності, формуючи нові бандитські зграї. Для ліквідації бандитизму серед неповнолітніх рекомендувалося посилити проведення профілактичних заходів, активізувати діяльність Наркомату освіти зі створення мережі закладів із перевиховання антисоціальних елементів серед молоді.

Ще однією тенденцією в розвитку злочинного світу, і про це теж свідчать архівні справи, стає те, що з середини 1920-х років випадковий елемент серед правопорушників знову починає поступатися рецидиву, тобто «професійним» злочинцям, для яких скоєння злочину було дійсно своєрідною професією. Злочинець-«професіонал» починає повертатися до своєї злочинної кваліфікації і від безсистемності поступово переходить до чітко продуманого плану, до більших масштабів злочинної діяльності з використанням технічних засобів та інструментів новітньої конструкції. Так, у 1924 р. у Харкові було здійснено два злочини, коли правопорушники, потрапивши до приміщення контори, на задній стінці вогнетривкої шафи, відсунутої приблизно на півметра від стіни, зробили свердлом у вигляді циліндричного стакану кілька вирізів розміром з п'ятикопійочну монету, далі вставляли в один з вирізів шайбу з різцями, шайба приводилася до руху електричною енергією і вирізала із стінки каси круг розміром з грамофонну платівку [17, спр. 2326, арк. 99]. Мали місце також злочини, здійснені за допомогою підкопів під магазинні склади, зроблені на кілька десятків метрів.

Продовжував еволюціонувати такий небезпечний вид злочину, як бандитизм. Наприкінці десятиліття він у тому вигляді, в якому існував на початку 1920-х років майже зійшов нанівець. Замість великих бандитських угруповань, з'явилися нечисельні (до 5 чоловік) грабійницькі зграї, що час від часу нагадували про себе майже в кожному районі губернії. В добовій збірці «Про пригоди та злочини по м. Харкову» за 1 серпня 1928 р., згадувалось два епізоди пограбування, здійсненого подібними зграями [18, спр. 1214, арк. 19]. Так, на Нетечинській набережній чотири грабійники, озброєні ножами, пограбували та поранили робітника заводу ВЕК, а на світанку того ж дня четверо невідомих на виїзді з міста в районі Помірок, пограбували біля 20 підвод селян, що їхали на ринок. Привласнив їх одягу, гроші і харчі, грабійники зникли в лісі. Такі повідомлення потрапляли майже до кожної добової збірки, що свідчить про неабияку поширеність такого роду злочинів на Харківщині.

У деяких випадках злочинці діяли особливо зухвало. У вечір 14 грудня 1928 р. четверо грабійників учинили напад на хлібний розподільник по вул. Плеханівській [18, спр. 1214, арк. 50].

Охоронець зумів забрати з каси 400 рублів та вибігти на вулицю. Під час погоні бандити застрелили його. На постріли зреагував постовий міліціонер, який, намагаючись перешкодити втечі грабіжників, отримав важке поранення. Злочинцям удалося зникнути з місця пригоди.

Принагідно треба зазначити, що станом на 1 січня 1929 р. на Харківщині не було зафіксовано жодної банди, яка б налічувала понад 5 чоловік [18, спр. 1205, арк. 34]. З одного боку, це можна сприйняти як позитив – відсутність великих кримінальних формувань у регіоні, з іншого – саме такі невеличкі бандитські зграї спричиняли найбільше клопоту правоохоронним органам, співробітникам яких, ще треба було призвичаїтись до нових особливостей у розвитку бандитизму.

Матеріали про діяльність Харківського губісполкому у сфері організації правоохоронних органів та боротьби зі злочинністю є цінним джерелом інформації з питань здійснення протидії правоохоронними органами різним проявам протиправних дій (ф. 5, оп. 1, спр. 2044, 2096 тощо).

Статистичні дані про стан Харківської губернської міліції було з'ясовано за рахунок ознайомлення з щорічними звітами про діяльність Головного управління міліції і розшуку УСРР (ф. 5, оп. 3, спр. 1208, 1606, 1615 тощо). Зміни в характері злочинності в період НЕПу також можна прослідкувати завдяки вивченню матеріалів справ про рух злочинності на території республіки.

Основні етапи організаційно-структурного оформлення правоохоронних органів Харківщини розкривають справи 343-358 фонду Головного управління міліції, в яких зосереджено накази Харківського губернського управління міліції та документи про реорганізацію органів міліції у зв'язку з їх воєнізацією та подальшими реорганізаціями, що відбувалися у правоохоронних органах протягом 1920-х рр.

У зазначених фондах також зосереджено чимало матеріалів про стан укомплектування кадрами, забезпечення продовольством, зброєю та обмундируванням підрозділів харківської губернської міліції, матеріальне забезпечення їх працівників та професійну підготовку міліцейських кадрів на Харківщині (ф. 6, оп. 1, спр. 358, 383, 740, 1174 тощо). Завдяки вивченню матеріалів такого характеру, історик отримує можливість дослідити не тільки ті основні труднощі, які спіткали харківську міліцію на шляху її становлення, пов'язані з надзвичайною плінністю кадрів, важким матеріальним становищем, відсутністю грамотно підготовлених фахівців, але й з'ясувати засоби їх подолання, що дозволили вже наприкінці 1923 р. говорити про харківську міліцію, як цілком боездатний орган боротьби зі злочинністю [6, с. 81].

Слід зауважити, що при роботі в зазначених архівах автор зустрів певні труднощі, пов'язані з тим, що документи представлені дуже широко лише до 1925 р., стосовно другої половини 1920-х років їх зустрічається значно менше і, в основному, вони дублюються в обох архівах. Однак, навіть на основі наявних матеріалів можна із упевненістю робити певні висновки з проблем досліджуваної теми.

Отже, документи стосовно кримінальної злочинності, зокрема і організованої та діяльності правоохоронних органів щодо її припинення на Харківщині, які містяться у вказаних вище фондах зазначених архівів, умовно можна розподілити на декілька підгруп, з урахуванням певної специфіки кожної.

По-перше, це постанови, декрети, накази, розпорядження, обіжники вищих органів влади України та ЦК КП(б)У, а також аналогічних губернських структур. Ця група документів дає інформацію про створення системи органів по боротьбі з загальнокримінальною злочинністю, про зміни в їх організаційній структурі, про розподіл обов'язків між каральними установами та визначення меж їх функцій тощо.

По-друге, це доповіді з місць, які формують уявлення про те, як саме втілювалися в життя зазначені вище накази та розпорядження. Також тут міститься інформація про штати та озброєння правоохоронних органів, подано вікову, соціальну, освітню та національну характеристику працівників.

У третю підгрупу можна об'єднати рапорти, анкети, звітно-цифрові відомості, оперативно-інформаційні зведення міліції, карного розшуку, НК-ДПУ, завдяки яким ми можемо дослідити загальнокримінальну злочинність років НЕПу від її окремих випадків до загальних показників. Ці матеріали дають нам базу для порівняння кількості зареєстрованих та розслідуваних злочинів, що має значення при оцінці рівня роботи правоохоронних органів. Подання кількісних показників з окремих видів протиправних дій дозволяє сьогодні отримати уявлення про структуру загальнокримінальної злочинності. Анкети дають необхідне пояснення кількісних показників, розкриваючи питання про політичні настрої населення, про дезертирів, бандитів, про випадки спекуляцій тощо.

Близькими за характером є документи, які можна об'єднати в наступну підгрупу – це доповіді в інстанції республіканського рівня виконкомів, парткомів, а також звіти прокуратури, в яких міститься різнобічний матеріал, що висвітлює питання рівня та причин злочинності, зміни в соціальній структурі, освітньому та віковому рівні правопорушників, структурної побудови правоохоронних органів, форм та методів їх роботи тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Красный страж: сборник статей и рассказов о жизни и деятельности милиции и розыска УССР / [состав. В. Ю. Фесенко]. – Х., 1926. – 121 с.
2. Михайленко П. Из истории милиции Советской Украины / П. Михайленко. – К. : Высшие курсы МВД УССР, 1965. – 399 с.
3. Курило С. Г. Жизни своей не щады. Из истории милиции Харьковщины / С. Г. Курило – Х. : Прапор, 1987. – 295 с.
4. Советская милиция: история и современность. 1917-1987 / под ред. А. В. Власова. – М. : Юридическая литература, 1987. – 551 с.

5. Тимченко А. Правовые основы организации и деятельности милиции Украины в 1917-1941 гг.: Учебное пособие / А. Тимченко. – Луганск : РИО ЛИВД, 1998. – 86 с.
6. Історія органів внутрішніх справ. Частина II (XX століття): навчальні матеріали до спецкурсу / [упоряд. Л. О. Зайцев]. – Х. : Університет внутрішніх справ, 1999. – 154 с.
7. Коцан І. Міліція Харківщини у 1917-1930 рр. : автореферат дис. ... канд. юридичних наук: спец. 12.00.01. – Теорія та історія держави і права / І. Коцан. – Х., 2003. – 19 с.
8. Михайленко П. П. Міліція України радянського періоду (1923-1940 рр.) / П. П. Михайленко // Міліція України. – 2003. – № 9. – С. 18-20.
9. ДАХО, ф. Р-203, оп. 1.
10. ДАХО, ф. Р-432, оп. 1.
11. ДАХО, ф. Р-563, оп. 2.
12. ДАХО, ф. Р-563, оп. 1.
13. ДАХО, ф. Р-564, оп. 1.
14. ДАХО, ф. Р-576, оп. 1.
15. ДАХО, ф. Р-845, оп. 2.
16. ЦДАВО, ф. 5, оп. 1.
17. ЦДАВО, ф. 5, оп. 2.
18. ЦДАВО, ф. 5, оп. 3.
19. ЦДАВО, ф. 6, оп. 1.
20. ЦДАВО, ф. 6, оп. 2.

Рецензенти: Робак І. Ю., д.і.н., професор Харківського національного медичного університету;
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

© О. В. Чернуха, 2011

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2011

ДОСВІД СОЦІАЛЬНО-НАУКОВОГО ЛІДЕРСТВА ТХОРЖЕВСЬКОГО РОБЕРТА ЙОСИПОВИЧА ЯК МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ОСОБИСТОСТІ

Предмет розгляду – досвід соціально-наукового лідерства доктора історичних наук Тхоржевського Роберта Йосиповича. Позначені особливі риси характеру дослідника, які сприяли становленню його як соціально-наукового лідера у області нумізматики і боністики. Наведені приклади поглядів вчених на соціальне лідерство. Розглянута діяльність науковця в площині функціонально-технократичного лідерства.

Ключові слова: Роберт Тхоржевський, нумізматики, боністика, соціально-наукове лідерство.

Предмет рассмотрения – опыт социально-научного лидерства доктора исторических наук Тхоржевского Роберта Иосифовича. Обозначены особенные черты характера исследователя, которые способствовали становлению его как социально-научного лидера в области нумизматики и бонистики. Приведены примеры взглядов ученых на социальное лидерство. Рассмотрена деятельность историка в плоскости функционально-технократического лидерства.

Ключевые слова: Роберт Тхоржевский, нумизматики, бонистика, социально-научное лидерство.

In this article the subject of developing is the experience of social-scientists leadership of doctor of historical scientists Tkhorzhevsky Robert Iosifovich. Special features of scientist's character that contributed his becoming as social-scientists leadership in area of numismatics and bonistics are viewed. Author also gives the examples of scientists' views of about social leadership. Scientist's activity in area of functional-technocratic leadership is viewed.

Key words: Robert Tkhorzhevsky, numismatics, bonistics, social-scientists leadership.

Особистість є предметом вивчення багатьох наук: соціології, психології, філософії, політології, мистецтвознавства, етики тощо. Кожна з них дивиться на предмет дослідження зі своїх наукових позицій. Так, мистецтвознавство розглядає особистість як суб'єкт творчості, етика – як індивід, який здатний пізнавати, змінювати себе та оточення. Психологія вивчає комплекс психічних властивостей особистості. Соціологія ж прагне виявити в особистості соціально-типове, з'ясувати її розвиток із розвитком соціальних груп та спільнот. Представити духовний та життєвий шлях особистості через призму життя суспільства.

Кожний історичний час витрачає чимало зусиль на засвоєння соціального досвіду унікальної особистості. Він акумулює різноманітні засоби, механізми навчання та виховання, які потім можуть стати значущими регуляторами для підтримки соціальних стандартів суспільної життєдіяльності.

Такою знаковою особистістю, життєвий досвід якої вплинув би на формування соціально значущих психофізіологічних властивостей людей творчої праці, є, на наш погляд, Тхоржевський Роберт Йосипович.

На нашу думку, його суспільна практика не набула достойної соціальної значимості із-за неналежного рівня інформованості суспільства про його науковий доробок. Тому не відбулося достойного рівня осмислення особистого наукового багажу дослідника та його практичного застосування. Отже, метою нашої статті стало висвітлення етапів діалектичної взаємодії доктора історичних наук Тхоржевського Роберта Йосиповича, визначного українського фахівця з боністики та нумізматики, із соціальним середовищем.

Феномен соціально-наукового лідерства зустрічається на будь-якому рівні організації суспільства, воно існує скрізь, де є колективна діяльність та організація. Інтерес до цього процесу є актуальним для сьогоденної науки.

У своїй статті ми трактуємо соціально-наукове лідерство як наявність не тільки професійних здібностей, а й, насамперед, морально-особистісних, інтелектуальних та етичних якостей. Хочемо застерегти від тих негативних наслідків, коли при використанні маніпулятивної технології впливу на свідомість суспільства до соціально-наукового лідерства просуваються науковці-популісти, а не

науковці-професіонали. Отже, актуальність нашого дослідження визнана й існуванням моральної проблеми у співвідношенні між дійсним та реальним соціально-науковим лідерством.

Стаття написана на підставі матеріалів особистої справи науковця, яка зберігається в архівосховищі Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського, усних спогадів колег по Миколаївському періоду діяльності та фрагментарних Інтернет заміток.

Як складний життєвий шлях, так і етапи наукової діяльності Роберта Йосиповича потребують ще детального вивчення та аналізу. Дана стаття, це тільки штрихи до соціального портрету, який ще довго й наполегливо потрібно відтворювати.

У соціальному середовищі розрізняють соціально-наукових лідерів трьох рівнів: лідерів малої групи, лідери суспільних рухів, організацій, партій; політичних лідерів. Природа соціально-наукового лідерства достатньо складна та не піддається однозначній інтерпретації. Тому, останнім часом широкого визнання набувають концепції, що характеризуються комплексним підходом до аналізу лідерства. Говорячи про соціально-наукове лідерство Роберта Йосиповича, ми акцентували увагу на психологічно-інтегративні концепції (З. Фрейд, Е. Фромма, Т. Адорно), в яких головують суб'єктивні чинники лідерства. Ця теорія лідерства враховує походження, процес соціалізації, способи досягнення мети; завдання, які повинні виконуватися; систему взаємовідносин між лідером та послідовниками; конкретні умови та обставини лідерства; досягнуті наукові результати [1, с.56].

Народився Роберт Йосипович 25 травня 1929 р. у місті Вінниця Вінницької області, УРСР. Його батько, Альберт-Йосип Ігнатович – кадровий військовий, мав давні польсько-угорські коріння, страчений у 1937 р. як «ворог народу». Мати – Волянська Віра Степанівна, жінка тонкого розуму та почуттів, добре освічена і толерантна належала до роду російських інтелігентів. Власне вона сформувала подальший професійний напрям діяльності науковця. Зуміла привити смак до літератури та історії, розвинути навички філософського сприйняття подій, фактів та аргументів. Вчила не слідувати за натовпом, не боятися бути відмітним від інших, ніколи не плентатися у хвості. Ці настанови стали головним життєвим кредо історика.

Після завершення загальноосвітньої школи з певним багажем особистих уявлень про життя, світ та своє місце в ньому, вчений у 1947 р. вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету, який закінчив у 1952 р.

Паралельно з навчанням зацікавився нумізматику. З особливою завзятістю, настирливістю та наполегливістю дошукується до витоків та першопричин виникнення грошей у житті суспільства.

Педагогічну діяльність розпочав вчителем історії в загальноосвітній школі села Каменки Глибокського району Чернівецької області [2, с. 1].

Із метою формування соціально ціннісних орієнтацій молодіжного життя згрупував навколо себе учнівське об'єднання, яке займалось вивченням елементів соціальної та культурної спадщини. Під час

гурткових занять націлював молодь на самовдосконалення та самореалізацію. Так як уважав, що самореалізація є однією із умов людського щастя, яка залежить від духовного потенціалу особистості. Найважливішим засобом самореалізації, стверджував вчений, є спілкування з людьми. Адже, спілкування сприяє моральному й інтелектуальному розвитку та заохочує до засвоєння ціннісних орієнтирів, набутих іншими людьми. Однак, спілкування повинне бути кількісного звужене, не визначена кількість контактів приводить до поверхового спілкування та не може бути умовою позитивного, продуктивного спілкування.

Незважаючи на віддаленість від наукового життя, глибоко цікавиться питаннями боністики, ретельно вивчає поодинокі джерелознавчі праці А. Брайлового, В. Кацитадзе, А. Кобякова, Ф. Чучина. Згодом, приступив до написання бібліографічного покажчика, який би акумулював наукові дослідження паперових грошових знаків та бон як скарбницю фактів історичного минулого України.

Однак, периферійність сільського життя звужувала науково-дослідницькі можливості, тому в 1955 р. вчений переїздить до м. Чернівців.

Викладацька праця в загальноосвітніх школах, активна наукова діяльність, не завадили йому зайнятися краєзнавством. Згуртувавши навколо себе здібних та цілеспрямованих однодумців, створив один із перших історико-краєзнавчих музеїв на Буковині (при ЗОШ № 12), зібрав цінні документи та архівні матеріали з революційного минулого міста та області. На IV Республіканському з'їзді краєзнавців у Києві дослідницькі розробки Роберта Йосиповича відзначені грамотами Міністерства освіти УРСР та ЦК ВЛКСМ [2, с. 2].

Із 1956 до 1958 р. навчається у вечірньому університеті марксизму-ленінізму при Чернівецькому міському КП України. Паралельно працює позаштатним методистом інституту удосконалення викладачів та збирає матеріали з вітчизняної боністики для написання методичного посібника.

Високоосвічений, ширий, доброзичливий, енергійний Тхоржевській, немов магнітом притягував до себе шкільну молодь та колег по роботі. В нього були напрацьовані свої принципи міжособистісного спілкування, які базувалися на взаємоповазі, взаємодопомозі, терпимості. Виключними елементами в міжособистісному спілкуванні, на якого погляд, було нав'язування своєї думки, спроба маніпулювати свідомістю, керуватися своїми егоїстичними інтересами та емоціями, створювати конфліктні ситуації або небажання досягнути компромісу. Він умів зацікавити слухачів історичними подіями, розповідями про життя неординарних осіб минулого.

У 1960 р. Роберта Йосиповича призначено на посаду завуча загальноосвітньої школи № 15, а з 1961 р. загальноосвітньої школи № 32 [2, с. 2.]. Саме в цей період хрущовської «відлиги» науковець набуває чіткого бажання написати дисертацію з боністики. Обравши для наукового дослідження період 1918-1925 років, учений цілком реально розумів із якими труднощами йому прийдеється зіткнутися при розробці даної теми. Головна проблема полягала в тому, що в архівах України майже не збереглося

матеріалів по грошовому обігу 1918-1925 рр., багато архівних фондів та документів загинули в роки Великої Вітчизняної війни, а тих, що вціліли, було зовсім недостатньо. Труднощі спіткали науковця ще й у тому, що в Україні відсутня єдина, повна (генеральна) колекція вітчизняних паперових грошових знаків та бон. Ці матеріали розсіяні як по державним музеям та архівам усього Радянського Союзу, так і по особистим колекціям.

Кропітка дослідницька робота надихнула історика на створення обласного товариства нумізматики та боністики при Чернівецькому обласному товаристві охорони пам'яток історії та культури. Із 1966 до 1976 р. Тхоржевський був незмінним головою його правління. За час роботи на цій посаді (на громадських засадах) організував 110 народних та шкільних музеїв, секцій та гуртків нумізматики, створив п'ять лекторських груп, влаштував значну кількість тематичних виставок обласного, міського та районного масштабу, розгорнув широку науково-публіцистичну діяльність. Завзято співпрацював із місцевими газетами «Радянська Буковина» та «Зориме Буковиней», де вів ним же започатковану постійну рубрику «Устами колекціонера». Встановив контакт із публіцистичними та науковими журналами республіканського масштабу: «Український історичний журнал», «Вісник Київського держуніверситету», «Московський бонист», «Мініатюра», де друкував аргументовані, широкомасштабні статті, аналізуючи та встановлюючи автентичність та вірогідність паперових грошових знаків та бон 1917-1925 рр.

У 1970 р. за плідну та багатогранну роботу нагороджений дипломом I ступеня та медаллю «За активну роботу з охорони пам'яток Великої вітчизняної війни 1941-1945 рр.» [2, с. 3].

Не пасуючи перед складнощами життя, в 1975 р. при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка захистив дисертацію «Паперові знаки і бонни як історичне джерело з історії Української РСР періодів громадянської війни та відновлення народного господарства 1918-1925 рр.», на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Випереджаючи час і радянсько-політичні стереотипи 70-х років, науковець сміливо відстоював позицію, що сутність грошей змінюється залежно від способу виробництва, який вони обслуговують. Гроші пронизують не лише теорію та практику економічних процесів на макрорівні. Вони є тією реальністю, яка породила в суспільстві двоєке ставлення до них. З одного боку, люди ставляться до грошей як до засобу досягнення своїх цілей, з іншого – вони самі є метою людських прагнень. Ось чому проблема грошового обігу повинна перебувати в центрі наукової уваги не тільки істориків та економістів, а й психологів, соціологів та філософів.

Для написання дисертаційної роботи Роберт Йосипович дослідив грошові знаки багатьох архівів та музеїв, а саме: Житомирського краєзнавчого музею (відділ фондів, розділ «Дензнаки»), Закарпатського районного музею в Берегові «Будинок дружби», Запорізького краєзнавчого музею (відділ фондів, розділ «Паперові гроші»), Київського державного

історичного музею УРСР («Паперові гроші»), Кіровоградського державного архіву, Московського державного історичного музею (відділ фондів, розділ «Паперові грошові знаки»), Миколаївського краєзнавчого музею, Одеського історико-краєзнавчого музею (фонд № 19086-19272), Сумського краєзнавчого музею («Паперові грошові знаки»), Чернівецького краєзнавчого музею («Паперові грошові знаки»). Також були використані бони з особистих колекцій автора та колекції київського боніста Ю. К. Якубенко та кримського колекціонера Д. Д. Мухина. Додав до роботи альбом грошових знаків, які були в обігу в 1918-1925 рр. та таблиці, що ілюстрували найважливіші положення дисертації [3].

Науковий керівник кандидатської роботи Тхоржевського, відомий учений, доктор історичних наук, професор В. І. Стрелецький, офіційні опоненти – доктор історичних наук Н. Ф. Котляр та кандидат історичних наук В. Ф. Солдатенков оцінили роботу дослідника як одну із найбільш фундаментальних праць з історії грошового обігу на території України, якої за своїм змістом та масштабами ще не було представлено в науковому світі радянських часів.

Наступили часи «брежнєвського застою», ідеологічної реакції. Наука була повністю зажата в комуністично-ідеологічних тисках. Потрібна була велика душевна стійкість, щоб вистояти, не перейти на фальшивий науковий голос. Нові соціальні обставини, новий життєвий досвід та внутрішній природній розвиток спонукали Роберта Йосиповича в 1976 р. перейти на роботу до Кишинівського державного педагогічного інституту імені І. Крианге. За час роботи в цьому закладі історик підготував монографію «Боністика в школі», ряд наукових статей, методичних посібників, встановив творчу спілку з республіканським меморіальним музеєм імені Г. Котовського, став провідним лектором товариства «Знання» [2, с. 3].

У 1977 р. вчений запрошений у якості старшого викладача кафедри всесвітньої історії до професорсько-викладацького складу Миколаївського державного педагогічного інституту ім. Белінського. Йому запропоновано прочитати лекційний курс із нової та новітньої історії Азії та Африки та історичного краєзнавства.

Вплив Тхоржевського на студентську молодь був величезний. Його лекції завжди викликали жвавий інтерес, бажання слідувати за його кроками дослідницької діяльності, досліджувати ще не вивчені стежки архівних сховищ. Він залюбки передавав досвід свого морального пошуку людської самоудоскональності. Визначним у цьому процесі Роберт Йосипович уважав етап осмислення свого відношення до вищих цінностей, відсутність самозакоханості, гордині та спроб створити ідеал із самого себе, розуміння своєї недосконалості та рішучість боротися зі своїми недоліками, постановка більш високої мети.

У Миколаєві історик продовжував напружено працювати, проте, публікувався мало. Істотно змінилися його погляди на основні історичні події як російської, так і української історії, що йшло урозріз із ідеологічними пристрастями тих років. Однак у

суспільстві вже відчувалося наближення часів гучної перебудови, у травні 1980 року науковець вирішує переїхати до міста Тернополя. На хвилі нових історичних подій історик мріяв внести свій науковий вклад у процес виховання нової інтелектуальної еліти. Активізувавши наукову цілеспрямованість та багаж набутих знань із боністики, Тхоржевський видав під грифом Міністерства освіти України «Методичні вказівки, статистичні і наочні матеріали для вивчення студентами емісій і обігу паперових грошей і їх сурогатів 1917-1961 рр.» (1982) та ґрунтовний підручник «Вітчизняна боністика» (1988) [4]. Ці праці і досі відіграють значну роль у формуванні нової генерації українських фахівців з економіки та банківської справи.

Поворотним пунктом наукового життя Роберта Йосиповича став 1995 р. При Інституті української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського дослідник захистив дисертацію «Паперові грошові знаки, бони як історико-економічне джерело та об'єкт боністики (1917-1925 рр.)» на здобуття звання доктора історичних наук [5].

Остаточно сформовані на цей час ідейно-світоглядні позиції та погляди на характер історичного процесу дозволили йому по новому заглибитися в досить складний історичний час державотворчих процесів України. Досліджуючи паперові грошові знаки і бони, за допомогою методів геральдики, хронології, метрології, вчений відокремив методичку джерелознавчої критики бон, яка проводилася з урахуванням кризового, тимчасового, недержавного та незагальнообов'язкового характеру цих емісій, від методики джерелознавчої критики грошових знаків. Визначив перелік проблем історичної науки, в яких паперові гроші та бони можуть бути використані як історичні джерела, зокрема: історія місцевих кредитних та товарно-грошових відносин, історія фінансової діяльності органів місцевого самоврядування, історія фінансово-розрахункової діяльності кооперативів, питання матеріально-грошового забезпечення робітників. Учений увів до наукового обігу понад 240 екземплярів паперових знаків та бон.

Після захисту докторської дисертації Тхоржевський зосередився на науковій роботі, розробляв малодосліджені теми: «Грошова реформа на Україні часів державного суверенітету та незалежності», «Паперові гроші організації українських націоналістів (ОУН) та української повстанської і армії (УПА) 1941-1952 рр.». Йому належить значна роль у вихованні плеяди сучасних українських істориків, серед яких Г. В. Сапожник і Г. М. Маковецька, які успішно захистили дисертації з боністики та продовжують працювати у Тернопільському державному економічному університеті [6].

Однак виснажлива наукова праця й надмірне емоційне переважання негативно відобразилося на стані здоров'я вченого. Лікарями був поставлений невтішний клінічний діагноз: ІХС: Стенокардія напруги, стабільна форма, III функціональний клас.

Недостатність кровообігу II-A ступеня. Незважаючи на хворобу, Роберт Йосипович і надалі завзято працює, але тепер це були в основному науково - публіцистичні статті.

У вересні 2001 р. Роберта Йосиповича не стало.

Залишений науковий спадок уражає своєю масштабністю та багатоспекторністю. Тхоржевський був автором більш ніж 180 робіт із боністики та нумізматики, основними з яких (окрім дисертаційних, науково-популярних та вищезгаданих) вважаються: «Національні паперові гроші України» (1992 р.), «Нариси історії грошей в Україні» (1999 р.), «Нариси історії паперових грошей на Тернопільщині ХХ ст.» (2000 р.) в співавторстві с Г. Марковецької. «Нариси історії паперових грошей в Галичині першої чверті ХХ ст.» (1996 р.) [7].

Згідно з теорією (Е. Богардус), коли природа лідерства пояснюється видатними якостями особи, такими як розум, тверда воля, цілеспрямованість, організаторські можливості, компетентність [8, с. 19] та теорії конститuentів (Ф. Стенфорд), коли лідерство розглядається як наявність послідовників, активістів, осіб, що підтримують наукові результати лідера, Роберт Йосипович є дійсним соціально-науковим лідером у галузі нумізматики та боністики. Він зумів по новому переосмислити чинники, події, факти, фрагменти, заради активізації історичної свідомості нашої молодшої держави.

Існують різні класифікації типів лідерів. Однак, у нашому випадку викликає інтерес до класифікації лідерів, запропонована М. ДЖ. Херманн. Вона виділила чотири збірних образи лідера: прапороносця, служителя, менеджера та пожежника. Лідер-прапороносець характеризується приналежністю, власним баченням дійсності, спроможністю захопити маси. Лідер-служитель є виразником та послідовником своїх наукових ідей. Лідер-менеджер характеризується умінням привабливо донести свою програму. Лідер-пожежник відрізняється спроможністю швидко вирішувати виникаючі складні проблеми, що виникли [9, с. 13].

На наш погляд, усе це було акумульовано в Тхоржевського, хоча сам Роберт Йосипович не відносив себе до когорти соціально-наукових лідерів. Його скромний та сором'язливий характер дозволяв йому вважати себе лише «слугою» у вічному «храмі» науки. Адже, достовірно відомо одне, що багатовікова історія людства складається з розповідей про діяння окремих незвичайних особистостей, які плекали та успішно здійснювали свої наукові задуми.

На кожному повороті своєї нелегкої долі, історик залишався завжди вірним своїм принципам, переконанням та вибраному науковому шляху. Його неабияка цілеспрямованість та наполегливість допомогли органічно увійти до наукового життя України, здобути авторитет визначного фахівця з боністики та нумізматики, стати фундаментальним джерелом у каталогізації та систематизації матеріалів із радянської боністики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельникова С. Основные направления анализа лидеров // Вопросы психологии. – 1991. – № 3.
2. Особиста справа Тхоржевського Р. Й. – Архівосховище Миколаївського державного університету ім. В. Сухомлинського
3. www.nbu.gov.ua. Автореф. дис. кандидата істор. наук. Електронний ресурс.
4. www.wikipedia.org
5. www.nbu.gov.ua. Автореф. дис. д-ра істор. наук. Електронний ресурс.
6. <http://kuhttp.cc.ukans.edu/history/>
7. <http://www.thehistorynet.com>
8. Малахів В. Інтелігенція та еліта: становлення в сучасній Україні // Політична думка. – 1994. – № 3.
9. Вовканич С. Еліта – найбільш конвертована валюта // Віче. – 1997. – № 5.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© О. Ю. Балягузова, 2011

Стаття надійшла до редколегії 26.01.2011

*Рецензії
та інформація*

ТОТАЛІТАРИЗМ В УКРАЇНІ

Рецензія на монографію:

Соболь П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929-1933) (Суми, 2010)*

Актуальність дослідження радянського тоталітаризму і його зловісних наслідків тривалого панування в Україні не викликає сумнівів, тому що й у ХХІ столітті не зникла загроза демократії з боку авторитаризму і проявів тоталітаризму в деяких пострадянських країнах.

П. І. Соболь у своїй монографії розглядає «радянський тоталітаризм» як різновид комуністичного тоталітаризму, що базується на приматі класового підходу, запереченні права на приватну власність, заборону автономії особистості тощо. При цьому складовою частиною тоталітаризму є масовий терор, який спрямовується не лише проти реальних чи уявних опонентів режиму, але й використовується як засіб управління суспільством. Для виправдання масових репресій, а також жорстких методів управління і обмеження свободи особистості, використовується створення так званого «образу ворога», в якості якого виступають прибічники інших ідеологій. Таким чином, тоталітаризм є злочинною формою влади, що безкарно знищує народ.

Окремо в ряду тоталітарних держав стоїть Радянський Союз. Проголосивши гуманні цілі й перспективи, сталінське керівництво створило політичну систему, яка мала свої особливості. Сталінська модель суспільства – це так званий революційний тоталітаризм. Причинами встановлення тоталітарного режиму в СРСР були відсутність традицій демократії, низький рівень політичної культури населення, поступове зростання партійного та державного апаратів, диктатури ВКП(б) у політичній сфері, командно-адміністративна система управління державною економікою тощо. Основним методом встановлення та підтримки існування режиму був постійний терор проти всіх груп та верств суспільства. Тоталітарний режим СРСР фактично був режимом особистої влади Й. Сталіна. Диктатура КПРС, відсутність плюралізму, опозиційних партій і рухів, фактичне позбавлення окремої людини реальної участі в громадсько-політичному житті країни – ці та інші риси були властиві СРСР ще кілька десятиріч і після смерті «вождя всіх часів і народів».

У період незалежності України відкрилися широкі можливості дослідження закритого раніше кола питань, зокрема, вільний доступ до документальних матеріалів, які знаходяться в центральних і місцевих державних архівах. Це дало можливість дослідникам розкрити «білі плями» в історичній науці, збагатити її

новим оригінальним фактичним матеріалом, відкрити широкі можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної системи.

П. І. Соболь створив цілісне дослідження, спираючись на значну джерельну базу, серед якої є матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, держархівів Сумської та Миколаївської областей, преси, спогади очевидців.

Автор простежує еволюцію становлення радянського тоталітаризму, комплексно досліджує основні напрямки його панування в Україні в найтрагічніший період – насильницької колективізації та голодомору 1932-1933 рр. Вперше голодомор розглядається як специфічний інструмент політики компартійно-радянської влади, засіб колонізації етнічного простору України більшовицькою Москвою. У цьому контексті аналізується проблема «донощитства», яке широко практикувалось радянським тоталітарним режимом.

Монографія складається із вступу, п'яти розділів, висновків, переліку умовних скорочень, списку використаних джерел. Автором книги поставлено ряд важливих завдань, серед яких пріоритетними є:

1. Аналіз об'єктивних і суб'єктивних передумов зародження, еволюції радянського тоталітаризму;
2. Виявлення специфічності голодомору як інструменту політики радянського тоталітарного ладу;
3. Розгляд аграрних перетворень в Україні крізь призму політичного курсу на побудову комунізму в СРСР;
4. Доведення злочинного характеру і виявлення функціональної ролі тоталітаризму в організації і проведенні примусової колективізації;
5. З'ясування основних складових механізму голодомору 1932-1933 рр. та його нищівних наслідків для українського народу;
6. Показ ролі голодомору як засобу радянської тоталітарної влади щодо здійснення колонізації етнічного простору України;
7. Виявлення руйнівних тенденцій і наслідки голодомору щодо освіти, українізації та сім'ї.

Автор праці здійснює спробу дослідити насильницьку колективізацію і другий радянський голодомор крізь призму комуністичного будівництва, стверджуючи, що в СРСР був побудований квазікомунізм.

*Соболь П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929-1933). – Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1», ТОВ, 2010. – 368 с.

П. І. Соболь аналізує соціально-психологічні і політологічні аспекти механізму голодомору, акцентуючи увагу на інтегральній парадигмі – етногеноциді українського народу.

Особливо вдалими, на наш погляд, є підрозділи, присвячені психолого-ментальним особливостям українського селянства та показу деградації української сімейного побуту.

Однак, монографія має і певні недоліки. Робота б значно виграла, якби автор використав матеріали державного архіву Служби безпеки України та держархівів ряду областей, адже в монографії охоплюються загальноукраїнські проблеми. Аналі-

зуючи радянський тоталітарний режим в Україні, П. І. Соболь значну увагу приділяє українському етносу, проте слід було б звернути увагу і на представників інших національностей, зокрема німців, євреїв, поляків, що також постраждали під час масових репресивних заходів на території України.

Проте вказані недоліки не впливають на загальне позитивне враження від монографії, яка є важливим внеском у дослідження історії України ХХ століття і буде корисною для викладачів, студентів, а також усім, хто цікавиться історичним минулим нашої держави.

© Ю. В. Котляр, 2011

Рецензія надійшла до редколегії 11.10.2010

ВИВЧЕННЯ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ КРИМУ В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: СЕНСАЦІЙНІ ЗНАХІДКИ АБО ХІТЬ МАРНОСЛАВСТВА?: З ПРИВОДУ РЕПУБЛІКАЦІЙ С. Б. ФІЛІМОНОВА

Рецензія на книгу:

Філімонов С. Б. Інтелігенція в Криму (1917-1920): Пошуки та знахідки джерелознавця (Сімферополь, 2006).*

Останніми роками в періодичній пресі (університетській малотиражці, літературних альманахах, в інших популярних виданнях) з'явився цикл передруків із кримських газет часів революційного лихоліття (1917-1920). Републікації доповнюються незначним, примітивним рівня, вступом, написаним сімферопольським «джерелознавцем» С. Б. Філімоновим. Ми вже неодноразово звертали увагу фахівців на ці псевдосенсаційні матеріали [1]. Згодом ці ж републікації із авторським підписом Філімонова були видані в окремій книзі з гучною назвою «Интеллигенция в Крыму (1917-1920): Поиски и находки источниковеда» [2]. Уміщені в ній передруки, що склали основу тексту книги, споряджені невеликими вступними нарисами й убогими коментарями, заявлені Філімоновим як його сенсаційні архівні (документальні) відкриття. На огляді цього видання і, головне, методиці роботи автора з періодичними виданнями тієї епохи хотілося б зупинитися детальніше.

Структура рецензованої книги така: крім «Нескольких вводных слов» (їх дійсно декілька – три сторінки) тут уміщено нариси про газету «Крымский вестник», «Таврическая ученая архивная комиссия», «Научные общества при Таврическом университете», «С. Н. Булгаков», «Отец и сын Вернадские», «Б. Д. Греков», «Н. К. Гудзий», «С. Я. Елпатьевский», «А. И. Маркевич», «И. А. Линниченко», «И. С. Шмелев».

У вступі автор визначає проблему – періодична преса революційних років, позначена ним як «антибільшовицька», як невідоме джерело про події того часу. Відразу відзначимо, що ні в одній із програм, названих Філімоновим газет, не задекларована теза про їх антибільшовицьку спрямованість. «Интуиция историка-архивиста» (с. 23), на жаль, не адресувала републікатора до відповідних фондів Державного архіву в Автономній Республіці Крим, у яких відкладено справи із клопотаннями про відкриття періодичних видань у цей період. Саме там, окремими документами, представлені численні програми газет, біографічні відомості про їх редакторів, а часто й про авторів, із роз'ясненнями псевдонімів (ф. 26: Канцелярія Таврійського губернатора, до 1917 р. включно; ф. Р-1694: Канцелярія Таврійського губернського комісаріату Тимчасового уряду, 1917 р.; ф. Р-999: Канцелярія міністра внутрішніх справ Кримського крайового уряду, 1918-

1919 рр.; ф. Р-2235: Таврійське губернське управління, 1919-1920 рр.; ф. Р-1188: Кримський революційний комітет, 1920-1921 рр.). Тоді, можливо, панові Філімонову не довелося б фантазувати на сторінках рецензованого видання, приписуючи «з достатньою на те підставою»(?) (с. 60) нові статті Миколі Гудзію і Олексію Деревицькому. Звичайно, скрупульозні архівні дослідження вимагають значних затрат часу, уміння аналізувати і систематизувати матеріал, а також досвіду архівної евристики. Однак не до цього було любителіві «сенсаційних документальних знахідок». Наявність же в газетах того смутного часу публікацій на тему дня – проти Червоних, за відновлення минулих цінностей, порядку, цілком вмотивовано: преса адекватно реагувала на події, що відбувалися. Тому назвати їх «антибільшовицькими» було цілком актуально для Філімонова в руслі останніх змін концепції трактувань радянської історії.

Дивує позиція автора, який трактує себе першовідкривачем корпусу такого історичного джерела, як газети періоду революцій і громадянської війни. У цьому випадку йому банально не відомі дослідження, в яких уперше були систематизовані перші відомості про періодичні видання тих років, а також і відновлений список цих газет [3].

Спроба Філімонова розкрити роль севастопольської газети «Крымский вестник» в історії наукового, культурного й релігійного життя Криму отримала потворне втілення (с. 8–17) у вигляді перерахування цікавих для нього статей з передруком прямо в авторському тексті декількох заміток. Не маючи жодного уявлення про відкладені архівні матеріали про це видання [4], про публікації з історії дорадянської періодики Криму [5] (Філімонову знайомий тільки довідник О. С. Хоменка), «джерелознавець» на рівні реферату переказує зміст окремих статей із газети. У текст розділу автор вставив і декілька повнотекстових заміток з газети, «що заслуговують бути відтвореними повністю». У результаті – відсутність їх аналізу як джерела з історії наукового, культурного і релігійного життя в Криму, про що декларувалося в заголовку розділу.

*Філімонов С. Б. Интеллигенция в Крыму (1917-1920): Поиски и находки источниковеда. – Симферополь : Черномор ПРЕСС, 2006.– 232 с.

Слід розкрити й нехитрі методичні прийоми С. Б. Філімонова, що дозволили йому впродовж декількох років відкривати й відкривати «нові сторінки» в історії російської інтелігенції. Вони прості. Не звертаючи увагу наможливі архівний матеріал, який розкрив би саме історію розвитку періодичної преси в Криму, не помічаючи основного корпусу публікацій газет тих років, які дійсно є бібліографічною рідкістю, автор книги ретельно вивчає їх зміст, відкидаючи все (практично 95 % масиву інформації), крім статей десятка авторів, прізвища яких відомі науковому загалу. Він передруковує їх тексти, подаючи лише коротенький вступ, і виносить своє прізвище в авторство. Таким чином, «знявши верхки», Філімонов надає колегам можливість продовжувати дослідження «невивченого» історичного джерела.

У розділі «Таврическая ученая архивная комиссия» цей автор спробував проаналізувати діяльність найбільш авторитетної наукової громадської організації у революційні роки. Тільки за останнє десятиліття різностороння діяльність краєзнавців, що входили до складу Таврійської вченої архівної комісії, була предметом дослідження у декількох дисертаціях (А. А. Непомнящий, Д. В. Потехин, І. М. Симоненко, В. М. Хмарський). Архівні розшуки останніх років демонструють наявність у центральних і низки відомчих архівів Російської Федерації значної кількості блоків неопрацьованих цікавих документів, які дозволяють по-новому висвітлити роботу цієї наукової співдружності. Однак усе це С. Б. Філімонову не цікаво. Він і надалі поводить себе як «першовідкривач», який не хоче бачити нікого з колег, рівно ж як і нічого з написаного ними.

Історичним джерелом, яке привабило цього автора, як видно з тексту книги, стали тільки протоколи засідань Комісії. Збережені у фондах Центрального музею Тавриди рукописні протоколи зборів цього об'єднання краєзнавців за 1920–1931 рр., добре відомі потенційним кримознавцям, містять величезну кількість надзвичайно важливої інформації до історії краєзнавчого руху, біобібліографії краєзнавців, історії і культурі півострова. Необхідність уведення їх у науковий обіг ніхто й не ставить під сумнів. Щоправда, Філімонов їх уже й публікував у повному обсязі. Інша справа, що подібне видання повинно бути підготовлене не на рівні розвитку краєзнавства кінця 20-х років ХХ ст., а відповідно до сучасних вимог до видання документів, коли науковий інтерес представляють не лише опубліковані рукописні матеріали, але й, головню, відповідний науковий коментар до них, ґрунтовні біобібліографічні примітки.

Однак це знову ж таки не цікаво академікові Кримської академії наук, як любить іменувати себе С. Б. Філімонов. У тексті розділу (с. 18–29) окремі витяги з протоколів ТУАК, повні тексти статей з кримських газет, відсутність аналізу діяльності комісії, її конкретних заходів, і... 21(!) посилання на аналогічні за змістом, але «сенсаційні» за значенням статті самого Філімонова. Мова йде про діяльність колоритного за складом наукового об'єднання, в яке саме в ці складні роки влилися численні вчені сили зі

столичних академічних центрів. Це В. І. та Г. В. Вернадські, Б. Д. Греков, М. В. Довнар-Запольський, Н. Д. Полонська-Василенко та багато інших видатних імен, що стали з часом гордістю української і російської історіографії. Публікація протоколів засідання наукової співдружності кримознавців, звичайно, потребує коментарів з приводу участі цих і десятків інших видатних діячів науки в роботі місцевого наукового товариства, рекомендаційного списку літератури про цей період їх творчості. А ще необхідно при цьому розкрити долю їх рукописної спадщини, прокоментувати подальші публікації учених у зв'язку з названими доповідями, зробленими ними на засіданнях ученого співтовариства. Однак нічого цього Філімонов так і не зробив. Це все реалізується іншими дослідниками, на праці яких вперто не бажає посилатися Філімонов. Наш автор обмежився лише декількома прізвищами. Та й для чого йому тратити зусилля, розшукуючи інформацію про маловідомих провінційних діячів?! Не в цьому він бачить свою історіографічну місію. Філімонов намагається гіпертрофовано вивістити свою особисту роль в розвитку бібліографії низки краєзнавців. (Слова «мною», «моєму», «я» без зайвої скромності превалюють з будь-якої заторкнутої проблеми).

Наступна частина книги Філімонова – передрук статей відомих у Криму в ті роки діячів науки батька й сина Вернадських, Б. Д. Грекова, І. А. Линниченка, А. І. Маркевича, І. С. Шмельова. Причому і тексти републікованих статей періоду революційної смуги, і вихідні дані цих матеріалів потребують ретельної повторної перевірки. Як довіряти науковій сумлінності Філімонова, якщо в різних своїх публікаціях він одну і ту ж статтю з «Таврического голоса», що вийшов 4(17) квітня 1919 року, називає по-різному: спочатку – «Памяти академика А. С. Лаппо-Данилевского» [6], а в рецензованій книзі – «Академик А. С. Лаппо-Данилевский» (с. 111).

З особливим інтересом мною, звичайно ж, був вивчений розділ «А. И. Маркевич». Філімонов стверджує, що Арсенію Маркевичу належить понад 150 публікацій (с. 207). Автору-джерелознавцю звичайно, нічого не відомо про публікацію нами 2002 р. «Списка прижизненных публикаций Арсения Ивановича Маркевича», який включає 230 позицій (без урахування відбитків публікацій у журнальній періодиці) [7]. Серед переліку цих робіт, до слова, десятки виявлених нами нових газетних статей А. І. Маркевича (опубліковані, зокрема, і у 1917–1920 рр.). Однак ми не робили з них «сенсаційних відкриттів», хоча «чинні уявлення» з кінця 90-х років ХХ ст. про біобібліографію Арсенія Івановича Маркевича були значно розширені циклом наших матеріалів у провідних наукових виданнях України і Росії. На жаль, Філімонов відмовився давати посилання на ці роботи, які йому добре відомі. Ознайомлений він і з нашою монографією про Арсенія Маркевича. Проте в чотирьох примітках до розділу «А. И. Маркевич» Філімонов тричі послався на себе, а одну присвятив тому, щоб у книзі про інтелігенцію зовсім «не інтелігентно» оббрехати Непомнящого (с. 208–209). У чому криється причина таких дій «високоморального» історика Філімонова?

Річ у тім, що декілька років тому ми публічно виявили критичне ставлення до наукової творчості професора С. Б. Філімонова [8]. Після чого певним тоном у його науковій практиці стало «викриття огріхів» наших наукових публікацій – нібито запозиченнях, «безсоромному» привласненні нами права на «першовідкриття» окремих рукописів і ін. Нам доволі лестить та увага, яку цей популяризатор науки приділяє нашим працям у царині кримознавства. Напевно, він знаходить там немало корисної для себе інформації. Аналіз індексу цитування (посилань) в працях пана Філімонова свідчить, що 85 % їх, а іноді і більше, приходиться на його власні дослідження. Та все ж хотілося б звернути увагу борця за моральність на необхідність уважніше читати роботи колег, інакше ці звинувачення виглядають як наклеп. (Щоправда, вони й народжувалися саме з цією метою.) Так, на с. 208 рецензованої збірки передруків пана Філімонова «дивує і насторожує», що опублікований нами вперше рукопис А. І. Маркевича «безсоромно» видається Непомнящим за «свої відкриття». При цьому Філімонов «принципово» не захотів побачити в моїй книзі фразу «Інформація про публіковану роботу А. І. Маркевича введена до наукового обігу в кандидатській дисертації московського історика Володимира Фотійовича Козлова» [9, с. 315].

Практика, коли людину огульно вимазують брудом, змушуючи її опісля довго відмиватися (виправдовуватися, пояснюватися), не нова ні в науковому світі, ні в політиці. Не треба забувати що, об'єктивну оцінку діяльності нинішнього покоління істориків дадуть не наші сучасники і учні, не юне наукове оточення, не ті, з ким ми «благословились у вітварі» і чії хвалебні опуси, а коли потрібно – і злобні пасквілі тиражують у пресі, а подальші

неупереджені покоління істориків, які зможуть об'єктивно оцінити і авторське право Філімонова на збірки документів і передруків із примітивними коментарями, названі монографіями, рівно ж як і рівень його «сенсаційних архівних (документальних) знахідок».

А зараз повернемося до титульного аркуша рецензованої збірки газетних передруків, де прізвище Філімонова вказано як автора. Із 232 сторінок видання його текст безпосередньо складає незначну частину. Зрозуміле бажання «обласного академіка» заявити себе саме як автора, а не укладача об'ємної книги. Але бібліографічний опис повинен будуватися не залежно від чііх-небудь амбіцій, а згідно зі змістом видання.

Відзначимо, що паралельно з Філімоновим історію періодичного друку в Криму у вказані роки розробляють фахівці, які активно використовують матеріал, що міститься там, як історичне джерело Б. С. Аулін (Сімферополь), Т. С. Вінцовський (Одеса), А. А. Непомнящий (Сімферополь), Г. Я. Рудой (Київ), Н. В. Яблоновська (Сімферополь). Але нашому авторові ні про що не говорять ці імена. Він цікавиться тільки розширенням власного бібліографічного списку. Проте жоден з названих дослідників, серед яких є і історики-початківці, і доктори наук, не дозволив собі оголосити, що ним вперше відкриті ті або інші матеріали з революційних газет. Тим більше безглуздо виглядає їх републикація під прізвищем Філімонова.

На жаль, відповідне сучасному рівню розвитку джерелознавства коментування дійсно цінних для історії науки документів Таврійської вченої архівної комісії і публікацій газет революційних років так і не відбулося. Замість цього відбулася лише презентація хворобливої амбітності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Непомнящий А. А. Вивчення російськомовної дорадянської періодичної преси Таврійської губернії у сучасному кримознавстві / А. А. Непомнящий, В. В. Бобков // Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідом. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів 28-29 жовтня 2005 р. / за ред. М. М. Романюка; Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаніка. – Львів, 2005. – С. 207–212.
2. Філімонов С. Б. Интеллигенция в Крыму (1917-1920): Поиски и находки источниковеда / С. Б. Філімонов. – Симферополь: ЧерноморПРЕСС, 2006. – 232 с.
3. Ильин В. Печать Керчи / В. Ильин // Керчь индустриальная: Экономический справочник по г. Керчи и району / Под ред. Н. В. Цапкина и М. Эрлиха. – [Симферополь]: Крымгосиздат, [1932]. – С. 198–199; Маслов Д. Печать при Врангеле / Д. Маслов // Антанта и Врангель: Сб. ст. Вып. 1. – М.; Пг.: Гос. изд-во, 1923. – С. 172–208; Старый. «Таврическая правда»: Первая большевистская газета в Крыму / Старый // Красный Крым. – Симферополь, 1927. – № 101, 5 мая. – С. 5; Цви. Из архива печати // Красная Керчь. – 1926. – № 281, 4 дек. – С. 3.
4. Державний архів в Автономній Республіці Крим, ф. 26, оп. 2, спр. 3751.
5. Белоглазов Р. Н. О периодических изданиях Таврической губернии в правление генерала Врангеля / Р. Н. Белоглазов // Революция и Гражданская война 1917-1920 годов: Новое осмысление. – Ялта, 1995. – С. 8–10; Белый О. Караимские периодические издания в годы революции и Гражданской войны (1917-1919 гг.) / О. Белый // Караимы в Восточной Европе: Неащкенадские еврейские общины: [XII ежегод. Межд. междисц. конф. по иудаике. Москва, 1-3 февраля 2005 г.] / Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сефер». – М., 2005. – С. 16–19; Зарубин В. Г. Периодические издания Крыма (март 1917 – ноябрь 1920) / В. Г. Зарубин, А. Г. Зарубин // Клио. – СПб., 2000. – № 1(10). – С. 54–64; То же // Крымский архив. – Симферополь, 2001. – № 7. – С. 267–288; Непомнящий А. А. Историческое краеведение Крыма на страницах местной периодической печати в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий // Записки Исторического факультета / Одесский держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – Вып. 7. – С. 171–190; Непомнящий А. А. Газета «Таврические губернские ведомости» як джерело історичного краєзнавства Криму / А. А. Непомнящий // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану Марка Якимовича Варшавчика / Український наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства. – Київ, 1999. – (Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела; Вып. 2). – С. 187–202; Непомнящий А. А. Періодична преса Півдня України як джерело розвитку історико-краєзнавчих досліджень / А. А. Непомнящий // Зб. праць Наук.-досл. центру періодики / Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаніка. – Львів, 2002. – Вып. 10. – С. 490–507; Непомнящий А. А. Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження / А. А. Непомнящий. – Симферополь: Бізнес-Інформ, 2003. – С. 318–332; Непомнящий А. А. Газета «Южное слово» як джерело до біобібліографії А. І. Маркевича / А. А. Непомнящий // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теор. конф., Львів, 24-26 жовт. 2003 р. / за ред. М. М. Романюка; Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаніка НАН України. – Львів, 2003. – С. 306–310.

6. Филимонов С. Б. К вопросу о составе и содержании периодических изданий Крыма 1917-1920 годов / С. Б. Филимонов // Крымский архив. – Симферополь, 2002. – № 8. – С. 257–259. Как видно, и состав, и содержание уместилось у автора на двух с небольшим страницах.
7. Непомнящий А. А. Арсений Маркевич и развитие историко-краеведческой библиографии Крыма в конце XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий // Историко-библиографические исследования: Сб. науч. тр. / Российская нац. б-ка. – СПб., 2002. – Вып. 9. – С. 66–96.
8. Непомнящий А. А. Про вивчення наукової спадщини кримських краєзнавців / А. А. Непомнящий // Историчний журнал. – Київ, 2005. – № 6. – С. 119–121. – Рец. на кн.: Хранители исторической памяти Крыма / подг. и вступ. ст. С. Б. Филимонов. – 2 изд. – Симферополь, 2004. – 316 с. Мабуть, знову ж таки випадково ця стаття не потрапила в підготовлений С. Б. Філімоновим про себе бібліографічний покажчик (див.: Филимонов С. Б. Сергей Борисович Филимонов: Библиографический указатель / С. Б. Филимонов. – Симферополь, 2007. – 80 с.). І це при тому, що автор не полінувався вказати там навіть факти згадок його статей у посиланнях! Щоправда, назвав це чомусь «відгуки».
9. Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – 432 с., ил. – (Библиография крымоведения ; вып. 3).

© А. А. Непомнящий, 2011

Рецензія надійшла до редколегії 28.12.2010

*Відомості
про авторів*

НАШІ АВТОРИ

БАЛАН Анна Володимирівна (Миколаїв) – магістр міжнародних відносин (Чорноморський державний університет імені Петра Могили).

ДЕЛБАЛТОВА Юлія Володимирівна (Миколаїв) – аспірант кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ДЗІВОКІ Юлія (Ченстохова, Польща) – кандидат історичних наук (dr), ад'юнкт філолого-історичного факультету Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові.

ЗЕМСЬКИЙ Юрій Сергійович (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

КАЛАКУРА Олег Ярославович (Київ) – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

КАУШЛІЄВ Геннадій Сергійович (Сімферополь) – здобувач кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

КІСЕЛЬОВА Юлія Анатоліївна (Харків) – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

КОНИК Олександр Олександрович (Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

КОНИК Юлія Олександрівна (Київ) – аспірант Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

ЛАВРУТ Ольга Олександрівна (Донецьк) – кандидат історичних наук, доцент кафедри виховання і розвитку особистості Донецького інституту післядипломної педагогічної освіти.

ЛЕГА Андрій Юрійович (Черкаси) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ЛЕМІШ Наталія Олександрівна (Конотоп, Сумська обл.) – кандидат історичних наук, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Конотопського інституту Сумського державного університету.

ЛЕХАН Лариса Борисівна (Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, філософії та політології Криворізького економічного інституту Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

МАКІЄНКО Олексій Анатолійович (Київ) – кандидат історичних наук, докторант відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

МАЛИШЕВ Олександр Володимирович (Харків) – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського (ХАІ).

МАРГУЛОВ Артур Худувич (Донецьк) – кандидат історичних наук, декан економіко-гуманітарного факультету Донецького інституту соціальної освіти.

МАТВІЄНКО Людмила Володимирівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

МІРОНОВА Ірина Сергіївна (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

МОКЛЯК Ярослав (Краків, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор Інституту історії Ягеллонського університету.

НЕПОМНЯЩИЙ Андрій Анатолійович (Сімферополь) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

ОРЛЕНКО Олена Михайлівна (Суми) – викладач кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

ПЕРЕХРЕСТ Ірина В'ячеславівна (Черкаси) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

РОГАТІН Володимир Миколайович (Миколаїв) – аспірант кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

РОБАК Ігор Юрійович (Харків) – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та основ економічної теорії Харківського національного медичного університету.

СЕЙТОВА Ельвіна Ізетівна (Сімферополь) – аспірант кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

СІНКЕВИЧ Євген Григорович (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Південного осередку Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

ТКАЧУК Анна Іллівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету.

ЦУБЕНКО Валерія Леонідівна (Одеса) – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

ЧЕРЕМІСІНО Олександр Вікторович (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

ЧЕРНУХА Олександр Васильович (Харків) – асистент кафедри історії та основ економічної теорії Харківського національного медичного університету.

ШУГАЛЬОВА Інна Михайлівна (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Запорізького національного університету.

**ДО УВАГИ АВТОРІВ МАТЕРІАЛІВ,
ПОДАНИХ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ. НАУКОВІ СТУДІЇ»**

Приймаються до редагування і друку статті, огляди, рецензії тощо українською, російською, польською або англійською мовою. Усі матеріали розглядає редакційна колегія.

Обсяг: стаття – 0,5 авт. арк. або 1 авт. арк. (12 або 24 с.), публікація документів/матеріалів – 1 авт. арк. (до 24 с.), повідомлення, рецензія, інформація про наукову діяльність – 0,25 авт. арк. (до 6 с.).

У редколегію збірника треба подати:

- 1) **роздрукований текст статті** (1 примірник з підписом автора):
 - формат А4, всі поля – 20 мм, абзац – 1,25 мм по лінійці, гарнітура – Times (анотації – курсивом), відстань між рядками – 1,5 (анотації, список використаних джерел – 1,0), кегль – 14 (анотації, список – 12);
 - не використовувати переносів та нумерацію сторінок; сторінки роздрукованого тексту нумерувати від руки;
 - дробові числа подавати через кому (напр. 0,15);
 - таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву, подаватися в тексті; підписи виділяти; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт;
 - список використаних джерел та літератури оформляти за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», вказуючи обов'язкові елементи (факультативні за потреби), скорочення слів і словосполучень – за ДСТУ 3582-97;
 - посилання в тексті подавати у квадратних дужках: наприклад, на джерело в цілому [1], на джерело та сторінку [1, с. 3], на архівне джерело та аркуш справи [1, арк. 3–4 зв.], на декілька джерел [1, с. 3; 7, с. 9–10] тощо;
- 2) **електронну копію статті** (на CD):
 - у текстовому редакторі MS Word for Windows, файл у форматі DOC або RTF; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;
- 3) **рекомендацію наукового керівника (для аспірантів), одну рецензію від фахівця з науковим ступенем;**
- 4) **відомості про автора** (на окремому аркуші до тексту статті та окремим файлом на CD):
 - прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь та вчене звання, місце роботи (повністю), посада; адреса для листування; електронна пошта; контактний телефон;
 - ім'я та прізвище автора російською і англійською мовами.

Структура статті

1. УДК; ініціали та прізвище автора.
2. Назва статті українською, російською та англійською мовами.
3. Анотація (резюме) українською мовою (400-500 знаків – проблематика статті, її наукова новизна та ін. особливості пошуково-комунікаційного призначення);
4. Ключові слова українською мовою (до 10 слів);
5. Переклад на російську та англійську мови анотації та ключових слів.
6. Постановка наукової проблеми та її значення.
7. Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми.
8. Формулювання завдання дослідження.
9. Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
10. Висновки і перспективи подальших досліджень.
11. Список використаних джерел та літератури, примітки, джерела ілюстративного матеріалу.

Статті, які прийняті до друку, обов'язково рецензуються редакційною колегією.

Автор (співавтори) отримує одне число журналу, в якому опублікована стаття.

Періодичність видання збірника – двічі на рік.

З питань публікації звертатися до заступника головного редактора: e.sinkevych@gmail.com

Редактор *Н. Савич*.
Технічний редактор, комп'ютерна верстка *М. Шевчук*.
Друк *С. Волинець*. Фальцовально-палітурні роботи *А. Грубкіна*.

Підп. до друку 28.04.2011 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 20,46. Обл.-вид. арк. 19,57.
Тираж 300 пр. Зам. № 3401.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.